

ANDHRA VALMIKI RAMAYANAM.
PROSE.

THE
JOURNAL
OF
VEDIC STUDIES

EDITED BY

PROF. RAGHU VIRA, M A, PH. D, D LITT ET PHIL
S D College, Lahore

AND

A C. WOOLNER, M. A, D LITT.
(HON), C I. E, F A. S B

Vice-Chancellor, University of the
Panjab (India)

PROF A. B. KEITH, M A.,
D C L, D LITT.

University of Edinburgh
(Scotland)

PROF F. EDGERTON
University of Yale (U S A)

PROF. DR. H OERTEL
University of Munich (Germany)

DR L RENOU
Directeur d'Etudes à l'Ecole des Hautes Etudes, Paris

Vol. I

January, 1934

No. 1

THE
JOURNAL OF VEDIC STUDIES.

(Issued three times a year)

The Journal publishes unknown and rare Vedic
texts in critical editions, and contains
articles dealing with higher criticism,
exegesis and comparative studies

Annual subscription Rupees 12 or Shillings 20

Books for review should be sent to the Chief Editor

Published by
MESSRS. MEHAR CHAND LACHHMAN DAS
Sanskrit Booksellers and Publishers
LAHORE
(India)

MEHAR CHAND LACHHMAN DAS

SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES

Even in these hard days, when the sales are quite unfavourable, we have undertaken to publish critical editions and translations of Vedic, Classical and Prakrit works. We shall also include in our Series general studies on different branches of these literatures. It is our sincere effort to present only high class work done by experts. Our printing and paper would be the very best.

We are confident that scholars out of their love for Sanskrit literature will patronize our efforts. The progress of our Series depends entirely upon the number of customers.

If Indian and foreign universities, colleges and other educational institutions would be pleased to subscribe to our publications, we hope we shall be able to pull on through these days of unprecedented economic depression.

WORKS ALREADY PUBLISHED

- 1 Kapisthala-Katha-Samhitā, a text of the Black Yajur-Veda, critically edited for the first time by Dr Raghu Vira Rs 30/- or Sh 45/-
- 2 Vārāha-Śrautasūtra, being the main ritualistic Sūtra of the Maitrāyaṇī Śākhā, critically edited for the first time with Mantra Index by the late Dr W Caland and Dr Raghu Vira Rs 12/- or Sh. 18/-
- 3 Rktantra, a Prātiśākhya of the Sāma-Veda, critically edited with notes, appendices and a commentary. The notes contain a detailed comparison with the other Prātiśākhyas and Pāṇini. Burnell's edition has been much im-

IN PRESS

Katha Brāhmaṇa The Brāhmaṇa fragments printed by L von Schroeder and Caland have been much improved upon with the help of new mss, and several new Brāhmaṇas added with a very useful introduction, notes and appendices

Śāṅkhāyana-Śrautasūtra, translated into English by the late Prof Dr Caland and Prof Dr Raghu Vira This is the first English translation of a Śrautasūtra

Matrāyaṇīya-Samhitā-Padapāṭha, accented It contains the padapāṭha of the Brāhmaṇa portion as well, which was not available to L von Schroeder, the editor of the Samhitā

PUBLISHERS

Messrs MEHAR CHAND LACHHMAN DAS

Sanskrit Booksellers & Publishers

Said Mitha, Lahore

VEDIC MYSTICISM

Being rhythmic renderings of Vedic verses

BY

RAGHU VIRA, M A, PH D., D LITT ET PHIL

समुद्रो अस्मि विधर्मणा

THE UNBOUNDED OCEAN AM I

*Poets, philosophers and mystics from all parts of the world have been
charmed by the music and freshness of the renderings
The originals and the translations are given on opposite pages*

MEHAR CHAND LACHHMAN DAS

Said Mitha. Lahore

THE

JOURNAL OF VEDIC STUDIES.

JANUARY, 1934

CONTENTS

	PAGE
Foreword	5
Gonāmika, One of the Newly Discovered Pariśistas of the Maitrāyaṇīyas	6
Drāhyāyana-Śrautasūtra, with the Commentary of Dhan- vin, Patalas 11-15	13
Bhāradvāja-Śrautasūtra, Darśa-Pūrnamāsa, Praśnas 1-3	81
Diagrams of Vedic Fire Altars, Ubhāyataḥ-Prauga and Pratga-Citis	124

FOREWORD

The world of to-day is rapidly tearing itself away from the past. It has withdrawn its allegiance therefrom and is allowing it to perish. It is as true in India as in the West. There are only a few who, either out of love or intense inquisitiveness, would not let it pass beyond the horizon. A number of these few of the nineteenth century made passionate efforts to rescue the old wisdom that was still stored in the scattered hamlets of India. Works of astounding value were rescued and re-stored in the safe vaults of modern sanctuaries, the Universities and Research Institutes. Many were closely studied, and the printing press multiplied them for wider circulation.

The nineteenth century enthusiasm has now spent much of its force in the West. The printers no more reproduce the ancient things (and particularly not those that pertain to the Veda). They are busy with the sheets of evaluation, the critical studies, which also are losing their charm because they bring to light no new material.

In India we are struggling to start new waves. On these we shall carry the words of antiquity to eager ports. There is yet time for the transport, but it would not be long before our treasures begin to perish in their storerooms and be lost for ever. Indologists, come and join us. Let there be concerted effort, and the stately word-structures of the ancients would once more stand high in their grandeur of design and nobility of purpose.

GONĀMIKA

One of the Newly Discovered Pariśistas of the Maitrāyanīyas
edited by

RAGHU VIRA

The Gonāmika is a unique contribution to our knowledge of the ancient cattle rites. For the Maitrāyanīyas we have three sources: (1) The second prapāthaka of the supplementary book IV of the Maitrāyanī-Samhitā, which is available in L. v. Schroeder's edition; (2) Mānava-Śrautasūtra, 9.5.1-3, which is available only in manuscripts¹; (3) The present Pariśista, which together with others is attached to the Vārāha-Śrauta ms, Baroda Oriental Institute, No. 11234. No second manuscript has yet been discovered.

The Vārāha and the Mānava derive their contents entirely from the Samhitā. For referring to the Brāhmana portions of the Samhitā they use *vyākhyātam*. The use of *iti vijñāyate* had not crystallised by their time. For the Samhitā the regular term is *nigada*. There are only a few linguistic changes, mainly substitutions of older or difficult words and forms by the later and simpler ones.

The footnotes record the variations of the three versions. The Mānava can even be reconstructed.

---

1 I could obtain for my use only the photo manuscript belonging to the library of the late Prof. W. Caland.

रेवत्यां पशुकर्माणि कुर्वीत ॥१॥ भिन्नेन स्रवता न हस्ता अवनेनिजीत न पिबेत् ॥२॥ अयस्पात्रेणेत्येके ॥३॥ नद् द्वेपप्रतिषेधार्थाय ॥४॥ यं द्विप्यात् तस्यै गवां मध्ये ऽरये ऽधीते^१ गोनामभिराह्वयेत् ॥५॥ सँशृङ्गी प्रातः प्रतीचीमवस्थाप्याधस्ताद् दर्भानास्तीर्य मूर्धनि गोनामभिस्तिस्र आहुतीः पशुकामो जुहुयात् ॥६॥ अग्निवे-
लार्थी दीप्यमानं भ्रातृव्यस्य गृहादाहृत्येन्वानो वारं (?) जागृयात् ॥७॥ श्वो भूते^३ उगोदये सूर्यस्य हस्ता अवनिज्य दर्भस्तम्ब उदशरावं निर्वपेत् — कामकामं मा

1 Cp MS 31 8-9 यत् किञ्च पशूना कुर्वीत तद् रेवत्या कुर्वीत, Mān रेवत्या चित्रार्थो वा पशुकामः कर्म कुर्वीत But for the differences noted in our footnotes the Gonāmika of Mān is identical with that of the Vār

2 Cp MS 21 16-18 अथासुरा अदुहाय-
स्पात्रेण स्रवता सुराम् । ते ऽस्रवत् । स्रवत्यस्य
भ्रातृव्यो य एवं वेद । तस्मात् स्रवता न
हस्ता अवनेनिजीत न पिबेत्

3 The ms तद्वेशप्रतिषेधोर्वा, Mān तद्वेश
प्रतिषेधमित्यपरे

4 The ms द्विष्येतेत्य

5 The ms रययोधीत, Mān रयये धीते

6 Cp MS 22, 8-9 अथ यथासुरा आह्वय-
स्तेभ्यो वा अन्नसत् । य द्विप्यात् तस्य तथा
गोष्ठ आह्वयेत् The passage rather sug

gests the correction of ऽरये ऽधीते to
ऽसुराधीतै, which would then be
joined on to गोनामभि

7 Mān, पुरस्तात् for प्रात

8 For मूर्धनि गोनामभि Mān reads
काम्यायै स्वाहेति मूर्धनि

9 Cp MS 22, 9-11 एतरेव जुहुयात् । गोनामै
सँशृङ्गया गोर्मूर्धन् पशुकाम । काम्यायै
स्वाहा श्रव्यायै स्वाहेत्यान्दायै स्वाहा इति

10 Mān अपरस्यामभिवेलाया

11 Mān गृहादाहृत्येधने रात्री Cp MS 23
2-3 दीप्यमानं भ्रातृव्यस्य गृहादाहरेत् । आ
तु सूर्यस्योदेतोर्जागृयात्

12 Man, adds उत्तरो निगदे व्याख्यातः

13 For श्वो भूते Mān has प्राचानप्रवणे च
समूले प्रशुकाम

14 Mān निनयेत्

आवर्तय इति^१ ॥२॥ गोभिः समेत्यं प्रशस्ता स्थ कल्याण इति ब्रूयात्^२ ॥३॥ एकाष्टकायां
चतुष्पथे ऽङ्गशो गां कारयेत्^३ ॥४॥ चतुष्पादवै इति तिलैरवकिरेत्^४ ॥५॥ यो य आगच्छेत्
तस्मै तस्मै^५ दद्यात् ॥६॥ उत्तरो निगदे^६ व्याख्यातः ॥७॥ वसीयस्येहि इति^७ सप्त देवगव्यः
॥८॥ चिदसि इत्युत्तरतः सप्त ॥९॥ तासामनुप्राणेत^८ प्रथमं ॥१०॥ एहन्तां उत्तरं
॥११॥ सप्त स्थवीर्यम् । सप्तानां गवामाज्यम् । पयसि^९ चरुः ॥१२॥ सारस्वतं पयसि
स्थालीपाकं श्रपयित्वा सरस्वती (?) इत्युगभ्यां स्थालीपाकस्याज्यस्य वा जुहुयात्
॥१३॥ वसीयस्येहि इति पूर्वाभिर्हुत्वोत्तरा निगदेत् ॥१४॥ दिवि^{१०} (?) इति हुत्वा अनुगदेत्^{११}
॥१५॥ यो वैश्यः शूद्रो वा बहुपुष्टः स्यात् तस्यं गवां सारणं घृतसतरमपनयति—

- 1 Op. MS 24 7-8 यत्र प्राचीनप्रवर्यो समूल the last word in विश्वा त्वं भूतानुप्राण
भूम्या स्यात् तदुपोदये सूर्यस्य हस्ता अव- . MS 26, 15
निज्य दर्भस्तम्ब उदशरावं निनयेत्—कामं 14 Vār and Mān, mss प्रथमा
काम मा आवर्तय इति 15 एहि refers to the close of the last
verse सुहवा ना एहि MS 27, 1
- 2 Mān सहेत्य verse
- 3 Op MS 24 14-15 यत्र गोभि संगच्छेत् 16 Mān adds सह रायस्योषेण देवीर्देवी [MS
तद् ब्रूयात्—प्रशस्ताः स्थ कल्याण इति 27 2-6] इत्यनुनिगदति । संप्रामं जिगीषन्
श्येनयो संदश्यमानयो पूर्वाभिर्हुत्वोत्तरा नि-
गदेत् । यत्र समूला ओषधीरुपगच्छेत् पशून्
वा तत् । एता एहन्ता सप्त जपेत् Op. MS
28 1-2, 7-8 जयति संप्रामम् ॥ यत्र
समूला (MS स मूला to be corrected)
ओषधीरुपगच्छेत् पशून् वा तत् । एता एन
सप्त वदेत्
- 4 Op. MS 25 4-5 तद्य एवं विद्वानेकाष्ट-
काया गौ हते
- 5 ? Thus temporarily emended The ms
चक्षुद्रव
- 6 This sūtra is missing in MS and
Mān.
- 7 The ms. has missed the second तस्मै
- 8 Mān, adds श्वो ऽन्या कारयित्वा ब्राह्मणान् 17 From पयसि upto the end of sūtra 21
भोजयेत् पशुकाम Mān has सप्तानां पयसि स्थालीपाक । यस्य
सप्त स्थविराश्वरमामन्तमा स्यु पूर्वाभिर्हुत्वोत्तरा
निगदेत्. Op MS 28.9 -11 सप्त स्थवीर्येण
याजयेत् । यस्य सप्त स्थविराश्वरमामन्तमा
स्युर्वसीयस्येहि श्रेयस्येहि इत्येतदेतदेवास्मा
अत्याह्वयति
- 9 The ms. निगद-
- 10 Mān वसीयस्येहि श्रेयस्येहिति, MS 26
13-14 वसीयस्येहि सुहवा एहि
- 11 Op. MS 27 12 एता वै सप्त देवगव्यः
- 12 Mān चिदसि मनासि धीरसीत्युत्तरा, MS
26, 14-27, 1 चिदसि सुहवा ना एहि
- 13 To be emended to तासामनुप्राणन्ता ? 18 Perhaps सह रायस्योषेण देवीर्देवीरिति MS
27, 2-6
- Mān मनुप्राणन्ताः अनुप्राण refers to 19 The ms अनुनिगददिति

इलान्दा स्थ इति^१ ॥२२॥ आयुर्मे दा इति स्वासु गोष्ठे ऽपिचिसृज्यै परस्यात्याह्वयेत्—
वसीयस्येहि श्रेयस्येहि इति^२ ॥२३॥ एतदेतदेवास्या अत्याह्वयति^३ ॥२४॥ नास्य किंच-
नोदशिशर्त्तुं ॥२५॥ व्याहृत्य ग्रामकामं याजयेत् ॥२६॥ सारस्वत ऋग्भ्यां स्थाली-
पाकस्य वा जुहुयात् ॥२७॥ इत्यतः प्रभृति समानं पशुकाम्यं च^४ ॥२८॥ सर्वासां
दुग्धे चतुःशरावमोदनं पक्त्वा ब्राह्मणेभ्य उपहरेत् ॥२९॥ तेभ्यो गा वासो हिरण्यं
वा दद्यात् ॥३०॥ पुण्यं प्रशस्तम् इति ब्रूयात् ॥३१॥ भद्रं कल्याणम् इति ब्रूयात् ॥३२॥
वेतुर्भव्या इति^५ ब्रूयात् ॥३३॥ अदानीयाय^६ गां दत्त्वा न मे तदुपदम्भिष इति^७
जपेत् ॥३४॥

इति गोनामिके प्रथमं खण्डम् ॥ १ ॥

- 1 Mān °वत्सतरमिलान्दा स्थ पूष्णो नक्षत्र ' 8 For this and the preceding sūtra
पोषयिष्यित्यपमयेत्. Cp MS 28, 11-13 Mān. has तथा पशुकाम. । सर्वासां दुग्धे
यो वैश्यः शूद्रो वा बहुपुत्र स्यात् तस्य गवो चतुःशरावमोदनं पक्त्वा ब्राह्मणेभ्य पशु-
सारङ्गं वत्सतरमपमयेत्—इलान्दाः स्थ इति काम । न क्षिप्रं देयमिति व्याख्यातम्. Of
.. पूष्णो नक्षत्र पोषयिष्यु इति. Vār. this सर्वासां देयम् is from MS 29,
अपनयति is a "correction" of the 5-6, 7-8.
lectio difficilior अपमयेत् 9 Cp MS 29, 8 वासो हिरण्यं वा देयम्
- 2 I e among his own cows. 10 The sūtra is from MS 29 11-12
- 3 Mān स्वायु गोष्ठाखवसृज्य. For the sub-
sequent Mān. text see note 6 For sūtras 30, 31 Mān. has ता भद्रं
भद्रमिति ब्रूयात्, which is followed by
- 4 Cp. MS 28, 14-16 आयुर्मे दा वचो मे दा
रयि मे दा पुष्टि मे दा इति तमितो a long passage, very likely an in-
ऽमि [v.1 ऽपि] सृज्यायेत्तो ऽत्याह्वयेत्— terpolation.
वसीयस्येहि श्रेयस्येहि इति 11 Sūtras 32, 33 only in Vār and
Mān.
- 5 Sūtras 24, 25 are identical with MS 12 The ms धेनुं मव्येति, Mān. पुण्यं क्षत्र-
28, 16-29. 1. मिति
- 6 Cp MS 29, 1-2 ग्रामकामं याजयेत् सारस्वत 13 The ms, अनिदनीयाय, Mān अदीक्षि-
ऋग्भ्याम् The Mān. text for परस्यात्या- णीयाय
- ह्वयेत् (sū 23) up to जुहुयात्. 19 वसीयस्येहि 14 The ms. °दम्भिषदिति
- श्रेयस्येहि इति परस्यात्याह्वयेत् । सरस्वन्त 15 Cp MS 29, 13-14 यदि मन्येतादानीयाया-
पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वा सारस्वत ऋग्भ्या- दामित्येतदेव यजुर्वदेत्—न मे तदुपदम्भिषर्ष-
माहुर्तुर्जुहुयात् । एतेन ग्रामकामो यजेत् षिर्ब्रह्मा यदाः इति
- 7 See MS 29. 3-5 16 Here ends Mān. 9, 5, 2.

वीरवतीभूयास्त यो नो वीरवतो ऽकर्त इति पुमाँसं जातमभिमन्त्रयेत् ॥१॥ भूयमी-
भूयास्त या नो भूयसो ऽकर्त इति स्त्रियं जाताम् ॥२॥ अन्नादा भूयास्त ये नो ऽन्नादानकर्त इति
बलिहृतो ऽभिमन्त्रयेत् ॥३॥ भूयोसो भूयास्त ये नो भूयसो ऽकर्त इति^५ सभासदः ॥४॥
पादौ प्रत्यवहरेदुपतिष्ठेद् वा ॥५॥ पुरया पुरयमसूचित्रा चित्रमसूद् दैडो^{१०} मे भगवो ऽजनिष्ठा
मैत्रावरुण ऊर्जा मे भगव सह जनिष्ठौ संविदं मे विन्द इति पुँसाम् ॥६॥ पुरया पुरयामसू-
चित्रा चित्रामसूद् दैडी^{१०} मे भगवत्यजनिष्ठा मैत्रावरुणी रायस्पोषेण मे भगवती सह जनिष्ठौ ज्ञात्रं मे
विन्द इति स्त्रियैः ॥७॥ एकाष्टकायां वत्सानेकैकमभिमन्त्र्य सर्वान् सहाभिमन्त्रयेत्^{१३}
॥८॥ पुरया पुरयानसुर्वेक्षित्राश्चित्रानसुवन् दैडी^{१०} मे भगवन्तो ऽजनिद्वु मैत्रावरुणा ऊर्जा मे भग-
वन्तः संह जनिद्वु संविदं मे विन्दत इति पुँसाम् ॥९॥ पुरया पुरया असुर्वेक्षित्राश्चित्रा असुवन्

1 The ms वारं, Mān. वार्	9 MS 30. 3-5 पुरया 'विन्द इति पुमाँसं
2 For sūtras 1-3 Mān reads 'भूयास्त	जातमभिमन्त्रयेत
येति व्याख्यातसा बलिहृत.	10 For दैडी the ms has ऐडी. Cp note 7
3 The ms. वारं	11 MS 30 6-8 पुरया 'विन्द इति स्त्रिय
4 The ms 'मन्त्रयेते Upto पादौ प्रत्यवहरेद्	जाताम्
in the fifth sūtra the text is from	12 Mān एकाष्टकाया तूष्णीं ^५ सर्वान् संसृज्य
MS 29 16-30, 2	Cp MS 30 9-11 ये प्राचीनमेकाष्टकाया
5 Mān gives the pratika भूयोसो भूयास्त	जायन्ते 'ये प्रतीचीनं तानुभयान्तसहाभि-
इति	मन्त्रयेत
6 For उपतिष्ठेद्वा Mān, reads उपोपतिष्ठेनि	13 The ms is corrupt. For असुवन् दैडा
च, and for the following sūtras it	it has असू अर्थमौली Cp, notes 7, 10
gives only the pratikas पुरया पुरय-	For दैडा Mān reads ऐडी
मसाविति व्याख्यातं पुरयमसाविति च	14 Var and Mān. mss सहा-
7 The ms. देवो. Cp note 10,	15 For पुँसां Mān. has पुँसो जातान्
8 The ms सहाजनिष्ठा	

दैव्यो मे^१ भगवन्तो ऽजनिद्वु मैत्रावरुणो^२ रायस्पोषेण मे भगवत्या सह^३ जनिद्वुं ज्ञात्रं मे विन्दत
 इति स्त्रीणाम् ॥१०॥ धेनुं धेनुम् इति ब्रूयात् ॥११॥ धेनुर्मव्या इति ब्रूयात् ॥१२॥ न हत
 इति ब्रूयात् कुक्षत इति ब्रूयात् ॥१३॥ न अन्तर्वनी इति ब्रूयाद् गर्भिणी^४ विजन्वा इति
 ब्रूयात् ॥१४॥ भुवनमसि^५ सहस्रमिन्द्राय त्वा सुमो ऽददाद् यावतीनामिदं करोमि भूयसीना-
 सुतेरां समां क्रियासम् इति गवां लक्ष्माणि^६ कुर्यात् ॥१५॥ पुंसस्त्रिय^७ इति व्यत्यासं
 परणां चतुर्णां^८ वेजुकारडमप्सु वासयित्वा^९ ॥१६॥ यस्य दक्षिणतः प्रतिभिन्नम्
 इति^{१०} ब्राह्मण्येन्याख्यातम् ॥१७॥ इह प्रजा विश्वरूपा रमन्ताम् इति गाः सायमाय-
 नीरभिमन्त्रयेत् ॥१८॥ सँ व स्रजं त्वर्यमा इति गाः सँसृजेद् या अस्य पुरीं^{११}
 स्युर्याश्चान्यतो विन्देत् ॥१९॥ रेवती तन्ति इति तन्तिं वितनुयात् ॥२०॥
 दधि घृते संनीर्यं^{१२} रथ्या त्वा पुष्ट्या ऽनुमार्जिम्^{१३} इत्यनुमार्ष्टि^{१४} ॥२१॥ प्रविमुक्त-
 वत्साया व्रतानि^{१५} न रिक्ता स्यान्नोपर्युपरि संचरेयुर्नामिवर्षेणाभित-

- 1 The ms. असूदमेरयौ मे, Mān. असुवं- is naturally omitted here
नैडी मे 11 MS 31. 10-32 5.
- 2 Mān. मैत्रावरुणी 12 Mān. omits ब्राह्मण-
- 3 The ms. सहो- 13 Except for the pratika instead of
- 4 Mān. स्त्रीर्जाता, and adds तानुभयान् the entire mantra the sūtra is iden-
सहस्रमिन्द्रायतनी tical with MS 32 14-16. The ms.
- 5 The ms. धेनुं for धेनुर् For Mān. also *येत् for *येत° at the end.
the Vedic Concordance records धेनुं 14 The ms. पुर
as a var. lec for धेनुर् 15 MS 33 1-5 supplies the full text of
the mantras and the viniyoga-vākya.
- 6 Sūtras 13-15 are from MS 31. 1-6. 16 From MS 33. 10-12, Mān. adds
The variations are noted in their प्राचीमुदीची वा
- 7 MS and Mān. omit गर्भिणीं 17 Mān. सँसृज्य
- 8 Mān. इजुकारडमप्सु वासयित्वा लोहिते- 18 Vār and Mān mss. *नुमार्ष्टि
नायसा (the ms. *तेनायसेन) वा (MS 19 Op. MS 33. 12-13 तामनुसृज्यात्—रथ्या
32. 11-13) भुवनमसि त्वा पुष्ट्यानुमार्जिम् इति
- 9 MS and Mān. लक्ष्म 20 The ms. आवमु, Mān. प्रमु°
- 10 परणां चतुर्णां appears in Mān. as परणा 21 In the ms. नि of व्रतानि and the
चतसृषा and is placed before पुंस. rest of the sūtra has fallen out.
इजुकारडं having been already given

पेत् ॥२२॥ वृषभमुत्सृज्यन् पिता वत्सानाम् इति वृषभस्य दक्षिणे कर्णे जपति ॥२३॥
 यो वैश्यः शूद्रो वा बहुपुष्टः स्यात् तस्य गवां गोष्ठदेकविंशतिं शकान्याहृत्यै-
 कविंशतिमाहुतीः पशुकामो जुहुयात् ॥२४॥ गोनामभिर्देवगवीभिरग्रतः ॥२५॥
 नामिनीः पुरस्तात् पूतेन प्रतीचीमवस्थाप्याधस्ताद् दर्भानास्तीर्य भसदि गोनाम-
 भिस्तिस्र आहुतीः [हुत्वा ?] पशुकाम आकृतिहोमं जुहुयात् ॥२६॥ यासामिन्द्र
 उवाजत इति चत्वार आकृतिहोमाः ॥२७॥ तेषामेकैकेन प्रातरन्तर्गोष्ठासु गोषु
 जुहुयात् ॥२८॥ एतैरेव जुहुयाद् गोष्वाकृतास्तु ॥२९॥ एतैः संग्रामे ॥३०॥ मित्र-
 शत इत्यश्वानभिमन्त्रयेत् ॥३१॥ रोहिणीवो वृजे इति^{१२} सप्ताहुतीः पशुकामो जुहुयात्
 ॥३२॥ उत्तमो निगदे व्याख्यातः ॥३३॥ गोवर्चसम्^{१३}—अनुगुप्तस्य सर्पिषः उभयेषा
 त्वा देवमनुष्याणां प्रिया करोमि इति श्रोत्रियस्य मुखं संमाष्टि^{१४} ॥३४॥ कुमार्याः पति-
 कामायाश्च^{१५} ॥३५॥ अमुष्य इत्यवधृत (?) ॥३६॥ उत्तमो निगदे व्याख्यात उत्तमो
 निगदे व्याख्यातः ॥३७॥

इति गोनामिके द्वितीयं खण्डम् ॥

1 Cp. MS 33 13-14 तस्या व्रतं न रिह्य
 स्यान्नोपर्युपरि सचरेयुर्नाभिवर्षेणाभितपेत्

2 Mān. ऋ०

3 After वत्सा Mān. does not corres-
 pond with our text The passage
 runs upto the end of 9 5 3 and is
 probably an interpolation

4 Cp MS 33 17-19 पिता वत्सानां 'इत्यु
 षभस्य कर्णं उत्सृजमानो वदेत्

5 From MS 34 1-2, which, however,
 omits पशुकाम

6 Cp. MS 34 3-4 एतैरेव जुहुयाद् गोनामैर-
 ग्रेत्वर्था गोर्भसदि पशुकाम

7 MS 34, 6-14

8 Cp MS 34, 17 प्रातरेवान्तर्गोष्ठासु गोषु
 होतव्यम्

9 From MS 34 18

10 Cp MS 34, 19 एतैरेव जुहुयात् संग्रामे
 11 See MS 34 19-35, 1, The ms 'मन्त्र-
 येत्

12 MS 35 1-5

13 Cp MS 37 6 एतद्वै गोवर्चसं न सर्वस्मा
 इव कुर्यात्

14 See MS 37 3-5,

15 Cp MS 37, 5-6 एतेन कुमार्या एतेन पति-
 कामायाः

DRAHYAYANA-ŚRAUTASŪTRA

With the Commentary of Dhanvin

Patalas 11-15

edited by

RAGHU VIRA

Thirty years ago Dr J N. Reuter of the University of Helsingfors in Denmark had printed the first ten patalas and four sūtras of the eleventh of this Śrauta and its commentary, and a promise was held out for completing the work in two more parts. The promise was never made good. After getting an assurance from the Publishers, Messrs. Luzac and Co., London, that there is no further possibility of their continuing the work I procured the manuscripts that were in my reach and began with the 11th patala. They are all written in the Devanāgarī script

- (1) Panjab University Library, Lahore, No. 5620a.
Text only, pat. 1-22.
- (2) Dr. Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona, very kindly presented to me this beautifully written and complete ms. of the text and com.
- (3) Pb. Univ. Lib, Lahore, No. 5451. Text and com., complete.

In the meanwhile I got Reuter's unpublished text for the five patalas, 11 (excluding the first four sūtras)-15. Herein were collated the following manuscripts :

A Devanāgarī mss

(1) India Office, London, Colebrook Collection, No. 363b. Text only, complete.

(2) India Office, London, Colebrook Coll., No. 363a. Text and commentary, pat. 1-11.

Bodleian Library, Oxford, Wilson Coll., No. 328. Text and Com., pat 12-15. 4 9

The two mss. are really one ms split into two. They are written in the same hand.

(3) Calcutta Sanskrit College, No. 259. Text and com., complete

B. Grantha mss :

(4) India Office, London, Burnell Coll., No. 152. Text only, complete.

(5) India Office, London, Burnell Coll., No. 187. Text and com., pat 1-21

In our critical apparatus they are denoted by Da, Df, De, Ga, Gb respectively. Our own mss. are Db, Dc, Dd. Of these the largest number of individual readings are shown by Gb. Dcde form one uniform group. Dcd mark the end of every sūtra by the addition of iti. It is a very convenient device and one wonders why it did not get wide currency in ancient times. The mss. do not show the colophons either completely or systematically. Clerical errors of every type are rather numerous. It was not possible to register all of them. The editor had to exercise his judgement oftener, than he is usually called to. I have met misinterpretations of ligatures, wrong combinations leading to "ghost-words" and to false accomoda-

tion, assimilation of words and of terminations, anagrammatism, metathesis (either of words or of whole passages), substitution of synonyms, haplography, lipography, dittography, and adscripts. Being traceable to single mss they were of no material use for reaching back to the original, and hence they were rejected.

These eight mss fairly settle the text. The collation of more mss. would not, I am sure, take the editor any nearer to the original, as it was known to the commentator Dhanvin. The Sūtra had already been conflated before the time of Dhanvin, that is before Śāyana who quotes Dhanvin extensively.

The Śrauta text given in the following pages is after the commentator. He is a fairly safe guide. He is a master of his tradition¹ and his choice of the readings is remarkably good. But there are instances where difficulties arise. The only passage where I have taken courage to put in the text, what Dhanvin expressly calls an *apapātha*, is 11. 1. 7 **मानो भद्रः** (instead of Dhanvin's **आ नो भद्र**). In the very next sūtra, however, I have allowed **मूलतः** to remain where Dhanvin puts it. **मूलतः** really belongs to the end of sūtra 7. For the division of the text into sūtras Dhanvin (or a lost predecessor of his) alone is responsible. Agnisvāmin, who is commenting on the Lāt, has a totally different division.²

THE DRĀHYĀYAṆA AND THE LĀTYĀYAṆA ŚRAUTASŪTRAS

The two Sūtras belong respectively to the Rānāyaniya and the Kauthuma Śākhās of the Sāma-Veda. Their comparison leads us to great antiquity, when (excepting slight differences in ritual), their text was one. We are forced to this conclu-

1 When tradition fails him, he allows a free play to his fancy.

2 Rāmakṛṣṇa Dīkṣita (alias Nānābhāṣī, son of Dāmodara Tripathī), another commentator of Lāt, does not always follow Agnisvāmin.

sion by the verbal identity in the vast majority of the sūtras. Their sequence also is mostly uniform. Even in the matter of division of chapters (adhyāyas in Dr, prapāthakas in Lāt.) the agreement is very close. In each case a chapter is divided into 12 sections¹. But of greater significance are the variations themselves. The variations consist in additions, paraphrases and change in sequence. The additions are numerous in the Dr., and they exceed the other variations. Now, the additions generally are of the nature of adscripts, marginalia or interlinear glosses². They can be thrown out without affecting the smoothness of the context. When one is a paraphrase of the other, or there is a change in sequence, the process of evolution does not reveal itself so readily. On the whole the Lāt. has preserved a purer text.

---

1 The Dr. has also a secondary division into patalas.

2 E g. Dr, 11, 1 8 यी स्वयंवका सेन्द्रयता explains इन्द्रयता of the preceding sūtra

रोहितेनानडुहेनोत्तरलोम्ना चर्मणापिहितः स्यात् ॥ १ ॥

पूर्वाङ्को वाणश्चर्मणा छादितः स्यात् । वाणमुखस्य बिलं चर्मणा छादये-
दित्यर्थः ॥

तस्य दशसु पश्चाच्छिद्रेषु दशदश तन्व्यो बद्धाः स्युर्मौञ्ज्यो
दाभ्यो वा ॥ २ ॥

तस्य वाणस्य पश्चाद्भागे मुखादितरस्मिन् प्रान्ते दश छिद्राणि कृत्वा
प्रत्येकं^१ दशदश तन्तवो बद्धाः स्युः । मौञ्जो वा दर्भमया वेति ॥

त्रिष्विति शाण्डिल्यः । चतुस्त्रिंशन्मध्यमे त्रयस्त्रिंशतावभितः ॥ ३ ॥

श्रीण्येव छिद्राणि कृत्वा मध्यमे चतुस्त्रिंशत्तन्तुनितरयोस्त्रयस्त्रिंशताविति ।
एवं शततन्तुर्वाण इति ॥ .

पुरस्तादेकैकशस्तास्त्रैधं विभज्य भूर्भुवः स्वः इत्येताभिः पृथगु-
त्तरोत्तर्युद्देत् ॥ ४ ॥

एकैकश उद्देदित्यन्वयः । बन्धनात् प्रागेव तास्त्रैधं समं^२ विभज्य मध्यमं
भागमेकाधिकं कृत्वा प्रतिवर्गं पृथग्व्याहृतिभिः प्रत्येकं तन्तुनुद्देत् । छिद्रेषु तन्तु-
नासृज्योर्ध्वमुदूह्य बिले बध्नीयादित्यर्थः । उत्तरोत्तरीति कोऽर्थः । बाह्यच्छिद्रे
प्रथमं कुर्यान्मध्यमे द्वितीयं ततोऽभ्यन्तरे तृतीयमपवर्गमिति । तेन प्रथमां
व्याहृतिमुक्त्वा बाह्ये छिद्रे त्रयस्त्रिंशत्तन्तुं बध्नीयात् । प्रतितन्तुमावर्तयेत्^३ ।

1 Gb लो°

2 Gb om

3 Gb adds तेषु

4 Gb मौञ्ज्यो

5 DoGb सुवर्

6 Gb तंतुसंभ्रमावर्तयेते

एकैकश उद्गृहेदिति वचनात् । एवं मध्यमे छिद्रे द्वितीयया व्याहृत्या तृतीये छिद्रे तृतीयया व्याहृत्येति । यदा पुनर्दश छिद्रेषु दशदशं तन्तवस्तदापि त्रैधं विभज्य व्याहृतिभिरुद्गृह्णामिति ॥

तमभिमृशेत्—वदो वद वदा वदी वदो वदोरुः^१ पृथुः^२ सुगः^३ सुगन्त्वः^४ कर्मः^५ करणः^६ करः^७ करस्युरभीषाट् चाभीषाही चाभिमांति-
हश्चाभिमातिहा च सासहिश्च सहीयाश्च सहस्वाश्च सहमानश्चोद्वयाश्च
बृहद्वयाश्च सवयार्थं वृद्धवैयाश्चन्द्रां वाचं बृहतीं विश्वरूपां शतायुषीं^{१०}
प्रवद देव वाण इति ॥ ५ ॥

तं वाणमेवं कृत्वा मन्त्रेणाभिमृशेदिति ॥

शिथिलांस्तन्तूनायच्छेत्—

एभिर्नो वाण तन्तुभिः शतं राक्षीरिहावद^{११} ।

अरात्म सर्वे ऽताष्म^{१२} जीवा ज्योतिरशीमहि ॥

इति ॥ ६ ॥

यदि तन्तवः शिथिलाः स्युश्छिन्नाः स्युस्तदा तान् सर्वान् समं^{१३} संधाय^{१४}
पुनरायच्छेन्मन्त्रेणेति ॥

वाक् सर्वं^{१५} मनो ज्योतिर्मानो^{१६} भद्रः इति जपित्वा वादयेदिन्द्रणत-
येषीकया वेतसशाखया च सपलाशया ॥ ७ ॥

आ नो भद्र इति मन्त्रपाठः । मान इत्यपपाठः । सपलाशया वेतसशाखया
इषीकया च वाणं वादयेदिति^{१७} ॥ इन्द्रणतयेति पदस्य स्वयमेवार्थमाह—

मूलतो या स्वयंवक्रा सेन्द्रणता ॥ ८ ॥

- 1 Dedef om the second दश
- 2 Gb वदो य
- 3 Reuter पुथु (without variants)
- 4 DbGb सुगध
- 5 Db वरण , Gb करण
- 6 Dab चाभि
- 7 Doe om
- 8 Gb om , Dc समवयाश्च .
- 9 De बृहद्. (= Lāt)

- 10 DoeGb °षं
- 11 Db राक्षीमिहा°, Gb °रिहावत
- 12 Db तारिषु, Doe °रिष्म, Gb तारिषष्ठ
- 13 Gb om, सर्वान् सम, Df om सम
- 14 Gb समाधाय
- 15 Gb सर्व
- 16 Dab ज्योतिरा नो
- 17 Gb om इति

या मूलप्रदेशे स्वयमेव वक्रा भवति^१ सेन्द्रणता । इन्द्रेण नता इन्द्रणता
दैवान्नतेत्यर्थः ॥

प्राणाय त्वा [PB 5.6.14] इत्यूर्ध्वमुल्लिखेत् अपानाय त्वा [1 c.]

इत्यवाञ्चम् ॥ ६ ॥

छिद्रप्रदेशादारभ्य यावन्मुखमूर्ध्वमुल्लिख्य वादयेत् । तथा मुखप्रदेशा-
दारभ्य अपानाय त्वा इत्यवाञ्चमवलिखेदिति ॥

व्यानाय त्वा^३ [1 c] इति त्रिः संल्लिख्योदञ्चं वाणं प्रोहेद्वाह-
णमुक्त्वा इममुल्लिखन्नास्व इति ॥ १० ॥

व्यानाय त्वा इति त्रिः^५ संल्लिख्य इममुल्लिखन्नास्व इति कंचिद्वाहणमुक्त्वा
तस्य हस्तयोरुदञ्चं वाणं प्रोहेदिति ॥

प्रथमः खण्डः ॥१॥ ॥५॥

आहत दुन्दुभीन् प्रवदन्तु वीणाः इति ब्रूयात् ॥ १ ॥

आहत आघ्नत दुन्दुभीनिति प्रैष इति ॥

अलाबुवीणां वक्राकपिशीर्ष्यौ च पूर्वस्यां द्वारि बहिःसदसम् ॥ २ ॥

अलाबुवीणा प्रसिद्धा । वक्रा नाम वीणाविशेषः । तथा कपिशीर्ष्यां च ।
तास्तिस्रो वीणाः सदसः पूर्वस्यां द्वारि बहिःसदसं वीणावादिनो वादयेयुरिति ॥

वक्राकपिशीर्ष्यौ दुन्दुभींश्च प्रतिमन्त्रयेत्—

यो वक्रायां कपिशीर्ष्या^६ दुन्दुभौ^८ यच्च वाद्यम् ।

घोषो यो महतो महांस्तेन नो राद्धिमावद ॥

इति ॥ ३ ॥

आवदेत्येकवचनं वाग्देवताभिप्रायमिति ॥

महावीणापिशीलवीणे चापरस्यामन्तरिति गौतमशाखिडल्यौ
बहिरिति धानंजयः ॥ ४ ॥

1 Dd adds इति

2 Gb दैवन°

3 DdGb repeat व्यानाय त्वा (=Lāt)

4 Gb त्रिभि

5 DeGb °णां (=Lāt)

6 DbceGb °ष्यौ

7 Gb adds च

8 Gb घोषशोर

अपरस्यां सदसो द्वार्यन्तर्बहिर्वेदि^१ वीणाद्वयं वादयेयुः ॥ तयोश्च प्रति^२-
मन्त्रणं कार्यमित्याह—

अलाबुवीणापिशीलवीणे च प्रतिमन्त्रयेत—

अलाबुवी पिशीली^३ च यं मन्त्रमधिजग्मतुः ।

तेनेदमुपगायतां ते साम महयिष्यतः ॥

इति ॥ ५ ॥

स्पष्टमिति ॥

पश्चिमेनोर्पगातृन् द्वेद्वे एकैका पत्नी काण्डवीणां पिच्छोरां^४ च

व्यत्यासं वादयेत् ॥ ६ ॥

सत्त्रिणां यजमानानामेकैका पत्नी पश्चिमेनोपगातृनासित्वा द्वेद्वे वीणे
व्यत्यासं वादयेत् । प्रथमं काण्डवीणां ततः पिच्छोरां^५ पुनरप्येवमेव सर्वा इति ॥

उपमुखं पिच्छोरां^६ वादनेन काण्डमयीम् ॥ ७ ॥

उपमुखं स्थापयित्वा मुखमारुतेन पिच्छोरां^७ वादयेयुः वादनदण्डेन^८
काण्डमयीमिति ॥

ता अपघाटिला इत्याचक्षते ॥ ८ ॥

ताः पत्नीभिर्वाद्यमाना अपघाटिला इत्याचक्षते । अनेन तं पत्न्योऽपघाटिलाभि-
रुपगायन्ति । आर्त्विज्यमेव तर्तुं पत्न्यः कुर्वन्ति [PB 5 6 8] इति ब्राह्मणं व्याख्यातमिति ॥

ताः^९ प्रतिमन्त्रयेत—

यां पत्न्यपघाटिलां मृदुकं वादयिष्यति ।

सारातिमपवाधतां द्विषन्तं तैजनित्वक् ॥

इति ॥ ९ ॥

ता अपघाटिलाः प्रतिमन्त्रयेतेति ॥

1 Dod °बहिर्वा, Gb om, वेदि

2 Gb om प्रति

3 Da अलाबुवी पिशीलीवीणे, Df अलाबुवीणि-
पिशीलवीणे, Gb अलाबुवीणा पिशीलि (cp
Lāt and com)

4 DbGb °नोद्

5 Df °लां

6 DdfGb °ला

7 Gb वादनेन

8 Dce °मेतत् for °मेव तत्

9 Gb ता

सर्वमनुवीक्षमाणो जपेत्—

• आक्रन्दा उलूलयः प्रक्रोशा यच्च चेष्टितम्^१ ।

सर्वा^२ सत्रस्य सा राद्धिस्तथेदं साम गीयते ॥

इति ॥१०॥

सर्वमपघाटिलास्ततो ऽन्यांश्च वीणादुन्दुर्भीश्चानुवीक्षमाणो जपेदिति ॥

जपेदेव—सुपर्णो ऽसि^३ गरुत्मान् प्रेमां वाचं वदिष्यामि बहु करिष्य-

न्तीं बहु करिष्यन् स्वर्गमयिष्यन्तीं स्वर्गमयिष्यन् मामिमान् यजमानान्

इति ॥ ११ ॥

पुनरपि सुपर्णो ऽसि गरुत्मान् इति मन्त्रं जपेदिति ॥

द्वितीयः खण्डः ॥२॥ ॥६॥

ब्राह्मणो ऽभिगरः पूर्वस्यां सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुख उपविशेद्

वृषलो ऽपगरो ऽपरस्यां प्राङ्मुखः ॥ १ ॥

यः सत्त्रिणो यजमानान् प्रशंसति सो ऽभिगर इत्युच्यते । स ब्राह्मणः पूर्वस्यां द्वारि प्रत्यङ्मुख उपविशेत्^४ । अपरस्यां द्वारि वृषलो ऽपगरोः प्राङ्मुख उपविशेन्नन्दार्थम् । यो निन्दति सो ऽपगरो इत्युच्यते ॥

स ब्रूयात्—नारात्सुरिमे सत्त्रिणः [PB 5.9.14] इति ॥२॥

स^५ वृषलो निन्दन् ब्रूयात्—नारात्सुरिमे सत्त्रिण इति । असिद्धा इत्यर्थः ॥

अरात्सुः [1. c] इत्यभिगरः ॥ ३ ॥

अभिगरो ब्राह्मणः अरात्सु इति ब्रूयात् । संसिद्धा इत्यर्थः ॥

दक्षिणेन मार्जालीयमर्यो ऽन्तर्वेदि दक्षिणामुखस्तिष्ठेत् ॥ ४ ॥

अर्थः स्वामिवैश्ययो^६ [3.1.103] इति पाणिनिस्मृतेरर्थो वैश्य इति ॥

1 DbdGb चेष्टति (= Lāt)

4 Dee om इति

2 Gb सर्व-

5 Gb adds in margin सत्त्रिणः प्रशंसिषतुं

3 DodeGa सिम (= Lāt.), Df corrects सि

6 Dee om,•

to सिम

बहिर्वेदि शूद्र उदङ्मुखः ॥ ५ ॥

स्पष्टमिति ॥

अर्याभावे यः कश्चार्यो वर्णः ॥ ६ ॥

अर्याभावे यः कश्चार्यस्त्वैवर्णकः स्यादिति ॥

तौ श्वेतं परिमण्डलं चर्म व्यायच्छेतां शूद्रः पूर्वः ॥ ७ ॥

तावयश्च शूद्रश्चान्योऽन्यं श्वेतं चर्म व्यायच्छेताम् । शूद्रः प्रथमं व्याय-
च्छेदिति ॥

पूर्वेणाग्नीध्रीयं ब्रह्मचार्यन्तर्वेद्युदङ्मुखस्तिष्ठेद्बहिर्वेदि पुंश्चली

दक्षिणामुखी ॥ ८ ॥

स्पष्टमिति ॥

सा ब्रूयात्—दुश्चरितिश्रवकीर्णिन् इति ॥ ९ ॥

सा पुंश्चली वेश्या ब्रह्मचारिणं प्रति ब्रूयात्—हे दुश्चरितिन् हे श्रवकीर्णिन्
इति । दुश्चरितं ब्रह्मचर्यस्खलनमिति ॥

धिक् त्वा जालिम पुंश्चली ग्रामस्य मार्जनि पुरुषस्य पुरुषस्यं शिश्रप्रणे-
जनि इति ब्रह्मचारी ॥ १० ॥

ब्रह्मचारी पुंश्चली प्रति ब्रूयात्—धिक् त्वा जालिम इति ॥

एवमा तृतीयं व्यत्यासम् ॥ ११ ॥

एवमेव पुनः पुंश्चली ब्रूयात् पुनर्ब्रह्मचारी पुनरप्येवं कुर्याताम् । आ तृती-
यमिति यावत् तृतीयं पर्यायं त्रिरित्यर्थः ॥

सर्वेषां कर्मणि निष्ठिते तदेवाभिगरस्त्रिब्रूयात् ॥ १२ ॥

सर्वेषामभिगरप्रभृतीनां कर्मणि यथोक्ते कृते पुनरप्यभिगरस्त्रिब्रूयात्—
अरात्पुरिमे सत्त्रिण इति ॥

अवसृज्य शूद्रः प्रद्रवेत् ॥ १३ ॥

अथ शूद्रः परिमण्डलं चर्म विसृज्य धावेदिति ॥

1 DdGb वर्णिक

2 DacGb पू०

3 Dc पू०

4 Only DbcdGb repeat पुरुषस्य

5 Dce om.; others add इति

6 Db ब्रह्मचार्ये०

7-7 Dd पुंश्चली ब्रह्मचारी पुनरिति

8 Gb अगरस्तदेव त्रिब्रू०

तं तेनैवावक्षिणुयात् ॥ १४ ॥

तं शूद्रं तेनैव परिमण्डलेन चर्मणायौ वर्णौ ऽवक्षिणुयाद् विध्येत् ताड-
येदिति ॥

• यथाभिप्रेतमितरां ब्रह्मचार्याक्रोशेत् ॥ १५ ॥

अथ ब्रह्मचारी पुंश्चली यथाभिप्रेतमाक्रोशेत् । न पूर्वोक्तमात्रेण किं
त्वधिकमपि यथाभिप्रेषणं कथयेदिति ॥

पश्चिमेनाग्नीध्रीयं बहिर्वेदि परिश्रिते मिथुनौ संभवेतां यौ वर्णौ
लभेरन् ॥ १६ ॥

‘यौ वर्णौ लभेरन्निति’ सत्त्रिणस्तौ मिथुनौ संभवतः । यदि कश्चिद्
ब्राह्मणः ब्राह्मणी च कर्मवृत्तौ लभ्येते तदा तौ संभवतः । अथ यदि क्षत्रियौ
यदि वैश्यौ यदि वा शूद्रौ नात्र वर्णनियम इति ॥

गृहपतेर्दास्यो ऽभीष्टा वा नवानुर्दहरणान् पूरयित्वा प्रदक्षिणं
मार्जालीयं परीयुः हैमहा इदं मध्विदं मधु इति वदत्युः ॥ १७ ॥

गृहपतेर्दास्यस्तस्याभीष्टा वा याः काश्चित् कुमार्यो नवानुदकुम्भानद्भिः
पूरयित्वा मार्जालीयं परिगच्छेयुः । परिवर्त्यन्ति इति कल्पान्तरमिति ॥

पञ्चावराध्याः पञ्चशतं पराध्याः पञ्चविंशतिर्वा ॥ १८ ॥

स्पष्टमिति ॥

ताभ्यो वीणां वादयेयुः ॥ १९ ॥

तासां दासीनामर्थे ऽपि वीणा वादयेयुः । तदीयनृत्यौङ्गत्वेनेत्यर्थः ।

सर्वासु सक्लिषु दुन्दुभीर्नावीघ्रीयुः ॥ २० ॥

महावेदेः सर्वासु सक्तिष्वित्यर्थः ॥

1 Dce °क्षिणीयाद्

8 Dce om अद्भिः

2 Dc पूं

9 Gb परिदृत्य°

3-3 Gb om, Df repeats these words

10 Gb पवीणा

4 Dce एककाम°

11 Dce तदीयं नृत्यं नृत्याग°, Dd तदियं°,

5 DedGb add वा

Gb तदियं नृत्तानाङ्ग°

6 DfGb नवानुदका°

12 Dce °ना.

7 Dce om, Gb adds इति

उत्तरोत्तरि वाचो व्याहारयेयुर्यावतीरधिगच्छेयुः ॥ २१ ॥

आसिन् स्तोत्रे पूर्वोक्ताः सर्वा वाच उत्तरोत्तरमात्रायुक्ता ब्रूयुः । यावत्स्यो-
च्चैर्मात्रया युक्ता वक्तुं क्षमास्तावत्या मात्रया युक्ता ब्रूयुः । यथा हैमहा इदं मध्विदं^२
मधु इत्युत्तरोत्तरमुच्चैर्गानम् । तथा उत्क्रोद यजमाना कुर्वते इति शाखान्तरमुत्क्रोदा-
दिकमुच्चैरुच्चैरिति ॥

घोषांश्च ॥ २२ ॥

दुन्दुभिघोषान् वीणाघोषांश्च सर्वानपि यावतो ऽधिगच्छेयुस्तावतो ऽत्युच्चै-
स्तरान् कुर्युरिति ॥ एवं शिल्पान्युक्त्वा तदनुष्ठानकालमाह—

हिंकारमन्वभिगरप्रभृतयः कृत्वा यथार्थं स्युः ॥ २३ ॥

स्तोत्रोपक्रमे हिंकारवेलायामभिगरप्रभृतयः स्वंस्वं कर्म कृत्वा यथार्थं
गच्छेयुः । ब्राह्मणो ऽभिगरः पूर्वस्या [sūtra 1] इत्यारभ्य मैथुनान्तं कर्म [sū. 2]
यदुक्तं तत् स्वंस्वं कर्म । तथा संनद्धो राजापि हिंकारवेलायामपि^३ प्रदक्षिण देवय-
जनं परीर्यो^४ [10. 2. 13] इति प्रैषार्थं कृत्वा यथार्थं गच्छेदिति ॥

आ स्तोत्रान्तात् कुम्भिन्यः सर्वे च घोषाः ॥ २४ ॥

कुम्भिन्यो दास्यो वीणादुन्दुभिघोषाश्च हिंकारप्रभृति यावत्स्तोत्रसमाप्त्य-
नुवर्तते तेषामुपगानरूपत्वात् । केचित् तु हिंकारात् पूर्वमेव घोषाः आहत दुन्दुभिन्
प्रवदन्तु वीणाः [11. 2. 1] इति यथाप्रैषमुपक्रम्य प्रवर्तन्त इत्याहुरिति ॥

॥ तृतीयः खण्डः ॥३॥ ॥७॥

अथेदानीं उपर्णो ऽसि गक्तमान् [11. 2. 11] इति जपानन्तरं राजनेन पञ्च-
विंशेन स्तोतव्यम् । अनाज्ञातपर्यायश्च पञ्चविंशस्तोमः । तस्य पर्यायकस्तौ^५
जातिसंहारो^६ [17 2 25] युग्मायुक्संहार [17 1. 27] आवापश्चेति [17.

1 Gb adds अतिवोच्चैस्तरामित्यर्थ

7 Ddf 'याद्

2 Gb om, Dd adds मधिदं

8 Dodef 'विश-

3 Dce य०

9 Ddf स्तोत्रायं

4 Gb 'न्तरोक्तमुत्क्रोदादिरु०

10 Dce 'क्लृप्तो

5 Dodef 'स्तरां

11 Gb सूत्रकारा

6 Dd 'मनु, Gb 'मेव

1. 3] त्रीन् पदान् वर्धमानपटले [pat. 17] वक्ष्यति । दशरात्रिकेभ्य एकया ज्याय सु [17. 3. 4] इत्यादिना तत्रावापपत्ते कुत्रावाप इत्यपेक्षायामाह—

पञ्चविंशे चतुर्विंशस्योत्तमे पर्याये परिचरायामावपेदिति^१ गौतमः॥१॥

उत्तमे पर्याये परिचरायां^२ मध्यमायामृच्यैवपेत् । मध्यमां द्विर्गाये-
दित्यर्थः ॥

आवापस्थान इति धानंजयः ॥ २ ॥

उत्तमे पर्याये प्रथमायामावापस्थान एवावपेदिति ॥

प्रथमस्यावापे^३ इति शाण्डिल्यः ॥ ३ ॥

प्रथमस्य पर्यायस्यावापस्थान इत्यर्थः ॥

चतुर्विंशेन वा^४ स्तुत्वा मध्यमामहिंक्रुतां तृचस्य प्रस्तुयात् ॥ ४ ॥

अथवा चतुर्विंशेन स्तोमेनाविकृतेनैव तृचं समाप्य पुनर्मध्यमासृचं हिंकार-
रहितां प्रस्तुयात् । प्रस्तुत्य सकृद्वायेदित्यर्थः ॥

स आस्कन्दो नाम ॥ ५ ॥

तस्य बहिःपर्यायगानस्यास्कन्द इति संज्ञा । बहिःपर्यायमास्कन्दनादिति ।
स्रवनात् संज्ञाकरणं च व्यवहारार्थम् । आस्कन्दं तु गौतमश्चत्वारिंश इति ॥

तं न कुर्यादिति शाण्डिल्यायनः ॥ ६ ॥

न सार्वत्रिकोऽयं निषेधः । आस्कन्दस्य श्रुत्युक्तत्वात् । तेन महाव्रते
तमास्कन्दं न कुर्यादित्यर्थः ॥

उत्तमायां स्तोत्रीयायां प्रस्तुतायां पादाबुपावहरेत् ॥ ७ ॥

राजनस्य साङ्ग उत्तमायां प्रस्तुतायामात्मनः पादाबुपावहरेदिति ॥

सह निधनेन भूमौ प्रतिष्ठापयेत् ॥ ८ ॥

निधनोच्चारणवेलायां पादौ भूमौ प्रतिष्ठापयेत् । ततः पूर्वमाकाश एव
स्थापयेदिति ॥

आह्वियमाणे भक्षे प्रतिलोमैरारोहणीयैरवरुह्य जपेत्—

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।

पिपृतां नो भरीमभिः ॥

1 Gb परिचाया वापस्थान एवावपेदिति

2 Gb °चाराया

3 Doe °चा°

4 Dod add-स्थान (= Lāt)

5 Gb °नैव fol °न वा

6 DodGb. पर्याय

इति ॥ ६ ॥

अध्वर्युभिराह्वयमाणे नाराशंसादिभक्षणे प्रतिलोमैरारोहणमन्त्रैरवरो-
हेत् । अवरोहन्तु अवरोहामि^१ इति च मन्त्रसंज्ञाः कार्यः । अवरोहोति विधानादन्यथा
मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । तद्यथा—विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसावरोहन्तु तानन्ववैरोहामि
इत्युपक्रम्य वसवस्त्वा इत्येवमन्तैः । अवरोहणमन्त्रातिग्राह्यभक्षणमप्युद्गातुभिः कीर्यं
स्तुत्वा पृष्ठेन [९ २.११] विषुवद्वतयोश्च [९.२.१२] इति पूर्वमुक्तत्वादिति^३ ॥

अथ आसीनाः शेषेण स्तुवीरन् ॥ १० ॥

अहः शेषेण वामदेव्यप्रभृतिना स्तोत्रेणाथ एवासीनाः स्तुवीरन् ।
आसन्दीकूर्चान् वर्जयेयुरिति । एवं महाव्रतकथा^४ समाप्ता ॥

अथोदयनीयमतितरात्रं प्रत्याह—

उदयनीये अतिरात्रे संस्थिते ऽवभृथमभ्यवेयुः ॥ ११ ॥

सिद्धमेवैतदुत्तरविषयार्थं वचनमिति ॥

अनुपमज्जन्तः पाणिभिस्तु संधावेरन् ॥ १२ ॥

अप्सु शिरस उपमज्जनमकुर्वन्तः पाणिभिः शरीरमन्योऽन्यं शोधयेयुरिति ॥

यस्यात्र पत्नी स्यात् पृष्ठं तथा व्युद्धावयेत् ॥ १३ ॥

यस्यात्र यजमानस्य पत्नी विद्यते स तथा पत्न्या स्वदेहे^५ पृष्ठवंशं शोधयेत् ।
कर्मव्यतिहारे विशब्दः । पत्न्याश्च देहं^६ यजमानः शोधयेदिति ॥

तानुन्नेतोदानयेत् ॥ १४ ॥

तान् सत्विण उन्नेतावभृथादुदानयेत् । तीरप्रदेशे^७ नयेदिति ॥

उदेत्य गृहपतिः सोमोपनहनं परिदधीत ॥ १५ ॥ अहतानि

वसनानीतरे^८ ॥ १६ ॥

स्पष्टे इति ॥

अभ्युक्षणाप्रभृति समापयेयुः ॥ १७ ॥

1 Gb °हानि

स्तुवीरन्

2 Gb °न्वधि°

6 Gb om,

3 Gb वचनात् for पूर्वमुक्त°

7 Dd °देशं

4 Gb °व्रतकार्या

8 Db वासासातरे

5-5 Gb आसन्दीकूर्चे अवनह्य वामदेव्यादि

अवभृथेष्टौ संस्थितायाम् अवभृथ निचुम्पुण [6 4.8] इत्यभ्युक्षणप्रभृति^१ कर्म-
शेषं तस्मिन्नहनि समापयेयुरिति ॥

येनेतो गच्छेयुरन्येन^२ प्रत्याव्रजेयुः^३ पाप्मनो व्यतिषङ्गाय ॥ १८ ॥

इतो देवयजनाद् येन पथावभृथं गच्छेयुस्ततो ऽन्येन मार्गेणावभृथात्
प्रत्याव्रजेयुः । त्यक्तेन पापेनासंबन्धार्थम् । पूर्वस्मिन् हि^४ मार्गे पाप्मा तिष्ठतीति
मन्यत^५ इति ॥

अनूबन्ध्यवपायां हुतायां दक्षिणे वेद्यन्ते केशरमश्रूणि वापयेत्
॥ १९ ॥

स्पष्टमिति ॥

तस्मिन् संस्थिते प्राञ्च उदञ्चो वा गत्वा पृथगुदगवसानीयाभि-
रिष्टिभिराहिताग्नयो यजेरन् ॥ २० ॥

तस्मिन्नुदयनीये^६ संस्थिते देवयजनात् प्राञ्च उदञ्चो वा^७ पृथक्पृथगिष्टि-
भिर्यजेरन्निति ॥

गृहपतिं यजमानमनाहिताग्नय उपासीरन् ॥ २१ ॥

ये पुनरनाहिताग्नयः सत्त्रिणस्तेषामग्न्यभावाद् गृहपतिमुदयनीयेन^८ यज-
मानमुपासीरन् । अत एव वचनादनाहिताग्न्येऽपि सत्त्रमस्तीति गम्यते । आश्व-
त्थानयो ऽप्याह — दीक्षणाद्यनग्नीनाम् [4. 1. 10] इति ॥

तद्देवत्यैः स्थालीपाकैर्यजेरन्निति धानंजयः ॥ २२ ॥

श्रौताग्न्यभावे ऽप्यग्न्यासनाग्नौ स्थालीपाकैरुदयनीयेष्टिदेवत्यैरनाहिताग्नयो
यजेरन्निति ॥

संवत्सरं संवसेयुः^९ ॥ २३ ॥

समासे^{१०} हि^{११} सत्त्रे^{१२} सत्त्रिणः संवत्सरं सहैकत्र वसेयुरिति ॥

1 Gb adds यदुक्तं

2 Db धिग°

3 Db adds वा

4 Dd adds इति

5 Df om, हि ; Dd puts it after मार्गे

6 Ddf मन्यत

7 Gb अन्

8 Gb °नुदवसानीये

9 Gb adds गत्वा

10 Gb °मुदसानिया

11 Df om this sūtra and its com.

12 Reuter समासे

13 Dce पि, Dd वृत्त पि for हि

14 Dce सत्त्रिणे

द्वादशरात्रमहोरात्रौ वा ॥ २४ ॥

स्पष्टमिति ॥

यावद्वा सुनुयुर्यावद्वा सुनुयुः ॥ २५ ॥

यावन्तं कालं सत्रे सुनुयुस्तावन्तं कालम् । त्रयोदशरात्रे समाप्ते त्रयो-
दशरात्रं संवसेयुः । तथा चतुर्दशरात्रादावपि तावन्तं कालं सह वसेयुरिति ॥

चतुर्थः खण्डः ॥४॥ ॥८॥

एकादशः पटलः ॥११॥

द्राह्यायणकृते सूत्रे^१ दीपे धन्विनिर्मिते^३ ।

द्वितीये दशके वृत्तः^२ प्रथमः पटलो ऽधुना ॥

1 DbGb °त्रं

2 Gb om

3 Gb धन्विना च विनिर्मिते

4 Gb दीपे

अथ सर्वयज्ञेषु ब्रह्मत्वं विधातुमुपक्रमते—

सर्वत्र ब्रह्मा दक्षिणतः ॥ १ ॥

सर्वेष्वपि श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ब्रह्म दक्षिणतो^१ भवेत् । न पुनरुद्गात्रादि-
वत् । श्रौतेष्वेव ब्रह्मणः प्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा^२ तेषु कर्मसु क्रियमाणेषु नित्यं
दक्षिणतो भवेदिति । द्वयमप्यत्र विवक्षितमिति ॥

उदङ्मुखः कुर्याद्वोमेभ्योऽन्यत् ॥ २ ॥

उपवेशनप्रभृति ब्रह्मणो यत् कृत्यं तत् सर्वं होमव्यतिरिक्तमुदङ्मुख एव
कुर्यात् ।^३ होमांस्तु प्राङ्मुख एव कुर्यात्^४ । प्राङ्मुखकरणं चानादेश इति सामा-
न्यविधानादिति ॥ प्रथमं पाकयज्ञेषु ब्रह्मत्वं विधास्यन् पाकयज्ञपदं व्याचष्टे—

पाकयज्ञा इत्याचक्षत एकाग्रौ यज्ञान् ॥ ३ ॥

एकाग्रिरौपासनः । तत्र क्रियमाणान् यज्ञान् पाकयज्ञा इत्याहुरिति ॥

तेषां होष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ ४ ॥

तेषामर्थे ब्रह्मणैतत् कृत्यम् । किं तत् । होष्यत्सु कर्तृषु तूष्णीमुपविशेदिति ।
श्रौतेषु कर्मसु प्रायेण मन्त्रत उपवेशनात् तन्निवृत्त्यर्थमिह तूष्णीमिति वचनम् ।
यद्वा तूष्णीमिति वाग्यमनविधिरिति ॥

हुते यथार्थं स्यात् ॥ ५ ॥

होमे कृते यथार्थं स्यात् । आसीत वा गच्छेद्वेत्यर्थः ॥

शूलगवे च बलीन् हियमाणाननुगच्छेत् ॥ ६ ॥

शूलगवं^५ नाम गवां पोषणार्थमध्वर्युबहुवृत्तैरुक्तं कर्मेति ॥

1 Gb om

4-4 Dce उपवेशनार्थं नि(Dc adds य)त्य°

2 Dce तेषां

5 Dce °वा

3-3 Dedef om.

6 Dcdf पोषार्थम्°

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निहितेष्वप उपस्पृश्यान्वेक्षं^१
प्रत्याव्रजेत् ॥ ७ ॥

निधीयमानानां बलीनां दक्षिणतः इत्यर्थः । अनवेक्षमिति अवेक्षणमकृत्वे-
त्यर्थः ॥

तूष्णीं पाकयज्ञे दक्षिणाम् ओम् इति वा प्रतिगृह्णीयात् ॥ ८ ॥
स्पष्टमिति ॥

पशुरेव पशोर्दक्षिणा ॥ ९ ॥

पशुद्विविधः पाकयज्ञस्याष्टकादेः पशुरेव दक्षिणेति ॥

पूर्णपात्रं स्थालीपाकस्य ॥ १० ॥ उभयोर्यथोत्साहं वा ॥ ११ ॥

स्पष्टे इति ॥

न वितानं पृष्ठतः कुर्वीत ॥ १२ ॥

न वितानं श्रौताग्निविहारदेशं^२ पृष्ठतः कुर्यादिति ॥

येन यज्ञाङ्गेन संयुज्येत तदभ्यावर्तेत ॥ १३ ॥

अध्वर्यादिभिः सह कर्मकरणे सति तदानीं येन यज्ञाङ्गेन ब्रह्मा संयुज्येत^३
संयुक्तो भवति तद्यज्ञाङ्गमभ्यावर्तेत^४ । अग्नीन् पृष्ठतः कृत्वापि तदभिमुखः
स्यादित्यर्थः ॥

कर्मादिषु सर्वेष्वध्वर्युसंप्रैषमागमयेत् ॥ १४ ॥

कर्मणामुपक्रमेणैवध्वर्युणा प्रार्थनं कारयेत् । अत्र भवता ब्रह्मत्वं कार्यमित्य-
ध्वर्युप्रार्थित एव ब्रह्मत्वं कुर्यात् । नान्यथेत्यर्थः ॥

पूर्वया द्वारानादेशे^५ प्रविशेत् ॥ १५ ॥

स्पष्टमिति ॥

अग्न्याधेये दक्षिणया द्वारा प्रपद्य चातुष्प्राश्यं निर्वप्यत्सु तूष्णी-
मुपविशेत् ॥ १६ ॥

1 Gb °णस्यां

2 Dbode °वेक्षं (= Lāt)

3 Df om.

4 Dede °देशे

5 Gb °न्तेन

6 Gb om

7 Dede °वर्तेतेति; Dee add आसात.

8 Dee अग्निं

9 Dede °गमयेतेति

10 Gb °देशं

अग्न्याधेय इत्यधिकारः । चातुष्पाशं ब्रह्मौदनम् । चत्वारो हि तद् ब्राह्मणाः प्राश्नन्तीति^१ । तन्निशायां निर्वपन्ति । तदानीं वाग्यत उपविशेदिति ॥

निरुप्ते यथार्थं स्यात् ॥ १७ ॥

स्पष्टमिति ॥

तदुद्धरिष्यत्स्वेवमेव ॥ १८ ॥

तच्चातुष्पाशं ब्रह्मौदनं पात्रेषूद्धरिष्यत्स्वध्वर्युष्वेवमेव तूष्णीमुपविशेदिति ॥

तच्चेदन्तृत्विग्भिः प्राशयेयुस्तण्डुलानादायापविध्येयुः—^२निष्ट आविद्धं^३ कृन्तानि^४ इति ॥ १९ ॥

यदि^५ चातुष्पाशमृत्विग्व्यतिरिक्तैः कैश्चित् प्राशयेयुरध्वर्यवस्तदा तस्मादोदनाद्विजस्तण्डुलानादाय बहिर्निरस्येयुः^६ निष्ट आविद्धं^७ इति मन्त्रेण । तस्य चायमर्थः—हे यज्ञ तवाविद्धं शल्यं निष्कृन्तानीति । तस्याविद्धं निरकृन्तन् यवेन संमितम् [TS 2.6 8.3-4] इति तैत्तिरीयकैः प्राशिन्नमाधिष्ठत्योक्तम् । तद्वदेतदिति ॥

अथान्यान् निदधीरन् ॥ २० ॥

यतः प्रदेशात् तण्डुलादानं तत्र तण्डुलानन्यान् निदधीरन्निति ॥

आधास्यमानस्यारण्योः प्रक्षयोर्यथार्थं स्यात् ॥ २१ ॥

यदि तस्यामेव निशायामाधास्यते यजमानस्तदा तस्य हस्ते ऽध्वर्युणारण्योः प्रक्षयोर्यथार्थं स्यात् । अथ यदि तत ऊर्ध्वं संवत्सरादिकालेष्वग्न्याधानं^८ तदा प्राशनानन्तरमेव यथार्थमिति ॥

पूर्वाह्णे दक्षिणेनाग्न्यायतनानि गत्वा यत्राग्निं मन्थिष्यन्तः स्युस्तदक्षिणतः निरस्तः परावसुः इति दक्षिणा वृणं निरस्येत् [=4.4.

11] आवसोः सद्ने सीदामि इत्युपविशेत् [=4. 4 12] ॥ २२ ॥

यस्मिन् दिवसे ऽग्न्याधानं तस्य दिवसस्य पूर्वाह्णं एव गार्हपत्यस्यै संभो-

1 Ded om इति

7 Gb निष्कृ°

2 Dbe °स्तंडु°(=Lāt), तन्दुल occurs later also, but sporadically.*

8 Gb प्रदत्त°

9 Gb adds इति

3-3 DbdeGb ने(DeGb नि)ष्टाविद्धं(=Lāt)

10 De °ग्न्याधेयान्तमाधानं

4 Dd शल्यं कृन्तानि

11 DedGb om

5 Gb मन्त्रेण यदि

12 Gb संहा°

6-6 DedGb नेष्टाविद्धं(=Lāt)

राहरणकाले गार्हपत्यमन्थनदेशस्य दक्षिणतो मन्त्रेण निरसनोपवेशने कुर्यात् ।
संभाराहरणानुसंधानार्थमिति ॥

भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओम् इति ॥ २३ ॥

उपविश्य जपेदिति शेषः । जपश्चोपवेशनाङ्गमिति^१ ॥

एतेनोपविशेद्यजुषेति यत्र स्यात् ॥ २४ ॥

यत्रयत्र यजुषोपविशेदिति विधिः स्यात् तत्र सर्वत्रैतेनोपविशेत् निरस्तः
परावसुः इत्यादिना मानुष^२ इत्यन्तेनेति ॥

अग्निं द्विर्माणमनुगच्छेत् ॥ २५ ॥

गार्हपत्यमग्निं^३ मथित्वा द्विर्माणमनुगच्छेदिति ॥

निहिते^४ यजुषोपविशेत् ॥ २६ ॥

निहिते आहिते गार्हपत्ये यजुषोपविशेदिति ॥

अत्र प्रथममिति शाण्डिल्यः ॥ २७ ॥

अत्रैव यजुषा प्रथममुपवेशनं न पूर्वाह्णे संभाराहरणकाले मन्थनदेश इति ॥

द्वितीयमिति धानंजयः ॥ २८ ॥

पूर्वाह्णे यजुषा प्रथममुपवेशनम् । आहिते गार्हपत्ये द्वितीयं यजुषोपवेशनं
कार्यमिति ॥

जाते रथंतरं गायेत् ॥ २९ ॥ वामदेव्यं द्विर्माणे ॥ ३० ॥ बृह-

न्निहिते ॥ ३१ ॥

अग्रेणपि सामानि गार्हपत्याधानं एवेति ॥

सर्वाणि तृचेषु मनसा ॥ ३२ ॥

सर्वाण्यपि सामान्यग्न्याधेयविषयाणि मनसैव गायेत् । अरण्येगेयानां^५

1 Dce "मंथदेश", Dd "मंथदेश", DfGb "मण्डलदेश"

2 Dod "नाङ्ग इति"

3 Dod मानुष ॐ, De मानुषोम्

4 Dcd ही°

5 Dcd "पत्याग्निं"

6 DbGb निधीयमानस्य दक्षिणत स्थित्वा
निहिते (= L&L.)

7 Df मण्डल°, Gb मण्डन°

8 Dcd प्रथमोप°

9 Gb "त्यायतन"

10 Dcd गेयमानानां

तावद् ग्रामे वाचिकगानमयुक्तमिति मानसमेवं शास्त्रार्थः । तथैव ग्रामे गेयानामपि गानम् । शास्त्रार्थस्वैकैरूप्यार्थमिति ॥

वाचा वाँ गायेदिति ह्युक्ते किमन्यद्वाचा प्रतीयेत ॥ ३३ ॥

अथवोभयान्यपि वाचैव गायेत् । कुतः । गायेदिति ह्युक्ते वाचा विना किमन्यत् प्रतीयते । वाचेति विनार्थं तृतीया । तेन वाचैव गानमिति ॥

अथापि गानमेवाध्वर्यवे विधीयते न मनसेति ॥ ३४ ॥

अध्वर्युर्ब्राह्मणे अपि गानमेव विधीयते न मनसेति ॥ पक्षान्तरमाह—

अपि वा रहस्यान्येव मनसा गायेत् । न ह्यरण्ये गेयानां ग्रामे गानं

विद्यते ॥ ३५ ॥

अथवारण्ये गेयान्येव मनसा गायेत । तेषां ग्रामे वाचिकगानस्योयुक्तत्वात् । ग्रामे गेयं तु वाचैव गायेद्दोषाभावादिति ॥

प्रथमोत्तमयोः स्थाने वारवन्तीययज्ञायज्ञीये इति लामकायनः

॥ ३६ ॥

प्रथमोत्तमयो रथंतरबृहतोः स्थान इत्यर्थः ॥

पूर्वे कल्पे भूयांसीति शाण्डिल्यः ॥ ३७ ॥

पूर्वस्मिन्नेव पक्षे स्थित्वा पुनरप्यधिकानि सामानि शाण्डिल्यो ब्रूत इति^{१२} ॥ तान्येव दर्शयति—

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ ॥ ६ ॥

मन्थिष्यत्स्वरणी आलभ्य अरण्योः [SV 1 79] इति गायेत्

॥ १ ॥ मध्यमाने अग्निं नरः [SV 1. 72, 2 723] इत्येतयो-

1 Ded add इति

2 Dodef गेयमानानाम°

3 Ded शास्त्रस्यैक°

4 Dede °रूप्यादिति

5 Gb om

6 Dbcef om हि

7 Gb प्रमियत

8 Dede om, हि

9 Dd प्रतीयते तेन for विधीयते न

10-10 Dbce गान °ग्रामे, Gb adds गातु
after गानं

11 Gb वाचिक धानंजयस्या°

12 Ded conclude the section here

Dd adds ॥६॥ द्वादश, Dc adds द्वादशे

रन्यतरत् ॥ २ ॥ धूम उदिते त्वेपस्ते धूम ऋण्वति [SV I 83]
 इति ॥ ३ ॥ प्रज्वलिते अर्क्षं गातु [SV 1 47, 2 865] इति
 ॥ ४ ॥ निधीयमाने गवां व्रतं यत् अग्निमीडे [ArS 3 4]
 इति ॥ ५ ॥

पञ्चस्वपि सूत्रेषु गायेदित्यनुपङ्ग इति । प्रज्वलित इति जननानन्तरमध्व-
 र्युभिः प्रज्वलित इत्यर्थः ॥

तान्युद्रातृकर्मैके ॥ ६ ॥

तानि गानान्युद्रातुरेव कर्म न ब्रह्मण इत्येक इति ॥ कुत इत्यत आह—

उद्राता सामवेदेन [ŚB 11. 5 8 4] इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

वेदशब्दो मन्त्रब्राह्मणवचनम् । साममन्त्रैर्यत् कार्यं तत् कर्तृविशेषानादेशै
 उद्रातैवेति वचनार्थः । तेनाग्न्याधिषे सामगानविधौ ब्रह्मणः प्रकृतत्वे ऽप्युद्रात-
 रेव गानमिति ॥ अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा विहव्यसजनीयकयाशुभीयानि होतुः ॥ ८ ॥

यथा प्रकृते ऽप्यौद्रात्रे कर्मणि विहव्यं शस्यं सजनीयं शस्यमगस्त्यस्य
 कयाशुभीयं शस्यमिति । विहव्यादीनि सूक्तानि होतुरेव शस्यानि । ऋग्वेदे होतुः^x
 [ŚB 11 5. 8. 4] इति श्रुतेः । तद्वदत्रापीति ॥

प्रस्तोतुश्च वैराजशार्करप्रस्तावाः ॥ ९ ॥

चकारो यथेत्यनुकर्षणार्थः । वैराजे सान्नि ब्राह्मणं प्रस्तावं प्रस्तुत्य विष्टम्भात्
 विष्टप्नोति [PB 12. 10. 7] इति । तथा महानास्त्रीषु क्षिप्रं प्रस्तुत्य क्षिप्रं गेयम् [PB
 13. 4 11] इति । उभयत्रापि प्रस्तुत्येत्युद्रात्रा समानकर्तृकश्रवणे ऽपि तदनादृत्य
 प्रस्तोतुरेव प्रस्तावाः । सर्वत्र प्रस्तोता प्रस्तुयादिति सामान्यविधेरभङ्गार्थम् ।
 तद्वदत्रापीति ॥

सर्वैश्चाविधानाद् ब्रह्मत्वकारिभिः ॥ १० ॥

न च ब्रह्मत्वविधायिभिः सूत्रकारैः सर्वैरपि ब्रह्मणो गानं विहितम् । किं
 तु कतिपयैरेव । तत्र ब्रह्मणो गानपक्षे सर्वैरपि वक्तव्यं स्यादिति ॥

1 Dd om, अत

2 Df °वाचनं, Gb मन्त्रवचनः

3 Dode °विशेषादनादेशे

4 Gb तेन श्रुतिष्वग्न्या°

5 Gb ऋग्वेदन होता करोति

6 Dbee °री- (= Lāt), Ddf °रे, Gb °रीः

7 Dddf °कर्तृकत्वश्च°

कर्मयोगाच्चोद्गातुश्चत्वारो महर्त्विजः प्राश्नन्तीति^१ चातुष्प्राश्यप्रा-
शनम् ॥ ११ ॥

महर्त्विजः प्राश्नन्तीति वचनादुद्गातुरपि ब्रह्मौदनप्राशनम् । तेन तस्याधा-
ने ऽध्यार्त्विज्येन योगो ऽस्ति न च गानं विना तस्यार्त्विज्यमस्तीति । तथा च
जैमिनिरुद्गातुरेव गानमाहेति ॥ अथ स्वमतमाह—

अधिकारात् तु ब्रह्मणः ॥ १२ ॥

तुशब्दो मतान्तरनिवृत्त्यर्थः । गानविधौ ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् तस्यैव गानमिति^२ ॥

औद्गात्रे चाविधानात् ॥ १३ ॥

यद्युद्गातुरेव गानं स्यात् तदानीमौद्गात्रप्रकरणे विधातव्यम् । न च तदस्तीति ॥

दृष्टं चानेन सामगानं ब्रह्मा रथचक्रे ऽभिगायति [PB 18. 7. 12]

इति ॥ १४ ॥

वाजपेये ब्रह्मणश्च^३ गानं दृष्टमिति । न ब्रह्मणो गानविरोध इति ॥

उद्गाता [sū. 7] इति यथाभूयसो^४ वादः ॥ १५ ॥

यः पुनः उद्गाता सामवेदेन [sū. 7] इति वादः स भूयस्त्वानुसारेण द्रष्टव्यः ।
तस्य गानभूयस्त्वात् । यथाभूयसमिति^५ भूयस्त्वानुसारेणेत्यर्थः ॥

हौत्रे विधेर्विहव्यादीनि ॥ १६ ॥

यत् पुनरुक्तं यथा विहव्यादीनि होतुः [sū. 8] इति तद्युक्तमेव । हौत्रमधिकृत्य
बहुवृच्चब्राह्मणे तेषां विधानात् । सामवेदे ऽपि तद्विधेस्तेनैकवाक्यत्वादिति ॥

स्तोत्रवत् प्रस्तावाः विराट्सु स्तुवन्ति [PB 12. 10 10] पुरीषेण

स्तुवते [PB 13. 4 12] इति च बहुश्रुतेः ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं यथा^६ च^७ प्रस्तोतुः प्रस्तावाँ [sū. 9] इति तत्र ब्रूमः । न हि
सामान्यविधेस्तत्र प्रस्तोतुरन्वयः । समानकर्तृकत्वंविरोधादेव । किं तु विराट्सु
स्तुवन्ति ॥ पुरीषेण स्तुवते इति च बहुवचनात् प्रस्तोतुस्तत्रान्वयः । समानकर्तृकत्वं

1 Dbod add ह (=Lāt), Gb adds हि

5 Dodef यथाभूयसिति

2-2 Gb श्रुतौ ब्रह्मत्वं विधिं प्रकृत्य तन्मध्ये
गानविधानात् ब्रह्मण एव गानश्रुतिश्च सूत्र-
कारेण दृष्टेन

6 Gb om , Dode तथा

7-7 Gb प्रस्तोतुश्च वैराजशक्नोरी प्रस्तोता वा

8 Dde °कत्वाद् for °कत्व-

3 Dode ब्रह्मणः साम-

9 Df adds इति

4 Da °भूयसा, Gb °भूय. स

विवक्षितम् । स्तोत्रवदिति को ऽर्थः । यथा गौरीविते^१ षोडशिता स्तुवीत [PB 12. 13. 13] शाकलेन तुष्टुवान् [PB 13. 3 10] मानवेन तुष्टुवान् [PB 13. 3 15] इत्यादावेकवचनादुद्गातुरेव स्तोत्रे^३ प्राप्ते ऽपि हिरण्य संप्रदाय षोडशिता स्तुवते^४ [PB 12 13. 25] इत्यादि बहुवचनात् तत्र प्रस्तोतुरन्वयः । तद्वदत्रापीति ॥

अविधानं विधेर्देवार्त् ॥ १८ ॥

यत् पुनरुक्तं सर्वैर्ब्रह्मणो गानं विहितं [com on sū 10] इति तद्युक्तम् । विधेर्देवविध्यात् विकल्पात् । कचिच्छाखायां ब्रह्मणो गानं विहितं कचिन्निषिद्धम् । तत्र निषेधंश्रुतिमाश्रित्य गानं न विहितमिति ॥

यावद्वचनं कर्मयोगः ॥ १९ ॥

यत एव न्यायतो ब्रह्मण एव गानं तेन यावद्वचनं ब्रह्मोदनप्राशनमेवोद्गा-
तुरात्विज्यं न गानमिति ॥

हुतायां पूर्णाहुतौ यथार्थं स्यात् ॥ २० ॥

गतमिति^५ ॥

अक्षांश्चेदभिजुहुयुस्तत्रं गत्वा तूष्णीमुपविशेत् ॥ २१ ॥

यद्यध्वर्यवो ऽक्षाभिद्वोमं कुर्युस्तदोपविशेदिति ॥

तैर्घृते यथार्थं स्यात् ॥ २२ ॥

अक्षघृते कृत इत्यर्थः ॥

इष्ट्यादिषु सर्वेषु यजुषोपविशेत् पूर्वो यजमानादाहवनीयं प्रति
॥ २३ ॥

अग्न्याघेयेष्टीनामादिष्वारम्भेषु सर्वेषु यजमानस्य पुरस्तादाहवनीयाभि-
मुखो यजुषोपविशेत् । कः पुनरिष्टीनामारम्भः । यदीदमध्वर्योः कर्मणो वा देवेभ्य
शकेयम् [Ap. 1 15. 4] इति हस्तप्रक्षालनं कुत एतत् । आपस्तम्बेन उदित

1 Dede अपेक्षितं

2 Dede °वितेन

3 Dee om,

4 Gb स्तुवीत

5 Dod repeat तत्र

6 Daf °दैविध्यात्

7 Dee om निषेध, Ddf निषिद्ध-

8 Dc adds विहितं

9 Gb om

10 Gb °जुहुयात्तत्र

11 Gb सत्सु

आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयति [1. 15. 1] इत्युक्तत्वादनन्तरं^१ प्रक्षालनविधानात्
तथा यजमानस्यापि तदानीमारम्भाभिधानात् । तद्यथा इदं शक्यं यदिदं करोम्यात्मा
करोम्यात्मेने [Āp. 4. 4 1] इति । तथा तदानीमेव [1 c.2] ब्रह्मणो वरणं तद्दासन-
कल्पनं मन्त्रत उपवेशनं चापस्तम्बेन विहितमिति ॥

परिध्योर्वा संधिम् ॥ २४ ॥

प्रतीत्यनुवर्तते । दक्षिणपश्चिमयोः परिध्योर्वा संधिमभिमुखं उपविशेदिति ॥

स्रुचां वाग्राणि ॥ २५ ॥ उत्करं वा ॥ २६ ॥

प्रतीत्यनुवर्तत एव ॥

तमन्तरेणाहवनीयं च यजमानस्य संचरो नान्येषाम् ॥ २७ ॥

तं ब्रह्माणमिति ॥

तं यदाध्वर्युर्ब्रूयात् ब्रह्मन्निदं करिष्यामि इति सवितृप्रसूतोऽदः कुरु ॥

भूर्भुवः स्वर्गैहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुष ओम् इत्येतेनानुमन्त्रयेत् ॥ २८ ॥

ब्रह्मन् प्रणेष्ट्यामि इति ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामि इत्यादेरुपलक्षणं ब्रह्मन्निदं करिष्यामि
इति । ओं प्रणय ॥ प्रोक्षे इत्यादेरुपलक्षणं अदः कुरु इति ॥

एतत् सर्वानुमन्त्रणम् ॥ २९ ॥

सर्वानुमन्त्रणमिति^१ संज्ञाकरणं व्यवहारार्थमिति^२ ॥

उच्चैः अदः कुर्वोम् इति ॥ ३० ॥

तस्मिन्ननुमन्त्रणमन्त्रे अदः कुर्वोम् इत्यंशमुच्चैर्ब्रूयादितरदुर्दुर्वांश्चिन्तति ॥

प्रणीतासु प्रणीयमानासु वाचं यच्छेदा तासां विमोचनात् ॥ ३१ ॥

स्पष्टमिति ॥ पक्षान्तरमाह—

तास्वेव प्रणीयमानास्वा हविष्कृतः स्तम्बयजुषश्चाध्या समिधः

1 Dod इत्युक्तत्वात्तदनन्तरं, Gb इत्युक्त्वा
तदनन्तरं

7 Gb om अभिमुख

8 Dce चा०

2 Dode add हि

9 Dd om ओ

3 Dede ०रम्भावि०

10 Dce ओं प्राक्ष

4 Dd करोस्यात्माना

11 Gb om

5 Thus Āp and Dd, other mss. करो-
म्या०

12 Dcdf omit इति, Df ०रार्थे for ०रार्थं

13 Gb ०मु०

6 Reuter य०

प्रस्थानीयाया इति वा ॥ ३२ ॥

प्रणीताप्रणीयमानप्रभृति हविष्कृदेहि इति संप्रैषात् पूर्वं वाग्यमनम् । तथ्यां
स्तम्बयजुरारभ्य प्राक् समिदाधानात् । प्रस्थानमनुयाजप्रचारः । तदर्थां समित्
प्रस्थानीयेति ॥ पक्षान्तरमाह—

यत्र वाध्वर्युवह्वृचौ चेष्टेताम् ॥ ३३ ॥

अध्वर्युवह्वृचयोश्चेष्टायामवश्यं वाग्यमनमिति ॥ किमन्यत्र कामचारो
नेत्याह—

यत्र वा न चेष्टेतां वाग्यतः प्रायस्त्वेव स्यात् ॥ ३४ ॥

तयोश्चेष्टाभावे ऽपि प्रायेण वाग्यत एव स्यादिति ॥

द्वितीयः खण्डः ॥२॥ ॥१०॥

प्रायश्चित्तं चेत् कर्तव्यं स्यात् भूः स्वाहा इति गार्हपत्ये जुहुयात् ।

भुवः स्वाहा इति दक्षिणाग्नौ । आग्नीधीये सुत्या चेत् । स्वः स्वाहा

इत्याहवनीये । भूर्भुवः स्वः स्वाहा इति तत्रैव ॥ १ ॥

मन्त्रस्य कर्मणो वा श्रेषे सति तत्समाधानं प्रायश्चित्तम् । तत्राविशेषेण
त्रिष्वग्निषु होमः । सुत्या चेद्वर्तत^१ आग्नीधीये भुव स्वाहा इति होम इति ॥

हुत्वा ब्रूयात्—चेष्टताकार्म प्रायश्चित्तम् इति ॥ २ ॥

चेष्टत प्रवर्तध्वं यूयम् अकार्म वयं व्याहृतिहोमेन प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥

अवेलायां चेद्याहरेदयज्ञीयं वापद्येतेता एव व्याहृतीरनुप्रेक्षेत ॥३॥

अयज्ञीयं द्विविधं दैवकृतमात्मकृतं च । विहारदेशे कृष्णशकुनिश्वापदा-
दिसंचारो दैवम् । अमेध्यदर्शनं पतितादिसंभाषणादिकं चात्मकृतम् । अनुप्रेक्षणं
मनसानुद्वरणम् । तथैव षड्विंशश्रुतेरिति^{१०} [1 6.7] ॥

1 Dce च

6 Dode add इति

2 Gb om

7 Gb दैवकृतं

3 Dce तत्र विशेषण, Gb अत्राविशेषण

8 Dce अमेध्यं

4 Dod त्रिष्वप्यग्निषु

9 Gb पतितसं

5 Gb adds तदा

10 Gb श्रुतिरिति

इदं विष्णुः [SV I 22, 2.1019] इति वर्चम् ॥ ४ ॥

स्पष्टमिति ॥

अमावास्यायां दोहनपवित्रे मार्जयेरन्नापोहिष्ठीयाभिः^१ ॥ ५ ॥

अमावास्यायां दर्शयोगे ऽयज्ञीयोपनिपाते ऽभ्युच्चयविधिरयम् । दोहनपवित्रं दोहनार्थं शाखापवित्रम् । अकाले वाग्विसर्जने ऽयज्ञीयापत्तौ च दोहनपवित्रं^३ हस्ते गृहीत्वापोहिष्ठीयाभिस्तिष्ठुभिर्मार्जनमधिकं^४ कुर्युरिति^५ ॥

बहुवचनात् सर्वे ऽपि कर्मान्विताः कुर्युः ॥ ६ ॥

एवमुत्तरत्रापि बहुवचनप्रयोगे^६ वेद्यमिति ॥

तदभावे दार्भे ॥ ७ ॥

यदा शाखापवित्रं नास्त्यग्नौ प्रहरणात् तदानीं दर्भमयं पवित्रं कृत्वा तेनैव मार्जनं कार्यमिति ॥

सर्वेष्टिष्विति शाण्डिन्यायनः ॥ ८ ॥

न केवलममावास्यायाम् । सर्वेष्टिष्वपि दर्भमये पवित्रे^७ मार्जनमधिकं कार्यमिति । नन्वग्न्याधेयेष्टयः प्राकृताः । कथममावास्यायामिष्टयन्तरेषु च विशेषविधिरुच्यते । एतत् सर्वेष्टीना ब्रह्मत्वम् [12.4.4] इत्यतिदेशं वक्ष्यति । तद्वृद्धिं कृत्वा विशेषविधिरिति^{१३} ॥

प्राशिन्नमाह्नियमाणं प्रतिमन्त्रयेत्—मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रति-
पर्यामि इति ॥ ९ ॥

अध्वर्युणा प्राशिन्नमाह्नियमाणमिति ॥

अप आचम्य देवस्य त्वा इति प्रतिगृह्णीयात् ॥ १० ॥

स्पष्टमिति ॥

व्यूह्य तृणानि पुरस्तादण्डं सादयेत्—पृथिन्यास्त्वा नाभौ सादयामि

1 Da °हिष्ठीयादिभिः

2 Dod °ज्ञि°

Dce °त्रे

4 DdGb om अधिकं

5 Gb कार्यमिति

6 Gb °योगेन

7 Gb शाण्डिल्य.

8 Dce add कृत्वा

9 Gb om अधिकं

10 Dce प्रकृतायाः, Ddf प्रकृता°

11 Gb om

12 Bb तं ह°

13 Gb विशेषकञ्जनमिति

इति ॥ ११ ॥

अन्तर्वेदि दर्भतृणानि व्यूह्येत्यर्थः ॥

अद्भ्युष्टेनानामिकया चांदाय अग्नेष्टुस्येन प्राश्रामि इति प्राश्री-
यात् ॥ १२ ॥

स्पष्टमिति ॥

असंस्वादं निगिरेत् ॥ १३ ॥

दन्तैः स्वादनमकुर्वन्नित्यर्थः ॥

अप आचम्योरसि पाणिं निदधीत—इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामि
इति ॥ १४ ॥

स्पष्टमिति ॥

प्रक्षान्य प्राशित्रहरणं तत्र निदध्यात् ॥ १५ ॥

तत्रेति पूर्वोक्तस्थान इति ॥

यथाहृतं वा प्रतिहारयेत् ॥ १६ ॥

स्पष्टमिति ॥

ब्रह्मभागमाहृतमग्रत उपनिदधीत ॥ १७ ॥ तमिष्टौ संस्थितायां
प्राश्रीयात् ॥ १८ ॥

स्पष्टे इति ॥

अन्वाहार्यमन्तरेण ब्रह्माणं यजमानं चाहरेत् ॥ १९ ॥

अन्वाहार्यमिष्टेदक्षिणा । प्रभूतमोदनं पक्त्वान्नं ब्रह्मयजमानावन्तरेणा-
ध्वर्युहरेत् ॥

स्वयं चेद् ब्रह्मा यजमानः स्यात् पूर्वैर्यैः ॥ २० ॥

हरेदित्यनुषङ्गः । यदि यजमानः स्वयमेवापत्कल्पेन ब्रह्मा स्यात् तदानी-
मेनं पूर्वैर्यैः अन्वाहार्यमाहरेदिति ॥

हत्वा तमन्तर्वेदि सन्नं तूष्णीमालभेत ॥ २१ ॥

1 Dce वा°

2 Gb om.

3 Dbee तत्रैव

4-4 DeGb ब्रह्मभाग आहृतं तत्रोप°

5-5 Gb अध्वर्युरिति शेष । अन्वाहार्यपचन-
मिष्टिं दक्षिणाहृतं

6 Dede om प्र

7 Gb adds यजमानं

तथा हन्वाध्वर्युणा वेद्यां सादितं ब्रह्मा स्पृशेदिति ॥

. प्रजापतेर्भागो ऽसि इति^१ ॥ २२ ॥

एर्तावन्मन्त्र इति ॥

अथापरं प्रजापतेर्भागो ऽस्यूर्जस्वान् पयस्वान् ॥ अक्षितो ऽस्यक्षित्यै
त्वा ॥ प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे
पाहि ॥ ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि इति ॥ २३ ॥

अथापरं मतम्—अनेन मन्त्रेणाभिमृशेदिति ॥

तत्रैव यजमानं वाचयेत्—प्रजापति त्वया समक्षमृध्यासम् ॥ आ
मा गम्याः ॥ अन्वाहार्यं ददामि^२ ॥ ब्रह्मन् ब्रह्मासि ॥ ब्रह्मणे
त्वाहुतार्घ्यं ॥ मा मा हिंसीः ॥ अहुतो मद्य शिवो भव इति ॥ २४ ॥
तत्रैवान्वाहार्यं यजमानं मथित्वा वाचयेदिति ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

समिधं प्रस्थानीयामनुमन्त्रयेत्—देव सवितरेतत् ते यज्ञं प्राहुर्वृह-
स्पतये ब्रह्मणे तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव ॥ मनो ज्यो-
तिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञामिमं तनोत्विरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु
विश्वे देवास इह मादयन्ताम् इत्युपांशु प्रतिष्ठा इत्युच्चैः । भूर्भुवः
स्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं मानुषः इत्युपांशु ओम् इत्युच्चैः ॥ १ ॥

प्रस्थानमनुयाजप्रचारः । तदर्थी^३ समिधमनुमन्त्रयेत् मानुष इत्यन्तेन
मन्त्रेण । तत्र च ओम् इति च प्रतिष्ठा इति चोच्चैर्ब्रूयादितरदुपांश्विति ॥

सर्वानुमन्त्रणेन वा ॥ २ ॥

1 Gb यथा

2 Gb—भिमृ°

3 Dede add वा

4 Dede प्रजापतेर्भागोऽसीत्येता°

5 Dbode °दानरूपे (= Lāt)

6 Reuter समक्षमृध्या स सम्

7 Db ददाति, Dce ददति, Dd ददामि
(=Lāt)

8 DbceGa °ताज्य

9 Dce तदर्थ

सर्वानुमन्त्रणमन्त्रः पूर्वमुक्तः [12. 2. 28] । तेन वानुमन्त्रयेत् ॥

विमुक्तासु प्रणीतासु समिध आदध्याद्यथावभृथादुदेत्य ॥ ३ ॥

प्रणीताविमोचने कृते ब्रह्मा समिध आदध्यात् । यथावभृथादुदेत्य एवे
ऽस्येधिषामहि [cp. 6 4 11] इत्यादिभिर्मन्त्रैः समिदाधानं तद्वदिति ॥

एतत् सर्वेष्टीनां ब्रह्मत्वम् ॥ ४ ॥

एतदुपवेशनप्रभृति समिदाधानान्तं न केवलमाधानेष्टीनां किं तु सर्वेष्टी-
नामित्यर्थः ॥

समानाहन्येकासने न पुनर्यजुषोपविशेदिति शाण्डिल्यः ॥ ५ ॥

संस्काराणामिष्टिसमाप्तावप्रवृत्तत्यादिष्टिभेदे पुनरपि यजुषोपवेशनमहरा-
सनैक्ये^१ ऽपि कार्यमेवेति^२ स्वपक्षः । शाण्डिल्यस्य तन्नाभिमतमिति ॥

अग्न्याधेयेषु प्रथमायां यजुषोपविशेदुत्तमायां समिध आद-
ध्यादिति गौतमः ॥ ६ ॥

इष्टिभेदे यद्यपि प्रयाजादिवत् पृथगुपवेशनं प्राप्तं तथाप्यौधानेष्टीनाम-
न्यर्थत्वादेकेष्टितुल्यत्वात् सकृदेवादौ मन्त्रत उपवेशनमन्ते समिदाधानं चेति
गौतम इति ॥

पृथगिष्टिष्विति धानंजयः ॥ ७ ॥

स्पष्टमिति ॥

चातुष्प्राश्यं च प्राश्नत्सु ॥ ८ ॥

चकारो धानंजयानुकर्षणार्थः । ऋत्विक्षु चातुष्प्राश्यं प्राश्नत्सु यजुषोप-
विशेद् ब्रह्मेति^३ ॥

अग्न्याधेयस्य दक्षिणामाह—

धेनुं दद्याद् ब्रह्मणे ॥ ९ ॥

स्पष्टमिति ॥

अध्वर्यवे चाग्निपदम् ॥ १० ॥

अग्नेराहवनीयस्याधाने यदपेक्षितमध्वादिपदं तदग्निपदम् । तत्सिद्धयर्थो

1 Dede °मन्त्रयेताम्

5 Dede om, ब्रह्मेति

2 Dede °को

6 Gb अथा°

3 Gb न्यायमेवेति

7 Dede om

4 Dede तथाप्रा°

यो ऽश्वादिरानीयते स आग्निपदो ऽश्वादिरिति ॥

धेनूर्होत्रे वत्सतरीर्ब्रह्मणे ऽनडुहो ऽध्वर्यवे सर्वे त्रिवर्गाः ॥ ११ ॥
त्रिवर्गाः त्रिगुणा इत्यर्थः । तिस्रो धेनूर्होत्रे तिस्रो वत्सतरीर्ब्रह्मणे त्रीन-
नडुहो ऽध्वर्यवे इत्युक्तं भवति ॥

पष्ठौहीमाग्नीध्राय ॥ १२ ॥

तदेवं द्वादश दक्षिणाः ॥ अथ साधारणमाह—

सर्वेभ्यो ऽश्वरथं कुण्डले चेति ॥ १३ ॥

एकाश्वरथः कुण्डलद्वयं च सर्वसाधारणमिति ॥

एवमेव धेनुमाग्निपदं चेति शाखिडल्यः ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तमाग्निपदं धेनुं च साधारणमाहेत्यर्थः ॥ अथेष्टीनां दक्षिणामाह—

धेनुमनड्वाहं वत्सतरीं वत्सतरमजं पूर्णपात्रमिति तत् प्रथमाया-
मिष्टौ दद्यात् ॥ १५ ॥

तदिति तद्धेन्वादिषट्कमित्यर्थः ॥

तथोत्तरयोरन्यत्राजपूर्णपात्राभ्याम् ॥ १६ ॥

उत्तरयोरिष्टयोर्धेन्वादिचतुष्टयमिति ॥ पक्षान्तरमाह—

वरः सप्तमो दक्षिणानां त्रयोदशो वा पञ्चविंशो वा—एतद्वाज-
सनेयकम् ॥ १७ ॥

अग्न्याधेयस्य षट्कस्य षड् गावो दक्षिणाः । तासां सप्तमो वरः स्यात् ।
अथवा द्वादश गावः स्युः । त्रयोदशो वरः स्यात् । अथवा चतुर्विंशतिर्गावः ।
पञ्चविंशो वरः स्यात् । तदेतद्वाजसनेयकमतम् [cp Kāt. 4. 10. 12] । अत्रा-
पस्तम्बः षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः [5. 20 13] इति प्राह विकल्पत इति ॥

1 Dodef अ°

6 Gb साधारणशब्दमित्यर्थ

2 After सौ one leaf is missing in Df
Sūtras 13-20 ,which are missing
here are supplied by a supplement-
ary leaf.

7 Gb अथान्याधेयेष्टीना

8 Gb om

9 Daf (supp. folio) अ°

10 Daf (supp. fol)Ga इति for एतद्

3 Dbee °म°

11 Gb om , Dede ता

4 Dede °म°

12 DedGb °ल्पत, D° °ल्पत

5 Dede om

अग्न्याधेयान्तान् कुर्वते पूर्णाहुतिमक्षाभिहोममिष्टीरिति ॥ १८ ॥

अग्न्याधेयस्य त्रीनन्तानेध्वर्यवो विकल्पेन कुर्वते । तदानीमिष्ट्यभावे तदक्षिणालोप इति ॥

मिथुनौ दक्षिणान्वारम्भणीयायामिष्टौ ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासयोगारम्भार्थेष्टिरन्वारम्भणीया । तस्यामन्वाहार्यस्थाने मिथुनौ गावौ दक्षिणा । तयोः प्रजापतेर्भागो यथ इत्यनुमन्त्रणमन्त्रस्योहः [cp 12. 3. 22] कार्य इति ॥

वाजिनाश्विनधर्माणामृत्विक्षूर्पहवमिष्ट्वा प्राणभक्षं भक्षयेत् ॥ २० ॥

आश्विनो नाम सौत्रामण्यां कश्चिद् ग्रहः । चातुर्मास्येषु वाजिनं नाम हविः । धर्मः प्रवर्ग्यः । प्राणभक्षो ऽवघ्राणमिति ॥

प्रत्यक्षभक्षं स्वे^१ यज्ञे ॥ २१ ॥

स्पष्टमिति ॥ वाजिनस्य भक्षणमन्त्रमाह—

यन्मे रेतः प्रसिच्यते यद्वा मे अपिगच्छति यद्वा जायते पुनस्तेन मा शिवमाविश तेन मा वाजिनं कुरु तस्य ते^२ वाज्रपीतस्योपहृत उपहृत-
स्य भक्षयामि इति वाजिनस्य^३ ॥ २२ ॥ ऋतूनां त्वा वाजिनां वाजिनं
भक्षयामि इति वा ॥ २३ ॥ उभाभ्यां वोभाभ्यां वा ॥ २४ ॥

स्पष्टानीति^४ ॥ आश्विनधर्मयोस्तु मन्त्रो वक्ष्यत [13.4.8, 14.3.7] इति ॥

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ ॥ १२ ॥

द्वादशः पटलः ॥ १२ ॥^५

1 G त्रीनवसानान्

2 Gb प्राणः

3 DaGb स्व-

4 Dbcd om अ (= Lāt)

5 Dce add उ

6 DbG वाजि-

7 Ddf om

8 Gb स्पष्टमिति^६

9 Dode add

द्राह्यायणकृते सूत्रे दीपे धन्विवाग्निर्मिते ।

द्वितीये दशके वृत्तो द्वितीय पटलो ऽधुना ॥

ब्रह्मत्वमिदमाधानं सर्वेष्टिषु च दर्शितम् ।
 द्वितीये पटले तच्च व्याख्यातं धन्विना स्फुटम् ॥

इति चतुर्थो ऽध्यायः ॥

चातुर्मास्येषु वरुणप्रधासानां स्तम्बयजुर्हरिष्यत्सु यजुषोपवि-
शेत् ॥ १ ॥

चातुर्मास्येष्वित्यधिकारः । चतुर्षुचतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मा-
स्यानि । वैश्वदेववरुणप्रधाससाकमेधशुनासीरीयाणि चत्वारि^१ पर्वाण्येकं त-
न्त्राणि । आपो दारा इति च वरुणप्रधासा इति नित्यं बहुवचनान्तम् । तेषां
स्तम्बयजुर्हरणकाल ऐष्टिकात् प्रथमोपवेशनादधिकमेतदुपवेशनमपूर्वं कार्यम् ।
तथाध्वर्योर्हस्तप्रक्षालनकाले ऽप्यैष्टिकमुपवेशनं द्वितीयं कार्यमिति ॥

विलिखिते चात्वाले ऽध्वर्युणा सह प्रत्याव्रज्याहवनीयं उपवि-
शेत् ॥ २ ॥

उत्तरवेदिनिर्माणार्थं यस्मादवटान्मृदमाहरन्ति तच्चात्वालम् । तस्मा-
न्मृदाहरणकाले ऽध्वर्युणा सह गत्वा चात्वाले ऽध्वर्यो परिलिखिते सति^२ तेनैव
सह प्रत्याव्रज्याहवनीयं प्रत्युपविशेत् । ननु । इदानीमाहवनीयो नास्ति उत्तर-
वेदिकरणोत्तरकालमध्वर्युभिः प्रणयनविधानात् । सत्यम् । अत्र पक्षद्वयमध्वर्यु-
भिरुक्तम् । गार्हपत्यस्य पुरस्ताद् वेदिद्वयं कृत्वा गार्हपत्याद् द्वयोरग्नयोः प्रणयन-
मित्यापस्तम्बः [8. 5. 4, 22] । आहवनीयस्य पुरस्ताद् वेदिद्वयकरणे^३ ततश्च
प्रणयनमिति बोधायनकात्यायनौ [Kat. 5 3 9] । तत्र द्वितीयपक्षाश्रयणे नेदं
सूत्रम् । तदानीं पूर्वमेवाहवनीयस्य सद्भावादिति ॥

अग्नीं प्रणीयमानौ यथैतमनुगच्छेत् ॥ ३ ॥

1 Dode चत्वार्येव

2 Gb पर्वाण्यैष्टिकं

3 Gb om. प्रथम

4 DbcdeG °नीयम्

5 Dode °णा

6 Gb om

7 Dce वेदिकद्वयकरणे

8 Dode om

आहवनीयस्य पुरस्ताद् वेदिद्वयं कृत्वा तत् एवाहवनीयाद् द्वावग्नीं प्रणे-
याविति' बोधायनकात्यायनौ । तावग्नी यथैतमनुगच्छेत् । येन पथाध्वर्युः
प्रणयति तेन तमनुगच्छेत् । येन प्रतिप्रस्थाता तेन तमनुगच्छेदित्यर्थः ॥

अध्वर्युश्चेद् ब्रूयात् ब्रह्मन्नेकस्फण्योपसंमिन्द्र इति स्फण्येनाहवनी-
यात् पांसूनुपहत्योत्तरस्या वेदेर्दक्षिणादन्तात् कर्षंभियात् ॥ ४ ॥

एकयत्नेन स्फ्यकृता कर्षणक्रिया एकस्फ्या । तया संभेदनमेकीकरणं
सकृदेव पांसूनाहवनीयान्तात् संततमाकृष्य तस्याहवनीयस्य पूर्ववेदिद्वयेन
मेलनं कुर्विति प्रैषार्थः । उत्तरस्या वेदेर्दक्षिणमन्तं यावत् पांसून् कर्षन् गच्छेदि-
त्यर्थः । एवं मेलने कृते ऽग्निद्वयमप्येकायतनस्थं कृतं भवेदिति भावः ॥

आ वेदिमध्यादेका चेत् ॥ ५ ॥

यत्र साकमेधपशुबन्धादिषु पूर्वा वेदिरेकैव भवति तदा तन्मध्यं यावत्
पांसूनाकर्षन् गच्छेदिति ॥

गोह्य स्फ्यं पश्चिमेन वेदी^१ गत्वा निधीयमानयोरग्न्योस्तृष्णी-
मुपविशेत् ॥ ६ ॥

गोह्यमुदसनम् । तत् कृत्वा तयोरग्न्योर्दक्षिणत उपविशेदिति ॥

एतत् कर्माग्निप्रणयनेषु सर्वेषु ॥ ७ ॥

अग्नीं प्रणीयमानौ यथैतमनुगच्छेत् [85 3] इत्यारभ्य यदुक्तं तत् सर्वेष्वग्निप्रण-
यनेषु स्यादिति ॥

अवभृथन्यङ्गं गच्छत्सु पूर्वेषाग्नी^३ चात्वालं च गच्छेत् ॥ ८ ॥

मुख्यावभृथः सौमिकः । तस्य क्रियास्पर्शो न्यङ्गः । स यत्रास्ति तदव-
भृथन्यङ्गं तुषणिष्काषप्रतिपादनम् । तत् कर्तुमध्वर्युषु गच्छत्सु पूर्वेषा गच्छेदिति ॥

पश्चिमेन वेदी चात्वालं च स्वे यज्ञे ॥ ९ ॥

स्वे यज्ञे सत्रे कुण्डेषादिनामयनगतेषु चातुर्मास्येष्टिष्वित्यर्थः ॥

हविर्यज्ञेष्वेव संचर उत्तरेण विहारं कर्मभ्यः ॥ १० ॥

उत्तरेण विहारं यानि कर्माणि क्रियन्ते तदर्थमेष एव संचरः । न तु
अपरेणाहवनीय दक्षिणातिक्रम्य [6 5.3] इत्यापस्तम्बोक्तः संचरो ऽग्निप्रेत इति ॥

1 Dodef प्रणेध्यामिति

3 DfGa अग्निं

2 Dabdf वेदि

4 Dode कौड

यथा चात्वाले तथा यूपे शामित्रे च पशौ ॥ ११ ॥

निरूढेपशौ यूपशामित्रयोः पुरस्तादेष संचरश्चान्वालंवदिति॥

अवभृथन्यङ्गं प्राप्याभ्युक्षणप्रभृति सौत्यं कर्म समापयेयुः ॥ १२ ॥

अवभृथदेशं गत्वाभ्युक्षणप्रभृति [6 + 8] समिदाधानान्तं [6 4. 11] सुंत्यायां यदुक्तं तत् सर्वं कुर्युः । एतदन्तं वरुणप्रघासेषु ब्रह्मत्वम् । बहुवचनं सर्वार्थमिति ॥

साकमेधेषु क्षीरोदनस्य यथार्थं प्राश्नीयात् ॥ १३ ॥

द्यहेन साकमेधानुष्ठानम् । पूर्वस्मिन् दिवसे रात्रौ क्षीरोदनो गृहमेधीयः । साकमेधे गृहमेधीयस्य शेषं यथेच्छं प्राश्नीयाद् वा न वेति ॥

यजमानं ब्रूयात्—प्रभूतमंत्रं कारय ॥ सुहिता अलंकृता भवतेत्यमा-
त्यान् ब्रूहि ॥ वत्सांश्च मातृभिः सह वासर्यै ॥ १४ ॥

कारय ॥ ब्रूहि ॥ वासय इति त्रयः प्रैषा इति ॥

पूर्वाह्णे ऽध्वर्युः क्षीरोदनमृषभस्य रवथे जुहोति ब्रह्माणमुप-
वेश्य ॥ १५ ॥

उत्तरेद्युः पूर्वाह्णे ऋषभमानीय तस्य रवथे शब्दे सत्यध्वर्युर्जुहोतीत्यनु-
वादो ऽयमुत्तरार्थम् ॥

ऋषभे ऽरुवति ब्रह्मैव ब्रूयात्—जुहुषि इति ॥ १६ ॥

यद्यृषभो न शब्दं कुर्यात् तदा ब्रह्मैव जुहुषि इति ब्रूयात् । अरुवतीति
नञ्समासात् सप्तमीति ॥

तूष्णीं^१ पैतृयज्ञिकायां सर्वं कुर्यात् ॥ १७ ॥

अथ पितृयज्ञिकायामिष्टौ^२ सर्वमुपवेशनादिकं तूष्णीमेव कुर्यादिति ॥

ओम् इत्येवानुमन्त्रयेत् ॥ १८ ॥

सर्वानुमन्त्रणमन्त्रे ओम् इत्येतावन्मात्रं ब्रूयादिति ॥

यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोरध्वर्युमनु विदध्मेत् ॥ १९ ॥

1 DfGb निरूढे

2 Dde om

3 Dode वासयेत् (= Lāt.), G₂ संवासयेत्,

Gb वासयेत्

4 DcGb ०र्थ

5 Daf add वै

6 G पैतृकं

7 Gb पित्र्यायामिष्टौ

यदाध्वर्युर्गङ्गोपवीती प्राचीनावीती वा स्यात् तदानीं तद्वदेव ब्रह्मापि
स्यादिति ॥

तस्या हवींषि निर्वप्यत्सु दक्षिण्या द्वारा प्रपद्य पश्चात् प्राङ्-
मुख उपविशेत् ॥ २० ॥

निर्वापदेशस्य पश्चादिति ॥

एवमेव वेदिं गत्वा स्तम्बयजुर्हरिष्यत्सु ॥ २१ ॥

स्तम्बयजुर्हरणदेशस्य पश्चात् प्राङ्मुख इति ॥

आज्यभागयोर्दुतयोर्दक्षिणेनाग्निं परिक्रम्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख
उपविशेद् यजमानश्च ॥ २२ ॥

स्पष्टमिति ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ ॥१॥

हुते स्विष्टकृति यथेतं^१ प्रत्याव्रज्योपविशेताम् ॥ १ ॥

स्पष्टमिति^२ ॥

प्राशित्रमाहृतमुपघ्रायापविध्येत् ॥ २ ॥

आघ्रायोदस्येदिति ॥

आज्यं चेत् प्राशित्रभागादवधेयुस्तदुपघ्रायाप उपस्पृशेत् ॥ ३ ॥

स्पष्टमिति ॥

इडां च प्रतिगृह्य प्रतिप्रयच्छेत् ॥ ४ ॥

इडाप्रतिग्रहः प्रकृतौ नास्ति । तस्यापूर्वस्य विधिः सचा^३ दृष्टार्थे भक्षणाभ-
वादिति ॥

अध्वर्युणा परिषिच्यमाने व्युत्क्रम्य परिषिक्त आहवनीयमुपति-
ष्ठेत् ॥ ५ ॥

अध्वर्युणा वेदिपरिषेचने प्रक्रान्ते परिश्रिताया वेदेर्निष्क्रम्य परिषिक्त
उपस्थानमिति ॥

1 Ddef om,

2 DceG यथैतं

3 Dodef om

4 Daf °दव° for °दुप°

5 Dce सचाः सचा

दक्षिणेन दक्षिणाग्निमुत्तरेण दक्षिणाग्निं स्वे^१ यज्ञे ॥ ६ ॥

दक्षिणेन दक्षिणाग्निं स्थित्वाहुवर्नायमुपतिष्ठेरन् सत्वेषूत्तरेण स्थित्वेति ॥

अक्षन्नमीमदन्त हि [SV 1 415] इति प्रथमा ।

सुसंदृशं त्वा वयं मघवन् मन्दिपीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो यासि वशां अनु योजा न्विन्द्र ते हरी ॥

इति द्वितीया । उपो पु शृणुही^२ गिरः [SV 1. 416] इति

तृतीया ॥ ७ ॥

एताभिस्तिष्ठभिरुपस्थानमिति ॥

तत एवेक्षमाणा गार्हपत्यं.

मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन स्तोमेन^३ ।

पितॄणां च मन्मभिः ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः ।

जीवं व्रातं सचेमहि ॥

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दद्याय जीवसे ।

ज्योक् च सूर्यं दृशेयम् ॥

इति ॥ ८ ॥

तस्मिन्नेव स्थाने स्थित्वा^४ मनो न्वा हुवामहे इति, तिष्ठभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठेर-
न्निति ॥

कया नश्चित्र आ भुवत् [SV 1. 169] इत्येकया दक्षिणाग्निम् ॥ ६ ॥

स्पष्टमिति^५ ॥ पित्र्या समाप्तौ ॥

त्रैयम्बका नामापूपा भवन्त्येककपालाः । तेषां यमध्वर्युराखूत्कर

उपवपेत् तस्मिन्नप उपस्पृशेयुः—

1 Daf स्व-

2 DfG °हि

3 Dbode सोमेन (=L&t.)

4 Dede om.

5 Daf °त्

6 Gb om

7 Dcdcf have here the figure ॥२॥
denoting thereby the conclusion
of this khanda,

शिवा नः शंतमा भव सुमृडीका सरस्वति ।

मा ते व्योम संदृशि^१ ॥

इति ॥ १० ॥

त्र्यम्बकदेवत्यत्वात् त्रैयम्बका नाम केचनापूपाः पुरोडाशाः । तेषामेक-
मध्वर्युराखूत्करे निवपति । तस्योपरिष्ठादप उपस्पृशेयुरिति^२ ॥

आसीतितरेषां हूयमात्र इति धानंजयः ॥ ११ ॥

इतरेषां पुरोडाशानां होमे क्रियमाणे आसीतित्येकमतमिति ॥

तिष्ठेदिति शाण्डिल्यः ॥ १२ ॥

गतमिति^३ ॥

हुते तिष्ठन्तो जपेयुः—अवान्ब रुद्रमयक्ष्महव देवं त्र्यम्बकम् ।

यथा नः श्रेयसः करद् यथा नो वस्यसः^४ करद् यथा नः पशुमतः

करद् यथा नो व्यवसाययात् । भेषजमसि भेषजं गवे ऽश्वाय पुरुषाय

भेषजं सुगं भेषाय भेष्यै सुभेषजं यथासत् इति ॥ १३ ॥

सर्वेषु हुतेषु तिष्ठन्तो जपेयुरिति ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ ॥२॥

यजमानस्यामात्या एकैकमपूपमादार्यं प्रदक्षिणमग्निं परीयुः^५ ।

तत्र ब्रह्मा परियञ्जपेदिति धानंजयः ॥ १ ॥

अमात्याश्चतुष्पथ्यमग्निं परियन्ति । तदानीं ब्रह्मापि तमग्निं परिगच्छञ्ज-
पेद् वक्ष्यमाणं मन्त्रमिति ॥

तिष्ठन्निति शाण्डिल्यः ॥ २ ॥

1 Dbd °श (=Lāt)

2 Gb om. इति, Dee read °शेयुरिवा न
इति मंत्रेणेति

3 Gb om,

4 Dbde वसीयसः (=Lāt)

5 Dbde (and Lāt.) add त्रिः

6 Dedde add इति

7 Dedde उपग°

मन्त्रमाह—

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इति । जामी कुमारी वा या स्यात् पतिकामा सा' विपरीयार्त्त—

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय ॥

इति ज्ञातीनभिक्षपयेत् ॥ ३ ॥

सा कुमारी त्र्यम्बकम् इति मन्त्रं ब्रुवाणा मृत्योर्मुक्षीय इत्यस्य स्थाने इतो मुक्षीय इत्युक्त्वा इतः इत्यनेन पादेन ज्ञातीनभिक्षं दध्यात् । इतः पितृकुलादित्यर्थः ॥

मासुतः इतीष्टमभिनिर्दिशेदमुष्य गृहादिति ॥ ४ ॥

मामृतात् इत्यस्य स्थाने मासुतः इतीष्टं परिग्रहं निर्दिशेत् । तद्यथा—इतो मुक्षीय मां पत्युर्महादेवस्य गृहार्त्त इति ॥

एवं त्रिः परीत्योदस्येयुः ॥ ५ ॥

एवमग्निं त्रिः परीत्य पुरोडाशानाकाशे हस्ताभ्यामुदस्येयुरमात्या इति ॥

तेषां ब्रह्मैकं लिप्सित्वा यस्य स स्यात् तस्मै प्रयच्छेत् ॥ ६ ॥

तेषामुन्निस्तानां पुरोडाशानामेकमाकाश एव ब्रह्मा स्वहस्तेन प्रतिलभ्य तस्मा एव च पुनः प्रयच्छेद् येनोन्निस्त इति ॥

तस्य वैव सन्तं पाणावालभेत ॥ ७ ॥

अथवा तस्यैव पाणौ सन्तं ब्रह्मा स्पृशेत् । न स्वयमाकाशे गृह्णीयादिति ॥

तथैव त्रिः प्रतिपरीयुः ॥ ८ ॥

तथैव त्रिः प्रसव्यं परीयुरिति ॥

यत्रैनानध्वर्युरासजेत् तत्रोपतिष्ठेरन्—एष ते रुद्र भागस्तेनावसेन

1 Gb om

2 Gb °न्धं

3 Gb पुरुवारु°

4 Dbee परीयात्, Gb विपद्यार्त्तानि

5 Df °न्ध

6 Dcf पदेन

7-7 Dce नय मा पुनरिष्टग्रहात्, Ddf मा पत्युर्नारायणस्य गृहं (Dd प्रहा)

8 Dcdef °मुद्दिष्टाना

9-9 Gb om

परो मूजवतो ऽतीहि कृत्तिवासाः पिनाकहस्तो ऽवततधन्वोम इति

॥ ६ ॥

यत्र वृक्षेषु तानध्वर्युरूपानासजेत् तत्र देवमुपतिष्ठेरन्निति ॥

• आ तमितोरुपेयुः ॥ १० ॥

यावत् प्राणस्य समस्तावदनुच्छ्वसन्तः एष ते रुद्र भार्गव इति मन्त्रं पुनः पुनरावर्तयन्तो जपेयुरिति ॥

शं नो देवीः [SV 1: 33] इत्यप उपस्पृश्यान्वेक्षं प्रत्याव्रजेयुः

॥ ११ ॥

स्पष्टमिति ॥

एवं चातुर्मास्येषु ब्रह्मत्वमुक्तम् । शुनासीरीये पर्वणि वैशेषिकाभावाच्च किञ्चिदुक्तम् । अथ यदुक्तं वरुणप्रघासिकं ब्रह्मत्वं तच्चात्वालादिकमत्सु हविर्यज्ञेष्वतिदिश्यत इति ॥

वरुणप्रघासैर्व्याख्यातं ब्रह्मत्वं हविर्यज्ञेषु ॥ १२ ॥

सप्त हविर्यज्ञान् वक्ष्यति । तेषामादित्यश्चतुष्टये तावच्चात्वालाग्निप्रणयनावभृथानामभावाद् ब्रह्मत्वं नातिदेष्टव्यम् । पारिशेष्याच्चात्वालादिमत्सु हविर्यज्ञेष्वतिदिश्यत इति ॥ अथ पशुबन्धेषु वैशेषिकमाह—

पशूनां यूपानुतिं होष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ १३ ॥ हुतायां

यथार्थं स्यात् ॥ १४ ॥

स्पष्टे इति ॥

वपायां हुतायां इदमापः इति चात्वाले मार्जयित्वा सर्वपशूनां

यथार्थं स्यात् ॥ १५ ॥

सर्वेषु पशुषु यागेषु इदमापः इति तृत्वेन मार्जनं कार्यम् । सर्वपशुग्रहणं पशुविशेषं प्रत्याचार्याणां मार्जने विप्र्रतिपत्तिर्नास्तीति दर्शयितुमिति ॥

पुरोडाशेन चरिष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ १६ ॥

स्पष्टमिति ॥

• 1 Gb तेन for देवं

2 Gb om

3-3 Gb °भावात्तथोक्त

4 Gb विशेषप्र°

5-5 Ga पुरोडाशे चरित्वा सु

6 DdG om

आहृतं पुरोडाशमालभ्य ब्रूयात्—प्राश्नन्तु ये प्राशिष्यन्ते इति
॥ १७ ॥

पुरोडाशमिडामाहृतमालभ्य ब्रूयात्—ये मद्यतिरिक्ताः प्राशिष्यन्ते त एव
प्राश्नन्तु नाहमिति । प्रकृतौ ब्रह्मण इडाप्राशनाभावादिति^१ ॥

अनुव्रजेत् सर्वपशूनां पत्नीसंयाजानिति गौतमः ॥ १८ ॥

सर्वेष्वपि पशुयाजेषु पत्नीसंयाजान् क्रियमाणाननुव्रजेद् ब्रह्मेति गौतम
इति ॥

सवनीयस्यैवेति^३ धानंजयः ॥ १९ ॥

गतमिति^४ ॥

न सवनीयस्य चनेति^५ शाण्डिल्यः ॥ २० ॥

चनेति निपाते व्यर्थं सवनीयस्यापि पत्नीसंयाजान् नानुव्रजेदित्यर्थः ॥

हृदयशूलो ऽत्रावभृथन्यङ्गस्थाने भवति ॥ २१ ॥

वरुणप्रधासेषु यदवभृथन्यङ्गमुक्तं तत्स्थाने हृदयशूलोद्भासनमत्र भवतीति ॥

तस्मिन्नप उपस्पृशेयुः—धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो वरुण नो मुञ्च ।

यदापो अघ्न्या वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ॥ सुमित्र्या

न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्र्यास्तस्मै सन्तु यो ऽस्मान् द्वेष्टि यं

च वयं द्विष्मः इति ॥ २२ ॥

हृदयशूलस्योपरिष्ठादुपस्पर्शनमिति ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥

अभ्युक्षणाप्रभृत्यत ऊर्ध्वम् ॥ १ ॥

1-1 Dedef om

2 Ded °यागेषु

3 Da सवनीयानामेवेति

4 Gb om,

5 Ga om

6 Gb चैवेति

7 Gb adds क्रियमाणान्

8 Dbode सुमित्रिया (= Lāt.)

9 Dbode दुर्मित्रिया (= Lāt.)

अभ्युक्षणादुपस्पर्शनाद्धर्मभ्युक्षणप्रभृति सर्वं सौत्यकर्म कुर्युरिति । तत्रा-
दित्योपस्थाज्ञमप्युक्तम् [6 4. 9] । तदिह न कार्यमित्याह—

आदित्यं नोपतिष्ठेरन् ॥ २ ॥

गतमिति ॥

पूर्णाहुतौ ह्यमानायामासित्वा हुतायां यथार्थं स्यात् ॥ ३ ॥

बोधायनमते पूर्णाहुत्यन्तः पशुरिति ॥

सक्तुहोमांश्चेज्जुहुयुरासीतौ तेषां होमात् ॥ ४ ॥

सक्तुहोमाश्च पशौ बोधायनेनोक्ताः । तेषामा होमादासित्वा पश्चाद्
गमनमिति ॥

सौत्रामण्यां सुराकर्मस्वाव्राजमासीत ॥ ५ ॥

आव्राजमिति णमुत्प्रत्ययान्तः । अध्वर्युणा सुरासंधानादिषु क्रियमाणे-
ष्वव्राज्याव्राज्येत्यर्थः ॥

तत्र द्वावग्री अतिप्रणयन्ति । तयोर्दक्षिणत आसीत ॥ ६ ॥

ननु च वरुणप्रधासधर्मातिदेशात् सिद्धमेव द्वयोर्दक्षिणत आसनम् ।
सत्यम् । पशुबन्धेषु चात्वाले मार्जनानन्तरं यथार्थं स्यात् [13. 3 15] इत्युक्तम् ।
तन्मा भूदित्येवमर्थं सूत्रम् । मार्जनानन्तरं कुम्भ्यामासक्तायां पुनरप्यासीत न
पुनर्यथार्थं गच्छेदिति ॥

दक्षिणमध्यधि कुम्भ्यामासक्तायां सुराशेषेष्वसिच्यमानेषूपति-
ष्ठेरन्—

यत् ते पवित्रमर्चिष्यमे विततमन्तरौ ।

ब्रह्म तेन पुनीहि मा ॥

इति ॥ ७ ॥

दक्षिणमग्निं मथितस्योपरिष्ठाच्छतच्छिद्रार्थं कुम्भ्यां सुराशेषेष्वसिच्य-
मानेष्वशेषरूपस्थानं कार्यम् । बहुवचनमध्वर्यादेरप्यावश्यकमुपस्थानमिति ॥

अश्विनोर्ग्रहस्य भक्षयेत्—

! Thus emended Dode अभ्युत्त उप०,

Df अभ्यु उप०, Gb अभ्युत्त उप०

! Thus Dbde (and Lāt), o'her mss.

रासित्वा

3 Dce °देशेन for °देशात्

4 Dbce add शतातृणाया

5 Dbdef °न्तरं (= Lāt.)

6 Dode °छिद्रा, DfGb °छिद्रया

यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियेण ।

इमं तं शुक्रं मधुमन्तमिन्दुं सोमं राजानमिह भक्षयामि ॥

इति^१ ॥ ८ ॥

स्पष्टमिति ॥

यजमानं चेद् वसातिशेषेणाभिषिञ्चेयुरुपोत्थायान्तरेणाग्नी^२ गत्वा-
ध्वर्युणोक्तः संशानानि गायेत् ॥ ९ ॥

यदि पशुरसेन यजमानमभिषिञ्चेयुस्तदा संशानसाम्नां गानमध्वर्युणोक्त
इति वचनात् प्रेषाभावे न गायेदिति ॥

पदायपदाय स्तोभेत् ॥ १० ॥

परिसामत्वात् स्वाध्यायवद् गाने प्राप्त इदं वचनमिति ॥

निधनान्युपयन्तो यजमानस्य मूर्धानमालभेरन् ॥ ११ ॥

बहुवचनं सर्वेषामृत्विजां ग्रहणार्थमिति ॥ के पुनः स्तोभाः कानि वा
निधनानीत्यत आह—

सं त्वा हिन्वन्ति इत्येतेषां पूर्वःपूर्वः स्तोभ उत्तरं^३ निधनम् ॥ १२ ॥

बृहदिन्द्राय गायत [SV 1 258] इत्यस्या ऋचः पुरस्तात् सं त्वा हिन्वन्ति
धीतिभिः^४ ॥ सं त्वा रिणन्ति धीतिभिः^५ ॥ स त्वा ततच्छुधीतिभिः ॥ स त्वा शिशन्ति धीतिभिः^६
इति चत्वारि वाक्यानि गीतानि । चतुर्थं वाक्यमुपरिष्ठादपि गीतम् । तदितरे-
षामपि प्रदर्शनार्थम् । तेन तस्यैव गीतिप्रकारेणैतराण्यपि पुरस्तादुपरिष्ठाच्च
विभज्य गेयानि^७ । तैतः औहो^८ वा इत्युपायात् पूर्वःपूर्वो ऽंशः स्तोभ उत्तरमुत्तरं
सश्रवसे इत्यादि निधनम् । स्तोभनिधनभेदात् सामभेदः । एकरूपमेवार्चिकं
गानमिति ॥

श्रवसे इति स्थाने^९ जित्यै इति क्षत्रियस्य पुष्ट्यै इति वैश्यस्ये-
त्येके^{१०} ॥ १३ ॥

1 Dbde add भक्षयेत् (=Lāt.)

2 DfG °भि

3 Ded om

4-4 G_a स्तोभमुत्तरं ; G_b repeats उत्तरं

5 Dedef om.

6 G_b अधी °for गी°

7 Dedef add इति

8-8 Ded तत्रौहो

9 Ded पूर्वश for पूर्वो ऽंश.

10-10 Dbde श्रवस स्थाने (=Lāt)

11 Dbd वैश्यस्यैके, G_b वैश्यस्य कुर्यादित्येके

सश्रवसे ॥ विश्रवने ॥ मत्यश्रवने ॥ श्रवने इति चत्वारि निधनानि^१ । तत्र श्रवसे
इति स्थाने^२ जित्यै इति क्षत्रियस्य यजमनास्य कुर्यात् । पुष्ट्यै इति वैश्यस्य कुर्यात् ।
तद्यथा—संजित्यै विजित्यै^३ मत्यजित्यै जित्यै इति । ^४पुष्ट्यै विपुष्ट्यै मत्यपुष्ट्यै पुष्ट्यै इति^५ ॥

द्वे सौत्रामण्याौ कौकिली चरकसौत्रामणी च ॥ १४ ॥

गतमिति^६ ॥

कौकिल्यां सामगानं नेतरस्याम् । संशानानि गायेदिति इ स्माह
कौत्सः ॥ १५ ॥

कौकिल्यमेव सामगानं नेतरस्यामिति कौत्सो मन्यत इति ॥ अथ केषु
पुनर्हविर्यज्ञेषु ब्रह्मत्वमुक्तं तानाह ॥

सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः—अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं
चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रामणी च^७ ॥ १६ ॥

स्पष्टमिति ॥

अग्निहोत्रेऽपि ब्रह्मा भवतीति^८ सूत्रकारस्य पक्ष इति ॥ इदानीं सुत्यायां^९
ब्रह्मत्वं विधास्यंस्तस्याः संस्थाया भेदाद् ब्रह्मत्वविषयानाह ॥

सप्त सोमसंस्थाः—अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी
वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्सोर्याम इत्यप्सोर्याम इति ॥ १७ ॥

ब्राह्मणेष्वग्निष्टोमादयः शब्दाः संस्थाविशेषवाचिनो न पुनर्विश्वजिदादि-
शब्दवदेकाद्विशेषवाचिन इत्यर्थः । तेनैवाजपेयादिसंशब्दनेन ब्रह्मत्वं विधीय-
मानं तत्संस्थाप्रयुक्तं न पुनः क्रतुविशेषप्रयुक्तमिति^{१०} दर्शितं भवति । केचित् तु
संस्थानुक्रमणं तासां नित्यताप्रतिपादनार्थमित्याहुः । तदयुक्तम् । न ह्यनुक्रमण-
मात्राभित्यतासिद्धिरिति ॥

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

1 Dcd स्थानानि

2-2 Dode श्रवस स्थाने

3 Gb om.

4-4 Gb om, Dcf om. only सत्यपुष्ट्यै

5 Dode भिमन्यत

6-6 Gb के पुनर्हविर्यज्ञा येषु

7 Dbode add इति, Ga inserts इति be-
fore

8 Gb भवेदिति

9-9 Ddf संस्थाभेदमाह

10 DodeGb संशब्देन

11-11 Gb om.

त्रयोदशः पटलः ॥ १३ ॥

इति छन्दोगसूत्रस्य दीपे धन्विनिर्मिते ।
तृतीयः पटलो वृत्तो हविर्यज्ञा निरूपिताः ॥

अथ सोमयागेषु ब्रह्मत्वं विधातुमारभते—

सुत्यायां ब्रह्मणः प्राक् सुब्रह्मण्याया औद्रात्रेण समानं कर्म ॥ १ ॥

सुत्यायामित्यधिकारः । क्रीतं राज्ञि [cp 1 2 23] सुब्रह्मण्याप्रवृत्तेर्यत् पूर्वमुद्रातुः कर्म तद् ब्रह्मणोऽपि समानम् । किं पुनस्तत् । महन्मे ऽवोच इति प्रतिमन्त्रणं [1 1 10] सोमप्रवाकस्य परिवेषणमिति [1 1 12] ॥

ईक्षणाक्रमणे वेदेः ॥ २ ॥

समानमित्यनुवर्तते । पूर्वमुद्रातुः उत्तरं^३ वेद्यन्तमाक्रम्य दक्षिणामीक्षमाणं पितरो भू इति [1.1 25] तदपि ब्रह्मणः समानमित्यर्थः । सुब्रह्मण्याप्रवृत्तेरुद्रातुर्वेदेराक्रमणमिति सूत्रारम्भः । देवो देवमेतु इति मन्त्रेण गमनम् [1 1 23] अप्याक्रमणाङ्गत्वाद् ब्रह्मणः समानमेवेति ॥

संचरधिष्योपस्थानदक्षिणाप्रतिग्रहभक्षः ॥ ३ ॥

समानमित्येवम् । अन्नरेण चात्वालोत्करौ संचरः [2 1.6] इति यदुक्तं यच्च धिष्योपस्थानं [4 2.1] यच्च दक्षिणाप्रतिग्रहो [5.3.15] यच्च सोमभक्षः [5.1 3] तत् सर्वं समानमिति ॥

स्तोमविमोचनाच्चोर्ध्वमन्यत् सामगानात् ॥ ४ ॥

तृतीयसवने स्तोमविमोचनादूर्ध्वम् [6 3.4] । तदपि समानम् । अवभृथवर्जमिति [6 4 1] ॥ तत्रौद्रात्रवदौपवस्ये ऽहनि गमने प्राप्त [1 1 22] आह—

अनुष्यात् त्वं दीक्षणीयायाम् ॥ ५ ॥

दीक्षणीयायामिष्टिमनु ब्रह्मा स्यात् । तत्काल एव मन्त्रेण देवयजनं गत्वा

1 Dedef ००००

2 Dce मन्त्रेण, Ddf मन्त्रण

3 Gb om

4-4 Df गमनं तत् ब्रह्मण ,

5 Gb adds यदुक्तं

6 Gb adds साम after अवभृथ

वेदेराक्रमणमीक्षणं च कार्यं दीक्षणीयायां ब्रह्मन्वकरणार्थमिति^१ भावः । तदानीं ब्रह्मणो ऽपि मधुपर्कमन्त्रं तु कार्यम् [cp 1 2.1] । मधुपर्कमन्त्रं तु शास्त्रान्तरो-
क्तप्रकारेण ब्रह्मणः कार्यम् । ननु पुनरुद्गातुः प्रकारेणातिदेशाभावादिति ॥

तस्यां संस्थितायामासीना दीक्षणाद् यजमानस्य ॥ ६ ॥ -

इष्टयनन्तरमा दीक्षासमाप्तेरुभावपि न कुत्रचिद् गच्छेताम् । अर्द्धक्षिणाय
ब्राह्मण इत्यावेदनात् पूर्वमिति यावदिति ॥

तं यदाध्वर्युर्वाचं यमयेदथ यथार्थं स्यात् ॥ ७ ॥

तं यजमानमित्यर्थः । दीक्षितं वाचं यच्छ इत्यध्वर्युप्रेषानन्तरं यथार्थं स्या-
दिति ॥

महावीरान् संभरिष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ ८ ॥

दीक्षितासु महावीरान् संभरिष्यति^२ [cp Kat 26 1 1] इति कात्यायन-
सूत्रम् । महावीराः प्रवर्ग्यपात्राणि । तेषां संभरणकाले वाग्यत उपविशेदिति ॥

संभृतेषु यथार्थं स्यात् ॥ ९ ॥

स्पष्टमिति ॥

प्रायणीयायां संस्थितायां पूर्वेण पत्नीशालां तिष्ठेदामिहोमात्
पदस्य राजक्रयण्याः ॥ १० ॥

सोमक्रयण्याः पदाभिहोमं यावत् तिष्ठेदिति ॥

अभिहुत उत्तरेण सोमवहनं गत्वा प्राग् वा पदाभिहोमाद् दक्षिणेन
यत्र राजानं क्रेष्यन्तः स्युस्तत्र गत्वा तूष्णीमुपविशेत् ॥ ११ ॥

पदाभिहोमे कृते सोमवहनं शकटमुत्तरेण गत्वा यत्र सोमं क्रेष्यन्तः स्यु-
स्तत्र गत्वोपविशेत् । अथवा पदाभिहोमात् पूर्वमेव सोमवहनं दक्षिणेन गत्वा
क्रयदेश उपविशेदिति ॥

क्रीते^३ प्राडुत्क्रामेत् पश्चिमेनैनं हत्वा राजानमादध्युराहितं पूर्वेण
परीत्योह्यमानमनुगच्छेद् दक्षिणेन चेद् गतः स्यात् ॥ १२ ॥

1 Gb ब्रह्मन्वकरणमिति

6 Dode °ष्यति, Gb °भरेद्

2 Gb om

7 Gb संभार°

3 Dedef om

8 Dbode add यथेत निष्क्रम्य (= Lāt)

4 Gb प्रकरणा°

9 Gb °क्रयिण्या

5 Dod om

10 Gb adds सोमे

यदि पूर्वं सोमवहनं दक्षिणेन ब्रह्मा गतः स्यात् तदा कयानन्तरं प्राक् प्रसर्पेत् । तं पश्चिमेन राजानं हत्वा शकटं आदध्युरध्वर्यवः । अथ ब्रह्मा तमाहितं सोमं पूर्वेण प्रसव्यं^१ परीत्य शकटेनोह्यमानमनुगच्छेदिति ॥

उत्तरेण चेत् क्रीते प्रत्यङ्मुक्तामेत् पूर्वेणैव हत्वा राजानमादध्युराहितं पश्चिमेन परीत्योह्यमानमनुगच्छेत् ॥ १२ ॥

यदि^३ सोमवहनमुत्तरेण ब्रह्मा गतः स्यात् तदा कयानन्तरं प्रत्यक् प्रसर्पेत् । गतमन्यदिति ॥

तामेवात्रेषामन्वावर्तेत ॥ १४ ॥

प्राङ्मुखे शकटे वर्तमाने यस्याः पार्श्वेन गतस्तत्पार्श्वेनैव प्रत्यङ्मुखे शकटेऽपि^५ गच्छेदित्यर्थः ॥ का पुनरसौ तामाह—

सा हि^६ प्राचीवर्तमानस्य दक्षिणेषा भवति ॥ १५ ॥

प्राग्वर्तमानस्य शकटस्य दक्षिणेषा सैवासाविति । दक्षिणेषा पार्श्वेनैव^७ प्राग्गमनं प्रत्यङ्गमनमपीत्यर्थः ॥

विमुक्ते चान्तरेण सोमवहनं पत्नीशालां च दक्षिणोत्क्रम्य तिष्ठेद्दीक्षितश्चेदा राज्ञोऽपहरणात् ॥ १६ ॥

अनङ्गहि विमुक्त इत्यर्थः^{१०} ॥

प्रवेश्यमानं राजानमनुप्रविशेदव्यवयन्नग्निं^{१३} ॥ १७ ॥

अग्निर्नाहवनीयेन संह सोमस्य^{१५} व्यवयमकुर्वन् प्राग्वंशं प्रवेश्यमानं राजानमनुप्रविशेदिति ॥

1 Gb om

2 Gb सर्पेत्

3 Gb adds पूर्वं

4 Gb गतस्तस्या पार्श्वे

5-5 Dede पि शकटे

6 Dbode ह्यस्य

7 Dbode प्राचिव° (= Lāt)

8 Gb प्राचीव°

9 DedGb add या

10 DbcdGb °नेव

11 Dbcdff दक्षिणेन°

12 Gb adds अदीक्षित इति पर्युदासः सत्रे दीक्षितस्यातित्याया निर्वापानुसंधानार्थमन्तः-
प्रवेशस्यावश्यभावात् सत्रादन्यत्र राजरक्ष-
णार्थं तिष्ठेदेवेति

13 Ga °दव्यवय नाना, Gb °दव्ययं न निनीते

14 DedeGb अग्निरा°

15 Gb om स्थ

संवाध^१ चेत् स्याद् दक्षिण्यापि^२ द्वारा प्रविशेत् ॥ १८ ॥
स्पष्टमिति ॥

उत्तरेणाहवनीयं पश्चिमेन वेदिं संचरेद् दीक्षितश्चेत् ॥ १९ ॥
स्पष्टमिति ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥

आतिथ्यामिष्टिं निर्वपन्ते ॥ १ ॥

अध्वर्यव इति शेषः ॥

तां चेदनपहृते^३ राजनि निर्वपेरन् ब्राह्मणं राजनि समादिश्य तत्र
गत्वासीत् ॥ २ ॥

यदि राज्ञो ऽर्पहरणात् पूर्वमेव निर्वपेरन् तदा राजरक्षार्थं^४ कचिद् ब्राह्म-
णमादिश्यान्तः प्रविशेदिति ॥

तस्यां संस्थितायां तानूनप्त्रमाज्यमवमृशन्तो जपेयुः—हविरसि
वैश्वानरम् । अनाधृष्टमस्यनाधृष्य देवानामोजो ऽनभिश्शस्त्यभिश्शस्तिपा
अनभिश्शस्तेन्यम् । अञ्जसा सत्यमुपगेषं सुविते मा धाः इति ॥ ३ ॥

ऋत्विजामन्योन्यद्रोहपरिहाराय यद् घृतं स्पृश्यते तत् तानूनप्त्रम् । तत्
सर्वे ऽप्युद्रातारो ब्रह्मा चावमृश्य जपेयुरिति ॥

अप उपस्पृश्याध्वर्युणोक्तो राजानं विस्त्रंसयेत्^५ ॥ ४ ॥ तं
हिरण्यमन्तर्धायाभिमृशेयुः—अंशुरंशुष्टे^६ देव सोमाप्यायतामि-
न्द्रायैकघनविदे । आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ।
आप्याययास्मान् सखीन् सन्या मेधया । स्वस्ति ते^७ देव सोम

1 Dbode सबध

2 Gb om अपि

3 DbodG °वहृते (= Lāt)

4 Dbod व°

5 Gb °रक्षणाथं

6 Dabed विस्त्रंसयेत् (= Lāt,), Df विभ्रम-

येत् Cp Reuter's note on X 2, 13.

Gb has the following commentary
on this sūtra सोमोष्णीष विस्त्रंसयेत्
आप्यायनायेति

7-7 Gb om.

सुत्यामुद्वचमशीय इति ॥ ५ ॥

स्पष्टे इति^१ ॥

काशमये प्रस्तरे निह्वीरन् दक्षिणान् पाणीनुत्तानान् कृत्वा
सव्यान् नीचैः—एष्टा रायं एष्टा वामानि प्रेषे भगायतमृतवादिभ्यो
नमो दिवे^२ नमः पृथिव्यै इति ॥ ६ ॥

निह्वो नमस्कारः । कृते द्वि. नमस्कारे पुरुषस्य दोषशुद्धादितो भवतीति ।
तदुपायत्वाभिह्व इत्युच्यते । तथा.च ब्राह्मणम्—न वै देवा नमस्कारमति । यज्ञो वै
नमस्कार इति । आतिथ्यासंबन्धिनि काशमये प्रस्तरे दक्षिणान् पाणीनुत्तानान्
निधाय तत उपरि सव्यान् नीचः कुर्युः । सो ऽयं नमस्काराञ्जलिरिति ॥

सुब्रह्मण्यास्वाह्वयमानासु दक्षिणोत्क्रम्य तिष्ठेद् दीक्षितश्चेत् ॥ ७ ॥

आहूतासु यथार्थं स्यात् ॥ ८ ॥

स्पष्टे इति^३ ॥

उपसदिष्टिरत ऊर्ध्वं तस्यां तथैवाभिमर्शननिह्वने ॥ ९ ॥

तस्यामुपसदि संस्थितायां तथैव हिरण्यमन्तर्धाय सोमाभिमर्शननिह्वने^४
कुर्युरिति ॥

सव्या अंपराह उत्तानाः स्युर्दक्षिणा न्यञ्चः ॥ १० ॥

आपराहिक्यामुपसदि सव्याः पाणय उत्तानाः स्युर्दक्षिणाः पाणयो न्यञ्चः
स्युरिति ॥ कः पुनरुपसदन्तो^५ यत्र निह्वनः^६ । तमाह—

सुवेणोपसद्गोमे हुते विद्यात् संस्थितेति ॥ ११ ॥

त्वेष वचो अपावधीर्मे इत्यध्वर्युणा हुते संस्थितेति विद्यादिति ॥

तस्या घर्मः प्रवर्ग्यवति पूर्वस्तमभीन्धिष्यत्सुं ॥ १२ ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ ॥ ६ ॥

1-1 Gb om

7 DeefGb om अ

2 Df निह्वीयात्

8 Dede °सदोन्तो

3 Ga सव्यान्यञ्च

9 Gb निह्वन

4 Ga repeats नमो दिवे

10 Dd °धीद्

5 Gb तदुपाय नि°

11 Ga °मभिसंघोष्यन्

6 Gb °न च

गार्हपत्यं गत्वा यजुषोपविशेद् दक्षिणेन ॥ १ ॥

प्रवर्ग्यवानि कर्तौ तस्या उपसदिष्टेः पूर्वः^१ प्रवर्ग्यो भवति । तमभीन्धिष्य-
त्स्वध्वर्युषु गार्हपत्यं गत्वा तस्य दक्षिणत उपविशेदिति ॥

दक्षिणाग्निमुत्तरेण बहिश्चेत् ॥ २ ॥

यदि गार्हपत्यायतनाद् बहिः प्रवर्ग्यः स्यात् तदानीं^३ दक्षिणाग्निमुत्तरेणो-
पविशेदिति ॥

रुचितो घर्मः [cp 2 2 28] इत्युक्ते ऽनुवाकेन तिष्ठन्तो ऽवेक्षेरन्
यमध्वर्युर्व्रयात् ॥ ३ ॥

रुचितो घर्म इत्यध्वर्युणोक्ते अपश्यं गोपाम् इति यमनुवाकमध्वर्युर्व्रयात् तेना-
नुवाकेन महावीरमवेक्षेरन्नुद्रातारो ब्रह्मा वेति ॥

तं ह्रियमाणं यथैतमनुव्रजज्जपेत्—

विश्वा आशा दक्षिणसत् सर्वान देवानयाडिह ।

स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मघोः पिबतमश्विना ॥

इति ॥ ४ ॥

तं घर्मं ह्रियमाणं यथेतमनुव्रजज्जपेदिति ॥

आश्रावित उपविश्य जपेत्—

अश्विना घर्मं पातं हार्दिवानमहर्दिवाभिरूतिभिः ।

तन्त्रायणेन नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥

इति ॥ ५ ॥ हुते यजमानं वाचयेत्—

अपातामश्विना घर्ममनु द्यावापृथिवी अमंसाताम् ।

इहैव रातयः सन्तु ॥

इति ॥ ६ ॥

1 Dod पूर्व

2 Gb यजुषोप°

3 Gb तदा

4 Ga तनानु°

5 Gb °मनुर्वक्षेर्°

6 DfG यथैत°

घर्मशेषस्य भक्षयेत्—मधु हुतमिन्द्रतमे ऽग्रावश्याम ते देव घर्म
नमस्तं ऽन्तु मा मा हिंसाः इति ॥ ७ ॥

स्पष्टानीति ॥

सत्त्वं चेत् स्यात् यजमाना उपह्वयध्वम् इत्येवोपह्वानम् ॥ ८ ॥
सत्त्वं व्यतिरिक्तेषु होतृह्वयस्वाध्वर्य-उपह्वयस्व इति कर्मनामधेयेनोपह्वानं कार्यं
वाजिनाश्विनघर्माग्न्यामृत्विक्षूपह्वयमिष्टवा [12 4 20] इति वचनादिति ॥

एवं सदा प्रवर्ग्योपसदः कुर्यात् ॥ ९ ॥ महावेदेः स्तम्बयजुर्हरि-
ष्यत्सु यजुषोपविशेत् ॥ १० ॥ विलिखिते चात्वाले यथार्थं स्यात्
॥ ११ ॥ उत्तरवेदिं निर्वप्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् । न्युत्तार्यां
यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥

स्पष्टानीति ॥

अग्निचित्यायां प्राग्दीक्षणीयार्याः सावित्रान् होमान् होष्यत्सु
यजुषोपविशेत् ॥ १३ ॥

अग्निचित्यायामित्यधिकारः । यदि कृतावग्निचित्या स्यात् तदेत्यर्थः अ-
प्यात्तु दीक्षणीयायाम् [14 1 5] इति वचनात् । साग्निचित्ये ऽपि सोमयागे दीक्षणी-
याप्रभृत्येव ब्रह्मत्वमिति शङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं प्रागपि दीक्षणीयायाः सावित्रे-
षूपविशेत् । सावित्रहोमस्त्वेक एवेत्यापस्तम्बः [cp 15 9 3] । होमानिति बहु-
वचनं कस्यांचिच्छाखायां होमबहुत्वादिति ॥

तेषु हुतेष्वार्या मृत्तिकामाह्वयमाणामनुगच्छेत् ॥ १४ ॥ तस्यां
ह्वयमाणायामासित्वा संभृतायां यथार्थं स्यात् ॥ १५ ॥

स्पष्टे इति ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥

1 Dee °पा°

8 Df °या

2 Gb स्मृति° for सत्त्वं

9 † Dee तेषूपविशेत्, Ddf सत्रेषूपविशेत्,

3 Gb om कर्म

Gb सावित्रेषूपविशेदित्युक्तमिति

4 Daf °सदो

10 Da (first hand) संह्वय°, Dbde संत्रिय°

5 Ddf (sec m) निव°

(=Lāt.)

6 Gb निरुता°

11 Da संह°

7 Gb °या

आहवनीयं वेप्यत्सु यजुषोपविशेत् ॥ १ ॥

आहवनीयः शालामुखीयः । तस्यायतनमिष्टकाभिश्चेप्यत्स्वित्यर्थः^१ इति ॥

तास्मिन् मंचित उख्यामासन्दीं नैर्ऋतीश्चिष्टका अरण्यं द्वियमाणा
अनुगच्छेत् ॥ २ ॥

तास्मिन् शालामुखीये ऽध्वर्युणा चिते सन्त्युख्याग्निर्यत्रासन्धाः पूर्वं निहि-
तस्तामुख्यां निघानभूतामासन्दीं नैर्ऋतीश्चिष्टकां अरण्यं प्रति द्वियमाणा अनु-
गच्छेदिति ॥

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निहितास्वप उपस्पृश्या-
पेक्षं प्रत्याव्रजेत् ॥ ३ ॥

स्पष्टमिति ॥

अग्निं विक्रम्यत्सु सर्वोषधं च वप्स्यत्सु तत्र गत्वा तूष्णीमुपवि-
शेत् ॥ ४ ॥

महावेद्यामग्निक्षेत्रस्य कर्षणं तत्र बीजावपनं^२ च करिष्यत्स्वित्यर्थः ॥

तैः सार्धं प्रत्याव्रज्य चितीः प्रणीयमाना अनुगच्छेत् ॥ ५ ॥

चितीश्चयनार्थां^३ इष्टकाः प्रणीयमाना इत्यर्थः ॥

निधीयमानानां दक्षिणतः स्थित्वा निहितासु दक्षिणस्य पक्ष-
स्यासन्नो यजुषोपविशेत् ॥ ६ ॥

उपधीयमानानामिष्टकानां तस्यास्तस्यां दक्षिणतः स्थित्वा सर्वासु समा-
सासु दक्षिणस्य पक्षस्य दक्षिणतः संनिकृष्ट उपविशेदिति ॥

लोकपृष्ठासूत्रे^४ निधीयमानासु ब्राह्मणं^५ तत्र समादिश्य यथार्थं स्या-

1 Df °श्चेप्यत्स्वित्यर्थः, Gb °श्चेप्यत्सु सत्स्वित्यर्थः

6 Dodef °वापनं, Gb °वाप

2 Gb निघं

7 Dd °नार्थं

3 Gb नैर्ऋतीरिष्टकाश्च

8 Gb om

4 G °वेक्षं

9 Da नि° for उप°

5 Df विक्रम्यत्सु, Ga विकर्वन् सु, Gb 10 Da ब्राह्मणं

विकृष्यत्सु

दिति शाखिडन्यः ॥ ७ ॥ आसीतैवेति धानंजयः ॥ ८ ॥

स्पष्टे इति ॥

एवं सदा चितिषु कुर्यात् ॥ ९ ॥

ः एवं पञ्चस्वपि चितिषु कुर्यादिति ॥

संचितकर्माणि करिष्यत्स्वाव्राजमासीत् ॥ १० ॥

वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात् पान्तु इत्याज्यप्रोक्षणप्रभृति^१ मण्डूकविकर्षणान्तानि
संचितकर्माणि^२ । तेष्व्राज्यासीतेति^३ ॥ एतदन्तमग्निचित्यानिमित्तं ब्रह्मत्वमिति ॥

सम्राडासन्दीं हियमाणामनुगच्छेत् ॥ ११ ॥

प्रवर्ग्योद्वासनकाले इति शेषः ॥

निधीयमानायां^४ दक्षिणतः स्थित्वा परिषिच्यमाने ऽप उपस्पृश्य
तैः सार्धं प्रत्याव्रज्याग्निं प्रणीयमानमनुगच्छेदप्रतिरथं जपन्
॥ १२ ॥

घर्मे परिषिच्यमाने ऽप उपस्पृश्य तैः सार्धं प्रत्याव्रज्य सौमिकमग्निं प्रणी-
यमानम् आशु- शिशान-^५ [SV 2. 1199] इति सूक्तमप्रतिरथसंज्ञकमध्वर्युप्रसिद्धं
जपन्ननुगच्छेदिति ॥

तूष्णीमनश्चित्या चेत् ॥ १३ ॥

अग्निचित्याभावे तूष्णीमनुगमनं न सूक्तजप इति ॥

निधीयमानस्य दक्षिणतः स्थित्वा निहिते दक्षिणा बहिर्वेदि
यजुषोपविशेत् ॥ १४ ॥

अग्निनिधानानन्तरमग्निवर्त्युत्तरं परिग्राहं परिगृह्णातीत्यध्वर्युभिरुत्तरं^६
रिग्राहो विहितः । तत्काले न केनचिदप्यन्तर्वेदि स्थातव्यमित्याभिप्रायेण बहि-

1 Ga संनिहित°

7 Gb प्रणीयमानमनुमंत्रयते । प्र°

2 DfG °व्र°

8 Gb adds वृषभ

3 Gb °प्रोक्षण प्रति

9 Gb °धानान्तमग्नीत्तु°

4 Gb adds आध्वर्यवाणि

10 DodeGb °गृह्णामीत्य°

5 Gb प्रवर्ग्योद्वास

11 Gb adds -वेदि-

6 Dode °नानां

वैद्युपविशेदित्युक्रमिति ॥

हविर्धाने प्रवर्त्यमाने ऽनुगच्छेत् ॥ १५ ॥

स्पष्टमिति ॥

परिवार्यमाणयोस्तत्रैव गत्वासीत् ॥ १६ ॥ उच्छ्रितायामौदु-

म्बर्या यथार्थं स्यात् ॥ १७ ॥ वेदिकर्मप्रभृति वाग्नीषोमप्रणय-

नात् प्रणयनार्त् ॥ १८ ॥

अथवाग्निप्रणयनानन्तरं यद् वेदिकर्मोत्तरं परिग्राहस्तत्प्रभृत्यग्नीषोमप्रणयनात् पूर्वं यथार्थं ब्रह्मा स्यात् । तैथोक्तं ब्रह्मत्वं कुर्याद् वा न वेत्यर्थः ॥

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ ॥ ८ ॥

चतुर्दशः पटलः ॥ १४ ॥

धन्विना रोपिते दीपे ब्रह्मत्वस्य विधिं प्रति ।

चतुर्थे पटले त्वर्घं सोमयागस्य कीर्तितम् ॥

1 Dce "वैद्युपवेशनामित्यु", Dd "वैदिरित्युप-
वेशनामित्यु"

2 Gb adds हविर्धाने इति द्विवचनमभ्युपगमात्
प्रवर्त्यमाने शकटे इति

3 Gb adds the comment परिवार्यमाणं कटा-
दिभिः परिश्रयमिति

4 Gb adds the comment स्पष्टमिति 16

and 17 are one sūtra in Dc, while
Ddf om them

5 Da चाग्नीषोमीयं

6 DaGb repeat प्रणयनात्

7 Gb अथा

8-8 Gb हविर्धानप्रवर्तनकर्मानुसंधानं

अग्नीषोमौ प्रणेष्ट्यत्सु वेदिमाक्रामेन्मन्त्रेण ॥ १ ॥

कः पुनर्मन्त्रः कथं वाक्रमणमत आह—

पश्चिमेनोत्तरवेदिमुदङ्ङितिक्रम्याक्रमणयजुर्जपेत् ॥ २ ॥

मृदा शिथिरा देवाना तीर्थम् [cp 3 1 2] इत्युद्गातृणां यदाक्रमणयजुर्हक्तं^१ तज्ज-
पेदिति ॥

चात्वालसमीपे दीक्षितश्चेत् ॥ ३ ॥

स्पष्टमिति ॥

तूष्णीमत ऊर्ध्वं वेदेराक्रमणम् ॥ ४ ॥

सवनमुखेषु च यजुषाहरहरिति गौतमः [3.1 4-5] यावद्वाक्रमियुरित्येके [3 1.7] इति
सूत्रद्वयेन सर्वेषु वेद्याक्रमणेषुद्गातृणां पुनःपुनर्मन्त्रो विहितः । ब्रह्मणस्तु तन्निवृ-
त्तये^२ तूष्णीमिति^३ वचनमिति^४ ॥

क्रीत्वा राजा येनातिहतः स्यात् तेन गत्वा तूष्णीमुपविशेत्

॥ ५ ॥

येन मार्गेण सोमं क्रीतमतिहरन्ति तेन गत्वान्तः प्रविश्याध्वर्युप्रभृतीनां
दक्षिणेनोत्तरेण वा गत्वापरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्योपविशेदिति ॥

राजानं हर इत्युक्तः पूर्वैणाग्निमेकस्मा अतिप्रदाय तान् प्रसव्यं

परीत्यादामानुगच्छेद् दक्षिणेन चेद् गतः स्यात् ॥ ६ ॥

यदि राजान हर इत्यध्वर्युरेन ब्रूयात् तदा प्रणीयमानमग्निं पूर्वैण सोमं

1 Da °मुदङ्ङितिक्र०

4 Gb तत्तन्निवृत्तयेत्

2 Gb यदाक्रमणे उक्तं

5 Dcd° तूष्णी-

3 Gb वेद्यजुक्त०

6 Gb om

कस्यचिद्धस्ते प्रदाय तानध्वर्युप्रभृतीन् प्रसव्यं परीत्य सोममादाय तान् गच्छतो
ऽनुगच्छेद् यदि दक्षिणेन तान् प्रविष्टः स्यादिति ॥

उत्तरेण चेद् यथेतं^१ परीत्यादानुगच्छेत् ॥ ७ ॥

यद्यध्वर्युप्रभृतीनुत्तरेण गतः स्यात् तदा यथागतं प्रदक्षिणं परीत्यानुग-
च्छेदिति ॥

अन्येन चेद् ब्रह्मा ब्रजितः स्यादन्येन राजा तेनैनं प्रतिगृह्णीयात्

॥ ८ ॥ उत्तरेण विहारं^२ पश्चिमेन वेदिं संचरेद् दीक्षितश्चेत् ॥ ९ ॥

पूर्वमुक्तं यदि तेन पथा ब्रह्मा गतः स्यात् ततो ऽन्येन मार्गेण सोमस्तदा-
पि राजानं हर इति चोदितः प्रत्याव्रज्य राज्ञो मार्गेणैव राजानमाददीतापरेणाह-
वनीयं दक्षिणातिक्रम्येत्यर्थः^३ ॥

स एव हि^४ राज्ञः पन्था अध्वर्युभिरुक्तः ॥ १० ॥ एतौ त्वेव

ब्रह्मणो गतिकल्पावहरतो ऽपि ॥ ११ ॥

राज्ञो हरणैमकुर्वतो ऽपि ब्रह्मण एतावेव गतिकल्पौ भवतः । तान् प्रसव्य
परीत्य [sū. 6] इत्येकः कल्पः । यथेतं परीत्य [sū. 7] इत्यपर इति ॥

आसीताग्नीध्रीय आहुत्योर्हूयमानयोरिति धानंजय्यस्तिष्ठेदिति
शाण्डिल्यः ॥ १२ ॥

आग्नीध्रियाहवनीययोर्द्वे वैसर्जनाहुती स्तः । तयोर्हूयमानयोरग्नीध्रीय
पवासीत तिष्ठेद् वेति ॥

उत्तरेणाग्नीध्रीयं राजानमाज्यानि च हिर्यमाणान्यनुगच्छेत्
॥ १३ ॥

तयोर्हुतयोः पुनरपि^{११} राजानमग्नीषोमीयपश्वर्थानि वैज्यान्यनुगच्छे-
दिति ॥

1 Gb om सोमं

7 Dode om

2 Ga यथेतं, Dbode (and Lāt) add अग्निं

8 Dode बहरण°

3 Ga प्रव°

9 Gb गमनक°

4-4 Gb उत्तरेणाहवनीयं

10 Dbod ही°

5 DbGa (and Lāt) om. sūtras 9, 10.

11 Gb adds हिर्यमाणानि

6 Gb °क्रमेणेत्यर्थ.

12 Gb om, च

प्रवेशितेषु हविर्धानं पश्चिमेन गत्वासीतेति गौतमः ॥ १४ ॥

• पूर्वेण^१ति धानंजय्यो दक्षिणस्य द्वारवाहोः पुरस्ताद् यजुषोपविशेत्
॥ १५ ॥

स्पष्टे इति ॥

अग्नीषोमीयवपायां हुतायां यथेतमुदङ्कुतिक्रम्य चात्वाले मार्ज-
येत् ॥ १६ ॥

मार्जनं सिद्धमेव^२ [13. 3. 15] । यथेतमित्येतग्वद्विधेयमिति ॥

एवमेवापररात्र आज्येषु प्रविष्टेषूपवेशनम् ॥ १७ ॥

अपररात्रे सवनीयपशोराज्येषु प्रविष्टेष्वेवमेवोपवेशनं कार्यम् । हविर्धानं
पश्चिमेन पूर्वेण वा गत्वेत्यर्थः ॥

मार्जनं च ॥ १८ ॥

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ ॥ ६ ॥

सवनीयवपायां हुतायाम् ॥ १ ॥

एवमेवेत्यनुवर्तत इति ॥

पुरोडाशेन करिष्यत्सु तूष्णीमुपविशेत् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशेनेत्यर्थः ॥

दीक्षितश्चेत् सर्वा इडा अन्वारभेत ॥ ३ ॥

स्पष्टमिति^३ ॥

वसतीवरीषु परिह्रियमाणासु दक्षिणोत्क्रम्य तिष्ठेददीक्षितश्चेदा
तासां परिहरणात् ॥ ४ ॥

अदीक्षितो बहिर्वेदि दक्षिणोत्क्रम्य तिष्ठेदिति ॥

1 G यजुषेति (=Lāt.)

2 G यथैत°

3 Daf °त्

4 Gb सर्वपशूना पूर्वमुक्तमेव for सिद्धमेव

5 Gb om

6 Daf om, पौरे

आग्नीध्रीयं राजानं द्वियमाणमनुगच्छेत् ॥ ५ ॥

वसतीवरीहरणोत्तरमाग्नीध्रीयं प्रति सोमं द्वियमाणमनुगच्छेदिति । ननु चापस्तम्बादिभिः सोमस्य हरणं नोक्तम् । सत्यम् । अत एव विधानादन्यैः कैश्चिदुक्तमिति । कल्पसामर्थ्यसिद्धं चेत्तत् । कथम् । ऋत्विजो यजमानश्चाग्नीध्रिये हि^१ वसन्ति यजमानो राजानं गोपयतीति^२ विहितम् । ततश्च सामर्थ्यसिद्धं हरणमिति ॥

दीक्षितश्चेत् तत्रैव संविशेत् ॥ ६ ॥

स्पष्टमिति^३ ॥

अपररात्र आज्यानि ग्रहीष्यतः पूर्वेण गत्वाग्निं च पश्चिमेन वा यजुषोपविशेत् ॥ ७ ॥

सवनीयपश्वर्थान्याज्यानि ग्रहीष्यतो ऽध्वर्योराग्नीध्रीयमाग्निं च पूर्वेण पश्चिमेन वा गत्वोपविशेदिति ॥

आत्तेषु प्राङ्मुक्तम्य प्रसव्यं परीत्यानुगच्छेत् पूर्वेण चेद् गतः स्यात् ॥ ८ ॥

आत्तेष्वाज्येषु प्राङ्मुक्तम्य तानध्वर्यूनं प्रसव्यं^४ परीत्यानुगच्छेदिति ॥

पश्चिमेन चेद् यथैतं^५ परीत्यानुगच्छेत् ॥ ९ ॥

यद्याज्यग्रहणकाले पश्चिमेनोपविष्टस्तदा प्रदक्षिणं परिगमनमिति ॥

प्रवेशितेषूपविशेत् ॥ १० ॥

हविर्धानमाज्येषु प्रवेशितेष्वित्यर्थः ॥

आज्येष्वेव ग्रहीष्यमाणेष्वत्रोपविशेदिति शाण्डिल्यः ॥ ११ ॥

आज्यग्रहणवेलायांमेवाग्नीध्रियाभिष्कम्य हविर्धानस्य पश्चिमेन पूर्वेण वोपविशेदिति ॥

अध्वर्युणोक्तो वाचं यच्छेदा तृतीयं प्रातरनुवाकस्य ॥ १२ ॥

1 Dbo हीय°

6 Dadf om

2 Ded °हरणान्तरमा°, Gb वसतीवरीपरि-
हरणग्रहणान्तरमा°

7 Ga संवसेत्

8 G यथैतं; Dbode (and Lāt) add अग्निं

3 Dode om.

9 Gb om यदि

4 Gb om

10 Daf गृह्यमा°

5 Gb adds च

11 Gb °काले for °वेलाया

प्रातरनुवाकस्य प्रथमायास्तृतीयं यद् वचनम् आ तस्माद् वाग्यतः स्यादिति । अथवा आ-तृतीयमित्या तृतीयाया ऋच इत्यर्थः ॥

आ वा परिधानीयायाः ॥ १३ ॥

अथवा प्रातरनुवाकस्य परिधानीयान्तं वाग्यतः स्यादिति ॥

आ वोपांश्चन्तर्यामयोर्होमात् ॥ १४ ॥

स्पष्टमिति^१ ॥

आ वा वहिष्पवमानात् ॥ १५ ॥

प्रातरनुवाकप्रभृति वहिष्पवमानपर्यन्तं इति ॥

हविर्धानं चेत् पूर्वैर्ण गतः स्यादुपांश्चन्तर्यामौ होष्यत्सदङ्कुतिक्रम्य तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

यदि^३ हविर्धानं पश्चिमेनोपविष्टस्तदोपांश्चन्तर्यामयोर्होमकाले स्थानं न कार्यमिति^४ ॥

दीक्षितश्चेदा तयोर्होमात् ॥ १७ ॥

दीक्षितस्य ब्रह्मणो होमसमाप्तिं यावत् स्थानं न कार्यमिति ॥

निःसर्पस्त्वन्वारभेत ॥ १८ ॥

वहिष्पवमानार्थं हविर्धानान्निःसर्पस्त्वध्वर्यादिषु प्रतिहर्तारमन्वारभेत ब्रह्मा । तत् पूर्वमेव [3. 3. 12] सूत्रकृतोक्तमिति ॥

तस्य प्रस्तोत्रा समानं कर्म प्रागुपवेशनात् ॥ १९ ॥

प्रवृत्तैर्होमादिकर्म [cp. 3 3.17] तस्य प्रस्तोत्रा समानमुपवेशनवर्जमिति ।

आस्तावं प्राप्यानासन्नो यजुषोपविशेत् प्रस्तोतारं प्रति ॥ २० ॥

वहिष्पवमानस्तुतिदेशं प्राप्योद्गातव्यः किञ्चिद् विप्रकृष्टः प्रस्तोतारमभिमुखो यजुषोपविशेदिति [cp 2. 4. 20] ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ ॥ १० ॥

1 Gb om,

2 DdGb °न्तम्

3 Dce यदा

4 Dce पूर्वैर्ण प्रविष्ट°

5-5 Gb न्याग्रमिति

6 Gb सत्रेषु दीक्षितस्य तु

7 Dcde प्रकृत°

8 Dodef(first hand) om वर्जं

रश्मिरभि [PB 1. 9. 10] इत्येतावनुवाकौ स्तोमभागाः ॥ १ ॥

तस्मा एतान् स्तोमभागानब्रवीन् [PB 15. 5 24] इति ब्राह्मणे स्तोमभाग-
पदेन रश्मिरभि इत्यादयः समाख्यायन्त इत्यर्थः ॥ समाख्याप्रयोजनं च वक्ष्याम
इति ॥

तैः पृथगनुपूर्वं स्तोत्राण्यनुमन्त्रयेत् ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तिः
इत्युक्तः ॥ २ ॥

बहिष्पवमानादीनि स्तोत्राण्यतिरिक्तस्तोत्रपर्यन्तानि त्रयस्त्रिंशत् तानि ।
तैः स्तोमभागैस्तावत्संख्यैः क्रमेण पृथगनुमन्त्रयेत् ॥ तत्र विशेषं वक्ष्याम इति ॥

ऊर्ध्वं प्रथमाद् रात्रिपर्यायाद् यत्र स्यात् अमुष्मै त्वा इति तं जिन्व
इति तत्र ब्रूयात् ॥ ३ ॥

प्रथमाद् रात्रिपर्यायादूर्ध्वं स्तोमभागेषु यत्रयत्र अमुष्मै त्वा इति पदद्वय-
मस्ति । अमुष्मा इति चतुर्थ्यन्तानां पदानामुपलक्षणम् । तत्र पदद्वयानन्तरमध्यय-
नाभावे ऽपि तं जिन्व इति ब्रूयात् । तमिति द्वितीयान्ततया प्रयोज्यानां त्रिवृदादि-
पदानामुपलक्षणम् । तेनैवं प्रयोगः—त्रिवृदमि त्रिवृते त्वा त्रिवृत जिन्व । त्रिवृदसि प्रवृते
त्वा प्रवृतं जिन्व इति ॥

सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुत इत्येकैकस्यान्तः ॥ ४ ॥

तेषु सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुत इति प्रत्येकमनुषञ्जनीयमिति ॥

पूर्वेषां च ॥ ५ ॥

पूर्वेषां रश्मिरसि इत्यादीनां विंशतिमन्त्राणामपि [PB 1 9 1-12, 10 1-8]
सवितृप्रसूता इत्येवान्तैः । नन्वध्ययनसिद्धमेवैतन्न वक्तव्यम् । सत्यम् । वक्ष्यमाण-
विकल्पदर्शनार्थमनुवादो मन्त्रपरिमाणज्ञानार्थं चेति ॥

भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिर्ब्रह्माहं भानुष ओम् [cp. 12. 2 28] इत्ये-

तद् वाधिकं कुर्यादोकारं वा ॥ ६ ॥

सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुत इत्यस्यैवानन्तरमधिकं निवेशयेद् विकल्पेनेति ॥

1 Gb त्व

2 Dce यत्र only once, Gb यथा

3 Gb adds पूर्वेषु तथाध्ययनात्

4-4 Gb om

5-5 Dod om

6 Gb adds बृहस्पतये स्तुत

7 Gb इत्येव मन्त्रान्त

8 Gb मन्त्रमोक्षार्थ

9-9 De भानुषोम्

10 Gb इति मन्त्रस्या°

यथाम्नायं संघेरनुमन्त्रयेत् ॥ ७ ॥

वसुको ऽमि [PB 1. 10. 11] इत्यादिमंधिस्तोत्रानुमन्त्रणमविकृतमेवेति ॥

मतान्तरमाह—

त्रैधं विभजेदिति^१ धानंजरयः^२—वसुको ऽमि वस्यष्टिरसि वेपथ्री-
रसि । वसुकाय त्वा वस्यष्टये त्वा वेपथ्रिये त्वा । वसुकं^३ जिन्व
वस्यष्टिं जिन्व वेपथ्रियं जिन्व । सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुत
इति ॥ ८ ॥

वसुको ऽसि वसुकाय त्वा वसुकं जिन्व इत्येवमर्थः^४ संवन्धः । सो ऽयमेको विभाग
एवमुत्तराचपीति^५ ॥

स्तुत देवेन सवित्रा प्रसूताः इत्यनुमन्त्रयेत् मानसं वाजपेये च
बृहत् ॥ ९ ॥

अविवाक्ये दशमे ऽहनि मानसं स्तोत्रं वाजपेये च बृहदुत्तमं स्तोत्रं स्तुत
देवेन इत्येवानुमन्त्रयेतेति ॥

आनन्तर्येणैतराणि ॥ १० ॥

इतराणि मानसवाजपेयान्यव्यतिरिक्तानि सर्वसंस्थासु संहृत्य त्रयस्त्रिं-
शदेव स्तोत्राणि तानि त्रयस्त्रिंशता स्तोमभागैः^६ क्रमेणानुमन्त्रयेत् । ननु च ।
अत्यग्निष्टोममेकमधिकमस्ति । तत् कथं त्रयस्त्रिंशत् स्तोत्राणि । उच्यते । उक्थ्या-
नन्तरमुत्पन्नस्य षोडशिनः स्तोत्रस्य तत्रापकृष्य प्रयोगमात्रं न पुनरपूर्वं स्तोत्रा-
न्तरमस्तीति ॥ अथ नैमित्तिकेषु स्तोत्रेषु कथमनुमन्त्रणमत आह—

ईध्रात् स्तोत्राणि पूर्वेण तद्वृद्धेः^७ ॥ ११ ॥

ईध्रशब्दो निमित्तवचनः । निमित्तं च सोमातिरेकः । यदि प्रातः सवनात् सामा
ऽतिरिच्येत [PB 9 7. 1] इति ब्राह्मणेन^८ निमित्तान्यन्यानि^९ विहितानि । पूर्वेण

1 Dbode भजेतेति

7 Dce *पेयोन्यानि व्य*, Gb *पेयव्य*

2 Gb adds इति, thus making this a
separate sūtra,

8 Dode स्तोत्रभागैः, Gb स्तोमविभागैः

9 Gb अत्यग्निष्टोमे स्तोत्रमेकमस्ति

3 Ga वसुज्, Gb वसुर्

10-10 Gb *मुक्तस्य वपनस्य षोडशि-

4 Dod *मर्थत

11 DbodeGa तद्विवृद्धे (=Lāt)

5 Gb *सुत्तराचपीति

12 Gb ब्राह्मणे

6 Gb इत्यनु*

13 Gb निमित्ताद्यानि

पूर्वस्तोत्रस्य स्तोमभागेनानुमन्त्रयेत् नित्यस्तोत्रस्य वृद्धिमात्रत्वात् तस्येति^१ ॥

परेण वा तन्निकामनात् ॥ १२ ॥

पश्चाद्भाविना वा स्तोमभागेनानुमन्त्रणम् । कुतः । माध्यन्दिनं वा एष सवन
निकामयमानो ऽयतिरिच्यते [PB 9 7 2] इतीतरस्य माध्यन्दिनादेर्निकामनश्रव-
णान् । निकामनमिच्छेति ॥

मानसवद् वातिरिक्तसामान्यात् ॥ १३ ॥

अथवा मानसस्तोत्रवदनुमन्त्रणमतिरिक्तत्वं सामान्यात् । अशिष्टोमादति-
रिक्तं हि मानसम् । नैमित्तिकमपि नित्यादतिरिक्तमिति ॥

सर्वानुमन्त्रणेन वानुक्तत्वात् ॥ १४ ॥

अथवा यः पूर्वमिष्टिप्रकरणे सर्वानुमन्त्रणसंज्ञको मन्त्र उक्तस्तेन वानु-
मन्त्रणमन्यस्यानुक्तत्वादिति ॥

यद्यत् स्तोत्रं लुप्येत सहैव स्तोमभागेन ॥ १५ ॥

यदि पर्यायानमिव्युच्छेत् सर्वेभ्य एकं समरेणु [6 6 1] इत्याश्वलायनोक्ते संभारं-
पक्ते यानि स्तोत्राणि लुप्तानि यश्च षोडशी वैकल्पिकत्वाल्लुप्यते तानि स्वकीयैः
स्तोमभागैः सहैव लुप्यन्ते । न तैः शिष्टानुमन्त्रणं कार्यं क्रमसंख्याभ्यां नियतत्वात्
स्तोमभागानाम् । स्तोत्रस्यासाधारणो भागः स्तोमभाग इति हि^{११} समाख्या ।
एतदेव हि समाख्याप्रयोजनम् । ननु च । प्रधानलोपे गुणलोपो न्याय्य एवेति ।
न वक्तव्यमित्येतत् । सत्यम् । आपस्तम्बस्तु सप्तदश वाजपेये [11 10 13] इति
वदन् तं नियमं मन्यते तदनिष्टमिति दर्शयितुमेतदुक्तमिति ॥

स्तुते बहिष्पवमाने^{१२} वपायां हुतायां मार्जयित्वा धिप्पयानुप-

स्थायोक्तं सदस्सुपवेशनम् ॥ १६ ॥

दक्षिणार्धे तु सदस पूर्वमुपवेशनम् [4 4.9] इत्यादि षट्पटल्यामुक्तमनुसंधे-

1 Gb स्तोत्रं

7 Gb यत्

2-2 Gb *स्तोत्रवृद्धिमात्रत्वात् नैमित्तिकस्येति

8 Df संह

भाव

9 Dcd संभरणं, Def संहरणं

3 Dode विष्टु

10 Gb adds हि

4 Gb इति परस्य

11 DceGb om

5 Dce अथ

12 Dd *मानेन (=Lāt), Dbode (and Lāt)

6 Gb *रिक्तस्य

add तत्रैव गत्वासीत्

यमिति^१ ॥

स्तुतशैस्त्रयोर्वाचं यच्छेत्^२ ॥ १७ ॥

स्पष्टमिति^३ ॥

अनूच्यमाने च सर्वत्र ॥ १८ ॥

सर्वेषु पुरोनुवाक्यामनोतानुवचनेषु वाग्यमनमिति ॥

वषट्कृते विसृजेत्^४ ॥ १९ ॥

स्पष्टमिति ॥

अवभृथादुदेत्यानुष्याद् यज्ञशेषम् ॥ २० ॥

यज्ञशेषमन्वासीतित्यर्थः ॥

अहर्गणेष्वेनं सदातिप्रैषेण प्रशास्ता वाचं यमयति राजानं रक्ष
इति चाह तदुभयं कुर्यादा वसतीवरीणां परिहरणार्त् ॥ २१ ॥

प्रशास्ता मैत्रावरुणः स एनमनुप्रैषेणाश्वत्थार्यनोक्तेन हरियोर्जनप्रचारा-
नान्तरं वाचं यमयति—ब्रह्मन् वाचं यच्छ [Āśv 6 11 16] इति ॥

तत् सत्त्रे पर्यायेण कुर्युरह्नीने तु ब्रह्मैव ॥ २२ ॥

सत्त्रेषु यजमानः पर्यायेणै तदुभयं कुर्युः । प्रथमे दिवसे कश्चिद् द्वितीये
ऽपर इत्येवम् । अह्नीने तु ब्रह्मैव प्रतिदिवसमुभयं कुर्यादिति ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ ॥ ११ ॥

वाजपेये पृष्ठ्यस्य स्तोत्रमनुमन्त्र्य सदस्यं ब्रह्मासनं उपवेश्य
निष्क्रामेत् ॥ १ ॥ पूर्वैणाग्नीध्रीयं स्थूणा निखाता स्यात् ॥ २ ॥

अध्वर्युरेति शेषः ॥

1 Dd adds ॥११॥ thus ending the
section here (= Lāt)

2-2 Gb शस्त्रवपायां वाचं यच्छेयुरिति

3 Gb om.

4 Dode सर्वत्रति सर्वेषु

5 Dbod °जेत (= Lāt.)

6 Ga °हरणान्तम्

7 Dod एनमति°

8-8 Gb °यनोक्तहार्योज°

9 Gb om अह्नीने तु ब्रह्मैव

10 Gb om., Dode सत्त्रे तु

11 Gb °सनम्

दक्षिणेन मार्जालीयमन्तर्वेदीति शाण्डिल्यः ॥ ३ ॥ तस्यामौ-
दुम्बरं सप्तदशारं रथचक्रं प्रतिमुक्तं स्यात् ॥ ४ ॥

स्पष्टे इति^१ ॥

तदभावे यत् किञ्चिद् रथचक्रम् ॥ ५ ॥

उदुम्बराभावे यदेव किञ्चिद् रथचक्रं सप्तदशारं स्थूणायां प्रतिमुक्तं स्या-
दिति ॥

तस्मिन् बाहू आदध्यात्—देवस्याहं सवितुः प्रसवे सत्यसैवसो
बृहस्पतेर्वाजिनो वाजजितो वर्षिष्ठमधि^२ नाकं रुदेयम् इति ॥ ६ ॥

तस्मिन् रथचक्रे^३ बाहू आदध्यान्मन्त्रेणेति ॥

रथेष्वार्जिं धावत्सु आविर्मर्याः इति गायेदाकारमुद्गीथादौ लुप्त्वा
तस्य स्थाने प्रत्याहृत्य ह्यक्षरम् अगमन् इति ॥ ७ ॥

लक्षणमुद्दिश्य रथेषु धावत्सु साम गायेत् । आ वाजं वाजिनो अगमन् इत्यु-
द्गीथादावाकारमुपसर्गं लोपयित्वा तस्य स्थाने अगमन्निति ह्यक्षरं प्रत्याहृत्य
गायेत् अगमन्वाजं वाजिन इति^४ । किमर्थः पुनरालोपः । गमनकाले मन्त्रेण गमन-
मेव प्रतिपादनीयं न पुनरागमनमिति लोप उक्त इति ॥

गतेषु वा ॥ ८ ॥

अथवा रथेषु लक्ष्यं प्रतिगतेष्वेव गायेन्न धावत्सु अगमन् इति भूतनिर्देश-
विरोधादिति ॥

यथाधीतमाधावत्सु^५ ॥ ९ ॥

प्रत्यागच्छत्सु रथेषु यथाधीतमाकारमलुप्तैव गायेत् तस्यागमनाभि-
रूपत्वादिति ॥

आसृतेषु वा ॥ १० ॥

1-1 Gb om

2 DbdGb किञ् (= Lāt)

3 Da (sec m) °श°, Df(1)Ga °ध°

4 Ga वर्षिष्ठमधि, Gb वर्षिष्ठे अधि

5 Gb adds ब्रह्मा

6 Ded नि°

7 Df अक्षसु°, Gb लक्ष्यसु°

8 Gb adds आविर्मर्या इति

9 In Dd the rest of the patala is miss-
ing

10 Df ends here,

11 Dbc °ह°, Gb °हु°

आगतेष्वेव गयेद् भूतनिर्देशादेवेति ॥

सर्वत्र वा यथाधीतम् ॥ ११ ॥

गमने चागमने चेत्यर्थः । सर्वथापि द्विरेव गानमिति परिवर्तयन् गये-
दिति ॥

गानकाले रथचक्रं, बाहुभ्यां प्रदक्षिणं परिवर्तयन् गयेत् ॥ १२ ॥

परिवर्त्य गयेद् गीत्वा वा परिवर्तयेत् ॥ १३ ॥

अथवा परिवर्तनात् पूर्वकालमुत्तरकालं वा गानं न सकालमिति ॥

गायतो वान्यस्तं परिवर्तयेत् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणि गायति सति रथचक्रमन्यः परिवर्तयेदिति ॥

उदङ्मुखो मन्थेत—विष्णोः क्रमो ऽसि विष्णोः क्रान्तमसि
विष्णोर्विक्रान्तमसि इति ॥ १५ ॥

उदङ्मुखो भूत्वा रथचक्रादवरोहमात्मानं मन्थेत । अत एव गम्यते न
प्रत्यक्षेणारोहणमवरोहणं वेति ॥

अभिदक्षिणमावृत्य सदः प्रविशेत् ॥ १६ ॥

स्पष्टमिति ॥

तत्रासीनो हिरण्यस्थालं मधु च नाना प्रतिगृहीयात् ॥ १७ ॥

हिरण्यस्थालं मधुना पूर्णं ब्रह्मणे [24 3 27] दद्यादिति वाजपेये वक्ष्यति ।
तत्र स्थालस्य प्राधान्यात् तस्यैव मन्त्रेण प्रतिग्रहो न मधुन इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं
नानेति वचनमिति ॥

ऋतपेये च दक्षिणां चमसम् ॥ १८ ॥

ऋतपेये क्रतौ सोमचमसो वक्षिणा [PB 18. 2. 10] इति ब्राह्मणम् । तत्रापि
सोमरसं तत्पात्रं च दक्षिणाभूतं पृथगेव प्रतिगृहीयादिति ॥

ब्राह्मणायं मधु दद्यान्निदधीत हिरण्यम् ॥ १९ ॥

आत्मार्थमेव हिरण्यस्थालं निदधीतेति ॥

1 Dce आहु°

2 Ga om

3 Gb सर्वत्रा°

4-4 DbGa (and Lāt) om, Da om, प्रद-

क्षिणं परिवर्तयन् गयेत्

5 Gb adds वा

6 Da वान्यस्तत्, DbGa वान्यं, Gb वान्य

(=Lāt,)

7 Gb om,

8 DbG हिरण्यं (=Lāt,)

9 Gb हिरण्य हिरण्य°

10 Dce ब्राह्मणै

त्रिष्टुप्छन्दसा सर्वभक्षं चमसं भक्षयेत् ॥ २० ॥

सोमचमसस्य दक्षिणार्थत्वादप्राप्तमेव मन्त्रेण भक्षणं विधीयत इति ॥

तं प्रतिगृह्णीयादिति स्थविरो गौतमः ॥ २१ ॥

तं सोमरसमेव प्रतिगृह्णीयान्न पुनः पात्रस्य पृथग् ग्रहणभर्त्तुः । कुतः । हुतो देय [24 1 22] इति वचनात् सोमरसस्यैव दक्षिणात्वप्रतीतेरिति गौतम इति^१ ॥
गौतममतेनैव चमसभक्षणे मन्त्रान्तरमाह ॥

कस्त्वा ददाति स त्वा ददाति कस्मै त्वा ददाति तस्मै त्वा ददाति

कस्त्वा कं भक्षयामि इति भक्षयेत् ॥ २२ ॥ वाग् देवी सोमस्य

वृष्यतु इति वा ॥ २३ ॥ उभाभ्यां वोभाभ्यां वा ॥ २४ ॥

गौतमस्य मतेन मन्त्रद्वयमिति^२ ॥

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ ॥ १२ ॥

पञ्चदशः पटलः ॥ १५ ॥

द्राह्यायणकृते सूत्रे दीपे धन्विनिर्मिते ।

द्वितीये दशके वृत्तः पञ्चमः पटलो ऽधुना ॥

इति पञ्चमो ऽध्यायः ॥

1-1 Gb पात्रस्यापि पृथक् प्रतिग्रह

3 Dd resumes the text here

2-2 Gb om

BHĀRADVĀJA-SRAUTASŪTRA

edited by

RAGHU VIRA

The BhārŚ, which belongs to the Khā(ṛ l Kā)ndikeya group¹ of the Taittirīyas², is known to us only partially. Its manuscripts are far from being numerous. The few that we have been able to obtain may be conveniently divided into two groups, D(evanāgarī) and G(rantha), according to the scripts in which they are written. All of them are incomplete. Da (Baroda, Oriental Institute, No. 894), Db (Bombay, University Library, No. 26) give the longest text—complete upto the end of Jyotiṣṭoma, and four sections of the next

---

1 In some of the accounts the Bhāradvājas are replaced by the Audh-(v l Augh)eyas. See Wilhelm Siegling's "Die Rezensionen des Caranavyūha", pp. 24, 34.

2 There are six Śrautasūtras attached to the Taittirīyas. Of these four have already been published (1) Āpastamba, ed. by R. Garbe, 1882-1902 (2) Baudhāyana, ed. by W. Caland, 1904-'23 (3) Satyāśādhā-Hiranyakeśin, ed. by Kāśinātha Bāla Āgāśe, 1907-'30 (4) Vaikhānasa, ed. by W. Caland, 1933. I possess only the loose printed sheets, which were very kindly supplied to me by Prof. Gonda of the University of Utrecht. The fifth Sūtra, that of the Vādhulas, was made known by Professor Caland through long extracts printed in the *Acta Orientalia*, I-IV.

chapter.¹ The text is uniform in these mss, and is derived from a common source. Ga (Lahore, Panjab University Library, No 1427) concludes with the Jyotistoma Gbc were supplied through the good offices of Pt G Harihara Śāstrī of Trivandrum Of these Gb stops with 12 18 of our text, while Gc has only nine complete chapters At the end of the Sūtra Gb appends a big fragment of the Bhāradvāja-Darśa-Pūrnāmāsa-Prayoga. Still another Grantha manuscript (Lahore, D. A - V. College, No 5980) was examined and even collated. It has, however, not been included in our critical

1 In the year 1926 I had compared the Berlin (Weber's Catalogue, No. 1448) and Munich (Aufrecht's Cat, No 118) manuscripts with our Da, and was greatly disappointed to discover that they were recent transcripts made from the same source as our Da

The Munich ms, however, has a Supplement, the Bhāradvāja Parīśesa-sūtra, which is of exceptional interest After the customary salutations to Gaṇeśa, Sarasvatī and the Gurus the Supplement begins

अथात सूत्रपरिशेषान् व्याख्यास्याम ॥ बाहुमात्रा परिधयः स्पर्शं शम्या च । प्रादेश-
मात्राण्यरन्निमात्राणि वैष्मकाष्ठानि शुष्काण्यद्राणि वा । सवल्कलानि ॥

It is a small work, not exceeding 200 grāthas, but its contents are most varied. We give a few short extracts below

अथ नक्षत्रेष्टीना याज्यानुवाक्या यथा समाम्नाता उपहोमाश्च भवन्ति प्राकृतावाज्यभागौ
आम्नातौ संयाज्ये यथाश्रद्धं दक्षिणा भवन्ति ॥

अत ऊर्ध्वं याजमानं यथासमाम्नात वाजपेय सामिमेके समामनन्ति ॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् स गर्दभं पशुमालभेत आहिताग्निरिलेकमनाहिताग्निरित्यपरम् ॥

हविर्दोषान् व्याख्यास्याम ॥ अथातोमीनामुद्राताना खड्गद्वयं बौधायनवत् . यथाहिताग्नि
पुनर्दानं कुर्वीत अग्नीन् नोत्सृजेयुर्लौकिका संपथेरन् । तस्य पुनरग्न्याधियं विद्यत इत्याश्मरथ्यः ॥
पुनराधेयमित्यालेखनः पुनरग्न्याधेयमित्यौडुलोमिः ॥ ॥

अथातोनुग्रहान् व्याख्यास्याम समस्तहोमो बौधायनवत् ॥ ॥

Vijñāyate-passages are scattered all over the text. It ends

आज्यालभे आजमाविकमाहिर्षं वा घृतमाज्यार्थे इत्यादि ॥ ॥ इति भारद्वाजीयपरिशेष-
सूत्रं संपूर्णं श्री रामार्पणमस्तु ॥ श्री सांबसदाशिवप्रसन्न ॥ श्री वासुदेवप्रसन्न ॥ श्री गोविन्दाय ॥

I also possess a Bhāradvāja-Pravarasūtra in Grantha characters,

apparatus, for it is full of lacunae and is not of much value for the constitution of the text. Its inclusion would have made the critical apparatus unnecessarily heavy.

The Devanāgarī mss. differ from the Grantha mss. in their division and numbering of the chapters. The differences are clearly shown by the colophons of D and Gb, which are given below. Gac have generally no colophons. Ga shows the numbers of chapters sporadically. In its divisions of chapters Gc agrees entirely with Gb. Ga, however, differs from Gb in marking the end of the eleventh prāśna. The constituted text follows the divisions of Ga.

The colophons of D and Gb are

D

Gb

इति प्रथमः ॥
इति द्वितीयः ॥
तृतीयः ॥ प्रथमः प्रश्नः समाप्तः ॥
द्वितीयः प्रश्नः ॥
प्रथमः ॥
द्वितीयः ॥
इति तृतीयः प्रश्नः ॥
चतुर्थः प्रश्नः ॥
पञ्चमः प्रश्नः ॥

इति दर्शपूर्णमासे प्रथमः प्रश्नः ॥
इति दर्शपूर्णमासे द्वितीयः प्रश्नः ॥
Prašna continued
इति दर्शपूर्णमासे तृतीयः प्रश्नः ॥
इति याजमानश्चतुर्थः प्रश्नः ॥
इति अग्न्याधानः पञ्चमः प्रश्नः ॥
इत्यग्न्युपस्थानं समाप्तम् ॥
अग्निहोत्रं समाप्तम् ॥
इत्यग्न्युपस्थानाग्निहोत्राग्रयन्तः ॥
षष्ठः प्रश्नः समाप्तः ॥

Here D shows a double division—once treating its three prāśnas as separate chapters, and hence numbering the sections separately for each prāśna, and once taking them as one whole and marking the numbers of the sections continuously (thus agreeing with Gb).

षष्ठः प्रश्नः ॥
सप्तमः प्रश्नः ॥

इति षष्ठवन्धः सप्तमः प्रश्नः ॥
इति समाप्तश्चातुर्मास्यप्रयोगः ॥ इति

अष्टमः प्रश्नः ॥
 प्रथमः ॥
 प्रवर्ग्यप्रश्नः ॥

भारद्वाजश्रौते अष्टमः प्रश्नः ॥¹
 इति पूर्वप्रायश्चित्तं ज्ञातम नवमः प्रश्नः ॥
 इति भारद्वाजसूत्रे दशमः सोमप्रश्नः ॥
 Prāsna continued

Ga agrees with D in closing the prāsna here. Gb ends with the 40th sec. of its 11th chapter. The remaining three colophons of D, viz, द्वितीयः ॥ तृतीयः ॥ नवमः प्रश्नः ॥ correspond to the close of the 12th, 13th and 14th prāśnas of Ga. This is the end of Jyotiṣtoma.

Besides these manuscripts, none of which can claim to be older than three hundred years, the text of the Bhārṣ can be partly controlled and partly verified by the large number of citations in ancient commentaries and digests.² These would be found collected in Appendix I, which will appear at the end of the complete work.

I have to thank most cordially Pt. G Harihara Śāstrī and the Directors of Lahore and Baroda Libraries for their courtesy in allowing me the use of their valuable manuscripts

1 Gb further adds

वर्षे प्रमाथिनाम्नि च श्रावण्यां मासि संयुते ।
 ऋक्षे बृहस्पतेस्तस्य वारे द्वादशिसंयुते ॥
 शुभयोगे शुभे लग्ने शुभकरणासंयुते ।
 चातुर्मास्यक्रतुरिदं सूत्रे व्यासदनुग्रहात् ॥
 लिखित्वा पुस्तकेच्छैव रामकृष्णाख्यशर्मणा ।
 तस्यैव पुस्तकमिदमुदकृतनिवासिनः ।
 काश्मिरिकुले जातो शिवभक्तो भविष्यति ॥
 अष्टमः प्रश्नश्चातुर्मास्यक्रतोः सूत्रं समाप्तम् ॥

2 These citations do not always give the exact words of the Sūtra. Sometimes they give merely the paraphrase of the original. Cp. Rudradatta (on ĀpŚ 1, 4, 5, 2, 4, 9, 2, 19, 9) and Mahādeva (on SatHirŚ 1, 5, page 126, last line) with Bhārṣ 1, 3, 21, 2, 4, 10, 2, 18 1, 1 21, 6.

दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ आमावास्येन हविषा यक्ष्यमाण
 एकस्या द्वयोर्वा पूर्वेद्युर्हविरातञ्चनं दोहयति ॥ २ ॥ अपि वा पुरस्तादेव द्व्यहे
 व्यहे चानुगुप्तं दुग्धं दोहयित्वानुगुप्तेन दध्नातनक्ति ॥ ३ ॥ संततमविच्छिन्न-
 मभिदुहन्त्योपवसथात् ॥ ४ ॥ यदहः पूर्णश्चन्द्रमाः स्यात् तां पौर्णमासीमुपव-
 सेत् ॥ ५ ॥ श्वः पूरितेति वा ॥ ६ ॥ यदहर्न दृश्येत तामैमावास्याम् ॥ ७ ॥ श्वो
 नोदेतेति वा ॥ ८ ॥ तत्रैषोऽत्यन्तप्रदेशो ये केचन पौर्णमासीममावास्यां वा
 धर्मा अनारभ्यान्नायन्त उभयत्रैव ते क्रियन्ते ॥ ९ ॥ यज्ञोपवीत्येव दैवेषु कर्मसु
 भवति ॥ १० ॥ प्राचीनावीती पित्र्येषु ॥ ११ ॥ प्राङ्म्यायान्युदङ्म्यायानि वा प्रद-
 क्षिणं दैवानि कर्माणि कुर्यात् ॥ १२ ॥ विपरीतं पित्र्याणि ॥ १३ ॥ न विहारार्द-
 पपर्यावर्तेत ॥ १४ ॥ न यज्ञाङ्गेनात्मानमभिपरिहरेदन्यं वा ॥ १५ ॥ उत्तरतउप-
 चारो विहारः ॥ १६ ॥ यत्र कच जुहोतीति चोदयेदध्वर्युरेव जुह्वाज्येनाहव-
 नीये जुहुयात् ॥ १७ ॥ अध्वर्युमेवानादिष्टे कर्तरि प्रतीयादाग्नीध्रं द्वितीयम्
 ॥ १८ ॥ यत्र कचोपतिष्ठतेऽनुमन्त्रयत इति चोदयेद् यजमान एव तर्तुं कुर्यात्
 ॥ १९ ॥ एकमन्त्राणि कर्माणि ॥ २० ॥ आदिप्रदिष्टा मन्त्रा भवन्ति ॥ २१ ॥ ॥ १ ॥

उत्तरस्यादिना पूर्वस्यावसानम् ॥ १ ॥ मन्त्रान्तैः कर्मादीन् संनिपातयेत्
 ॥ २ ॥ अथ यत्र ह्रस्वो मन्त्रः स्याद् दीर्घं कर्म कर्मादौ मन्त्रं जपेत् ॥ ३ ॥ अथ

1-1 D दोहयित्वा

8 DGe add ह

2 Ga पूर्ण°

9 D °दु°

3 DGa om ताम्

10 D °दिष्टेषु कर्तारं

4 D °तीति, Gc नोदितेति, Gb corrupt.

11 D om

5 DGe °न्त

12 Gc पूर्वस्यान्तम्; Gbc add विथात्

6 D केव

13 D संपा°

7 Gb तद्विप°

यत्र द्वाभ्यां जुहोति पञ्चभिर्जुहोतीति चोदयेत् प्रतिमन्त्रं तत्राहुतीर्जुहुयात् ॥ ४ ॥ अथ यत्र यज्ञाङ्गे कर्माभ्यावर्तयेन्न मन्त्रो ऽभ्यावर्तेत ॥ ५ ॥ ज्वलत्येव सर्वा आहुतीर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

व्रतमुपैष्यति^१ शाखामच्छेति^२ ॥ ७ ॥ पलाशशाखां शमीशाखां वा ॥ ८ ॥ सा या प्राच्युदीची प्राची वोदीची वा बहुपर्णा^३ बहुशाखाप्रतिशुष्का^४ प्रासुषिरा तामाद्विनत्ति—इषे त्वा [1. 1 1a] इति ॥ ९ ॥ ऊर्जे त्वा [1 c.] इति संनमय-
त्यनुमार्ष्टि वा ॥ १० ॥ अथैनामाहरति—

इमां प्राचीमुदीचीमिषमूर्जमभिसंस्कृताम् ।

बहुपर्णमिशुष्काग्रौ हरामि पशुपामहम् ॥ [TB 3 7 4 8]

इति ॥ ११ ॥ तथा षड्वर्षाध्यान् वत्सानपाकरोति—वायव स्थोपायव स्थ [1.1.1 b]
इति ॥ १२ ॥ यावतीनामेका कुम्भी दुग्धं संभरेत् तावती परार्ध्या मात्रौ स्यात् ॥ १३ ॥ एकं शाखयोपस्पृशति ॥ १४ ॥ तथैव गाः प्रस्थापयति—देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण्य आप्यायध्वमग्निर्या इन्द्राय देवभागम् इति ॥ १५ ॥ महेन्द्राय इति वा यदि महेन्द्रयाजी भवति ॥ १६ ॥ एकां शाखयोपस्पृशति ॥ १७ ॥ प्रस्थिता अनु-
मन्त्रयते—

शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्ती शतमिन्द्राय शरदो दुहाना ।

रुदस्य हेति परि वो वृणक्तु ॥

इति ॥ १८ ॥ महेन्द्राय इति वा यदि महेन्द्रयाजी भवति ॥ १९ ॥ ॥ २ ॥

श्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बर्ही [1 c. g] इति यजमानस्य गृहानभिपर्याव-
र्तते ॥ १ ॥ अग्निष्ठे ऽनस्यग्न्यगारे वा पुरस्तात् प्रतीची^५ शाखामुपगृह्णाति—यज-
मानस्य पशून् पाहि [1. c. h] इति ॥ २ ॥ पश्चात् प्राचीमित्येकेषाम् ॥ ३ ॥ यो
वा अध्वर्योर्गृहान् वेद गृहवान् भवति । आ चतुर्थात् कर्मणो ऽभिसमीक्षेतेदं
करिष्यामीदं करिष्यामीति । एते वा अध्वर्योर्गृहाः । य एवं वेद गृहवान् भव-
तीति विज्ञायते ॥ ४ ॥ सावित्रेणाश्वपशुमनडुपशुमसिदं वादाय गार्हपत्य-
मभिमन्त्रयते—यज्ञस्य घोषदसि [1 1 2a] इति ॥ ५ ॥ प्रत्युष्टं रत्न प्रत्युष्टा अरातय

1 Gbc °हुति जुहु°

6 Gb षट्प°

2 Gb °मुपैष्यतीति

7 D °त्री

3 Gac °च्छेति

8 Gac °घ्न्या

4 Ga °र्णा

9 Thus Gbc (= Āp., Hlr), DGa प्रती°

5 D °प्रतिकृष्णा°

[1.1 2b] इत्याहवनीये दात्रं प्रतिनपति ॥ ६ ॥ प्रथमगाद्विषया बर्हिर्च्छ [1 c c] इति प्राङ् वोदङ् वाभिप्रवेज्य यतः कुतश्च दर्भमयं बर्हिर्गाहरति ॥ ७ ॥ विष्णो स्त्वो ऽसि [1 1. 11g] इति प्रथमं स्तम्बमुत्सृजति^१ ॥ ८ ॥ द्वितीयं^२ परिपौति^३— देवज्ञा परिपूतमभि वर्षवृद्धमभि [1 1. 2de] इति ॥ ९ ॥ तस्य द्वे निष्ठा वा नाडी- रुत्सृजति—अवशिष्टो गवा भागः इति ॥ १० ॥ स्तम्बमारभते—देवस्य त्वा मवितु प्रमवे ऽभिनोर्बाहुभ्या पूरणो हस्ताभ्या बर्हिर्देवसदनमारभे इति ॥ ११ ॥ पर्वणि दाति—देवबर्हिर्मा त्वान्वङ् मा निर्यक् पर्व ते राध्याममाछेन्ना ने मा रिषम् [1 c fgh] इति ॥ १२ ॥ संनख मुष्टिं लुनोति^४ ॥ १३ ॥ स प्रस्तरो भवति ॥ १४ ॥ कुलिममात्र इत्येकेषाम् ॥ १५ ॥ ऊर्वस्थिमात्र इत्येकेषाम् ॥ १६ ॥ स्रुग्दण्डमात्र इत्येकेषाम् ॥ १७ ॥ अप- रिमितं इत्येकेषाम् ॥ १८ ॥ एवमेवायुजो मुष्ट्यल्लुनोति^५ ॥ १९ ॥ यदन्यत् परिष- वणादुत्सर्जनादिति सर्वं तत् करोति ॥ २० ॥ प्रस्तरो युक्रमित्येकेषामयुक्रमित्ये- केषाम् ॥ २१ ॥ अयुञ्जि निधनानि लुनोतीत्येकेषाम् ॥ २२ ॥ ॥ ३ ॥

देवबर्हिं शतवल्श विरोह [1 c. 2] इत्यालवान् प्रत्यभिमुशति ॥ १ ॥ सहस्र- वल्शा वि वर्षं रुहेम [1 c] इत्यात्मानम् ॥ २ ॥ अथैनत् संभरति—पृथिव्याः संपृच पाहि सुमंशता त्वा संभरामि [1. c h] इति ॥ ३ ॥ अत एव बर्हिषः शुल्वं करोति विधातु पञ्चधातु वा ॥ ४ ॥ अयुपिता योनिः इति शुल्वमावेष्टयति ॥ ५ ॥ अदित्यै राजासि [1. c m] इति प्रतिदधाति ॥ ६ ॥ तत्रैषो ऽत्यन्तप्रदेशो यानि कानिच शुल्वानि न समस्यन्ते प्रदक्षिणं तान्यावेष्टयेत् ॥ ७ ॥ अथ यानि सम- स्यन्ते प्रसव्यं तेषां गुणमावेष्ट्य प्रदक्षिणमभिसमस्येत् ॥ ८ ॥ उदगग्रं शुल्वं निधाय तस्मिन् प्रागग्रं बर्हिर्निदधाति^६ ॥ ९ ॥ अलुभितौ योनि इत्युत्तमे निधने प्रस्तरमत्यादधाति ॥ १० ॥ अथैनत् संनहति—इन्द्रायै सनहनम् [1. c.] इति ॥ ११ ॥ पूषा ते ग्रन्थि ग्रध्नातु [1. c n] इति ग्रन्थि करोति^७ ॥ १२ ॥ स ते मास्थात् [1. c] इति पश्चात् प्राञ्चमुपगूहति ॥ १३ ॥ पुरस्तात् प्रत्यञ्चमित्ये- केषाम् ॥ १४ ॥ अथैनदारभते—

1 Thus Da, others °वृ°

8 DGb om, एवम्

2 D °सृज्यति, Gbc °सृज्य

9 Ga लुना°

3 Gc adds स्तम्बं

10 Gc om, प्रीति

4 D परिषवेति

11 DGc °न्तः

5 Gac लुनाति

12 D °निधायति

6-8 D om.

13 Ga °हिता, Gbc °दा

7 D विनिमित, Ga विनिर्मित

14 Gb करोतु

आपस्त्वामश्विनौ त्वामृषयः सप्त मासुजु ।

बर्हिः सूर्यस्य रश्मिभिरुषसा केतुमारभे ॥

इति ॥ १५ ॥ उद्यच्छ्रुते—इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे [1. 1. 20] इति ॥ १६ ॥
शीर्षेऽधिनिधत्ते—वृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि [1. c] इति ॥ १७ ॥ आहरति—उर्वन्त-
रिक्षमन्विहि [1. c. p] इति ॥ १८ ॥ अपरेणाहवनीयं परिधीनां काले ऽन्तर्वेद्यमधः
सादयति—अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामि [1. 1. 4s] इति ॥ १९ ॥ देवंगमसि [1. 1. 2g]
इत्यासन्नमभिमन्त्रयते ॥ २० ॥ उपरीच प्रज्ञातं निदधाति ॥ २१ ॥ ॥ ४ ॥

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुग पुरा ।

तासां पर्व राध्यासं परिस्तरमाहरन् ॥

अपां मेध्यं यज्ञियं मदेवं शिवमस्तु मे ।

आह्वेता वो मा रिषं जीवानि शरदं शतम् ॥

अपरिमितानां परिमिनां सनह्ये सुकृताय कम् ।

एनो मा निगा कतमन्नाहं पुनरुत्थाय बहुला भवन्तु ॥ [TB 3 7.4. 9,10]

इति परिस्तरणानां दर्भाणामधि निधान्याह्वेदनी संनहनीत्येता आस्नाता
भवन्ति ॥ १ ॥ एकविंशतिदारुभिर्धमं करोति पालाशं खादिरं वा ॥ २ ॥ अष्टा-
दशदारुभिर्धमं संनह्यतीत्येकेषाम् ॥ ३ ॥ पञ्चदशसामिधेनीदारूणि भवन्ति ॥ ४ ॥
त्रयः परिधयः ॥ ५ ॥ पालाशः कार्पूर्यमया वा शुष्का वाद्रा वा सवलकलाः
॥ ६ ॥ अथो खादिरा बैल्वा औदुम्बरा वैकङ्कता रौहितका वेति विज्ञायते ॥ ७ ॥
स्थविष्ठो मध्यमो ऽणीयान् द्राघीयान् दक्षिणाध्यो ऽणिष्ठो ह्रसिष्ठ उत्तरार्ध्यः
॥ ८ ॥ द्वे आघारसमिधौ ॥ ९ ॥ अनूयाजसमिदेकाविंशी ॥ १० ॥ समूलानाममूलानां
वा दर्भाणामयुग्धातु तथैव शुल्वं करोति ॥ ११ ॥ तस्मिन्निधमं संभरति ॥ १२ ॥

मत् कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्व वनस्पतीन् ।

ततस्त्वामेकविंशतिधा संभरामि सुसमृता ॥

त्रीन् परिधींस्तिस्र समिधो यज्ञायुरसुसंचरान् ।

उपवेषं मेक्ष्णं धृष्टिं संभरामि सुसमृता ॥ [1. c]

इति संनह्यति ॥ १३ ॥ कृष्णो ऽस्याखरेष्ठ [1. 1. 11a] ॥ देव पुरश्चर सध्यसं त्वा इति
पुरस्तात् प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति ॥ १४ ॥ अथैनमनधः सादयित्वा प्रज्ञातानीधम-
प्रवञ्चनानि निदधाति ॥ १५ ॥ ॥ ५ ॥

1 D om दर्भाणाम्

3 Go adds इति

2 D रोहीत°, Gac रौहत°

4 DGa om. sūtras 11, 12

श्वो भूत इध्माबर्हिषी व्रतोपेते पौर्णमास्यां कुर्यान् ॥ १ ॥ पूर्वैद्युरेवामा-
वास्यायाम् ॥ २ ॥ याथाकामी पौर्णमास्यामित्यपरम् ॥ ३ ॥ दर्भमयं वेदं करो-
ति—वेदो ऽसि येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदो ऽभवस्तेन मया वेदो भूयाः इति ॥ ४ ॥
वत्सञ्चं पशुकामस्य मूतकार्यमन्नाद्यकामस्य त्रिवृतं ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिवृच्छि-
रस्त्वं ब्रुवते ॥ ५ ॥ नित्यवत् पूर्वो^१ कल्पावेके समामनन्ति ॥ ६ ॥ अथैनं प्रादे-
शमात्रे परिवासयति ॥ ७ ॥ शुल्वात् प्रादेशमात्र इत्येकेषाम् ॥ ८ ॥ प्रज्ञातानि
वेदाग्राणि^२ निधाय यया शास्त्रया वत्सानपाकरोति तस्या अन्तर्वेदि पलाशाना-
मेकदेशं प्रशातयति ॥ ९ ॥ मूलतः आखां परिवास्य तमुपवेशं करोति—

उपवेशो ऽसि यज्ञाय त्वां परिवेषमधारयन् ।

इन्द्राय हविः कृण्वन्त शिव शम्भो भवासि नः ॥ [TB 3 7. 4. 13]

इति ॥ १० ॥ अथास्या दर्भमयं प्रादेशमात्रं पवित्रं करोति त्रिवृदवदलम्—वसूना
पवित्रमसि शतधारं वसूना पवित्रमसि सहस्रधारम् इति ॥ ११ ॥ मूले मूलमवर्त्तयत्यग्रे ऽग्रं
न ग्रन्थि करोति ॥ १२ ॥ क्रियमाणं यजमानो ऽनुमन्त्रयते—

त्रिवृत् पलाशे दर्भ इयान् प्रादेशसंमितः ।

यज्ञे पवित्रं पोतृतमं पयो हव्यं करोतु मे ॥ [I. c. 11]

इति ॥ १३ ॥ परिसमूहन्त्यग्न्यगारायुपलिम्पन्त्यायतनानि ॥ १४ ॥ यावच्छूर्करं
सांनास्यकुम्भ्यौ गोमयेनानुलिप्ते भवतः ॥ १५ ॥ अलंकुर्वीते यजमानः पक्षी
च ॥ १६ ॥ ॥ ६ ॥

अमावास्यायामधिवृत्तसूर्ये पिरडपितृयज्ञेन चरन्ति ॥ १ ॥ दक्षिणाप्राग-
त्रैर्दक्षैरन्वाहार्यै^{१०} परिस्तीर्यैकैकशः पिरडपितृयज्ञपात्राणि प्रक्षाल्य प्रयुनक्ति—
स्फुल्लं स्त्रुवमाज्यस्थाली^{११} मेक्षणं कृष्णाजिनमुलूखलं मुसलं शूर्पं येन चार्थी
भवति ॥ २ ॥ अध्वर्युर्यज्ञोपवीती दक्षिणतः शकटादेकपवित्रे ऽधि^{१२} स्थाल्यां
निर्वपति ॥ ३ ॥ पूरयित्वा निमार्ष्टि ॥ ४ ॥ कृष्णाजिनं उलूखलं प्रतिष्ठाप्य दक्षि-
णाप्राची पक्षी तिष्ठन्ती परापावमविवेकमवहन्ति ॥ ५ ॥ सकृत् फलीकरोति

1 Gab य^{१०}

8 Gc ददातु

2 Gbc पूर्व-

9 Ga °नोप°

3 Gb स्तोत्राणि

10 Gbc °रन्वाहार्यपचनं

4 Gc निदधाति

11 Gc adds चरुस्थाली (=Āp.)

5 DGa त्रिवृदवदलयम्

12 DGc om. ऽधि

6 Gb मूलमुपसृ°, Ga मूलमवस°

13 Gbc °नम्

7 D om. अत्र

॥ ६ ॥ दक्षिणाग्नौ जीवतएडलमिव श्रपयित्वोत्पूतेन नवनीतेनाभिधारयत्यनुत्पू-
तेन वा सर्पिषा ॥ ७ ॥ दक्षिणपूर्वेशान्वाहार्यपचनमुत्तरापरेण वा दक्षिणाप्राची-
मेकस्फ्यां बेदिमुद्धृत्यावोच्य सकृदाङ्घ्रिणेन बर्हिषा स्तृणाति—

सकृदाङ्घ्रिण बर्हिरुर्गामृदु स्योनं पितृभ्यस्त्वा भराम्यहम् ।

अस्मिन् सादन्तु मे पितर सोम्या पितामहा प्रपितामहाश्चातुगै सह ॥ [TB
3. 7. 4. 10] इति ॥ ८ ॥ तस्यामेतै स्थालीपाकं प्रतिष्ठाप्य दक्षिणतः कशिपूपव-
ह्णमाञ्जनमभ्यञ्जनमित्येकैकश आसाद्य ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥

अध्वर्युर्यज्ञोपवीती दक्षिणं जान्वाच्य मेक्षणेन स्थालीपाकस्योपहृत्या-
भिधार्य जुहोति—सोमाय पितृपीताय स्वधा नम [TB 1 3. 10 2] इति प्रथमाम्
॥ १ ॥ यमाथान्निरस्वते पितृमते स्वधा नमः इति द्वितीयाम् ॥ २ ॥ ये मेक्षणे तएडला-
स्तान् अग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नम इति तृतीयाम् ॥ ३ ॥ तूष्णीं मेक्षणमाद-
धाति ॥ ४ ॥ दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं निरूहति—

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुरा सन्तः स्वधया वरन्ति ।

परापुरो निपुरो ये हिरन्त्यमिष्टाल्लोकात् प्रणुदात्वस्मात् ॥

इति ॥ ५ ॥ यजमानः सव्यं जान्वाच्य प्राचीनावीती श्रीनुदकाञ्जलीनिकस्फया-
यामुपनिनयति—असाववनेनिङ्क्ष्व इति पितरम् असाववनेनिङ्क्ष्व इति पितामहम्
असाववनेनिङ्क्ष्व इति प्रपितामहम् ॥ ६ ॥ अत्रैव नामादेशमवाचीनपाणिर्दक्षिणा-
पवर्गोऽस्मिन् पिण्डान् निदधाति—एतत्ते तत ये च त्वामनु [1 8 56] इत्येतैर्मन्त्रैः
॥ ७ ॥ अथ यदि द्विपिता स्यात् प्रतिपूर्वेषु पिण्डान् दद्यात् ॥ ८ ॥ अपि वैकै-
स्मिन् पिण्डे द्वौद्रावुपलक्षयेत् ॥ ९ ॥ अथ यदि जीर्वापिता स्यात् पितामहाय
प्रपितामहाय दद्यात् ॥ १० ॥ न जीवन्तमतिददातीत्येकेषाम् ॥ ११ ॥ होमान्त-
मेव कुर्वीत ॥ १२ ॥ ॥ ८ ॥

अथ यदि^१ वन्धुनामानि^२ न विन्देत^३ स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं
पिण्डं दद्यात् । स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयं स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्यः इति
तृतीयम् ॥ १ ॥ तूष्णीं चतुर्थं पिण्डं निधाय अत्र पितरो यथाभागं मन्दच्चम् [1 c.]

1 Ga °पस्थित्या°, Gb °पस्थाप्या°

6 Ga जीवत्° for यदि जीव°

2 Gb भ°

7 Gab add च

3 DGa नाम°

8 D om

4 DbGa ऽपु°

9 Gb °नाम for °नामानि

5 G वैक°

10 Gbc विदित

इत्युक्त्वा पराङ्मोवर्तते ॥ २ ॥ ओष्मणो व्यावृत्त उपास्ते^१ ॥ ३ ॥ व्यावृत्त ऊष्म-
ण्यभिपर्यावर्तते ॥ ४ ॥ अव्यावृत्ते वा अर्मासदन्त पितर सोम्या [TB 1. 6. 9. 9]
इत्यभिपर्यावृत्त्यै यः स्थाल्यां शेषस्तमवजिघ्रति—वीरं यत् पितर इति ॥ ५ ॥
आमयाविना प्राश्योऽत्राद्यकामेन प्राश्यो योऽलमन्नाद्याय सर्वाद्यान् तेन प्रास्य
इति विज्ञायते ॥ ६ ॥ तथैवोदकाञ्जलीर्नुपनिनीयाञ्जनाभ्यञ्जने ददाति—आङ्-
क्ष्वानां ॥ अभ्यङ्क्ष्वानां इति त्रिरनुपिण्डम् ॥ ७ ॥ एतानि व पितरो वार्मास्यतो नोऽन्यन्
पितरो मा योष्ट इति लोम छित्त्वोपन्यस्यति^२ वाससो वा दशाम् ॥ ८ ॥ उत्तर
आयुषि लोम छिन्दीत ॥ ९ ॥ छित्त्वा नमस्कारैरुपतिष्ठते—नमो व पितरो रमाय
[3. 2. 58] इति प्रतिपद्य अहं तेषा वसिष्ठो भूयासम् [1 c. 11] इत्यन्तेन ॥ १० ॥
अथ पितृनुत्थापयति^३—

उत्तिष्ठत पितर प्रेत शूरा यमस्य पन्थामनुवेता पुराणम् ।

धत्तादस्मासु द्रविण यच्च भद्रं प्र षो वृताद् भागधानं देवतासु ॥

इति ॥ ११ ॥ पितृन् प्रवाहयति—परेत^४ पितर सोम्याः [1 8. 5f] इत्येतया ॥ १२ ॥
मनस्वतीभिरुपतिष्ठते—मनो न्वा हुवामहे [1 c. 9] इति तिसृभिः ॥ १३ ॥ ॥ ६ ॥

उत्सुकमपिस्जति—

अभूक्षो दूतो हविषो^५ जातवेदा अवाङ्दव्यानि सुरर्भाणि कृत्वा ।

प्रादा^६ पितृभ्य स्वधया ते अक्षन् प्रजानम्रे पुनरप्येहि देवान् ॥

इति ॥ १ ॥ प्राजापत्ययर्चा पुनरेति—प्रजापते [1 8. 14m] इत्येतया पङ्-
क्त्या ॥ २ ॥ गार्हपत्यमुपतिष्ठते—यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत याम् [1 8. 5k] इति ॥ ३ ॥
अग्नौ सकृदाच्छिन्नं प्रहृत्याद्भिः प्रोक्ष्य द्वंद्वं पिण्डपितृयज्ञपात्राणि प्रत्युदाहरति
॥ ४ ॥ अपः पिण्डानभ्यवहरेद् ब्राह्मणं वा भोजयेदग्नौ वा प्रहरेत् ॥ ५ ॥

ये समाना समनस पितरो यमराज्ये ।

तेषां लोक. स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥

इति प्रथमं पिण्डं प्रहरति ॥ ६ ॥

ये सजाता. समनसो जीवा जीविषु मामकाः ।

1 Ga पराचा°

7 Gb °न्यस्य for °न्यस्यति

2 DGa om, व्यावृत्त उपास्ते

8 Gb °नुत्थाप्य

3 DGc °वर्त्य

9 DGac °धा, Gb °धेया

4 Ga सजन्यन्या°

10 Ga परेतन

5 D °लिमु°

11 DGa om

6 D त्रिस्त्रि°

12 DGa °दात्

तेषां श्रामिणि कल्पतामस्मिंल्लोके शतं समा ॥ [TB 2 6 3. 5]

इतीतरौ^१ ॥ ७ ॥ पत्नी वा मध्यमं पिण्डं प्राश्नाति ॥ ८ ॥ पुमसँ ह ज्ञानुका भव-
तीति विश्वायते ॥ ९ ॥

आवत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पितरो लोके दीर्घमायुः प्रजीवितात् ॥

इति प्राशनं आम्नातो भवति ॥ १० ॥ संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञः ॥ ११ ॥ एवं
विहित एवानाहिताग्नेर्भवत्यन्यत्र गार्हपत्योपस्थानात् ॥ १२ ॥ अन्यं गार्हपत्य-
स्थानीयमागमयेदित्येकम् ॥ १३ ॥ यस्मिन् प्रहरेत् तमुपतिष्ठत इत्यपरम् ॥ १४ ॥
तत्र गार्हपत्यशब्दो लुप्येतँ संस्कारप्रतिषेधात् ॥ १५ ॥ ॥ १० ॥

ततः संप्रेष्यति—

परिस्तृणीत परिधत्तामि परिहितो ऽग्निर्यजमान भुनक्तु ।

अर्पा रम ओषधीर्नां सुवर्णो निष्का इमे यजमानस्य सन्तु कामदुधा अमुत्रामुष्मिंल्लोके ॥
[TB 3 7 6. 1] इति ॥ १ ॥ ततो ऽग्नीन् परिस्तृणाति पूर्वाँश्चापरौ च प्रागग्ने-
र्दमैः ॥ २ ॥ अपि वोदगग्राः पश्चात् पुरस्ताच्च भवन्ति ॥ ३ ॥ दक्षिणैः पक्ष उपरिष्टाद्
भवत्यधस्तादुत्तरः ॥ ४ ॥ दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मयजमानयोरायतने कल्पयति ॥ ५ ॥
पूर्वं ब्रह्मणो उपरं यजमानस्य ॥ ६ ॥ स्वयं यजमानः पर्वण्यग्निहोत्रं जुहोति ॥ ७ ॥
नास्यामावास्याँ रात्रिं कुमारा अपि पयः पिबन्ति ॥ ८ ॥ यवाग्वास्यैताँ रात्रिम-
ग्निहोत्रं हुत्वाग्निहोत्रोच्छेषणं हविरातञ्जनं निदधाति ॥ ९ ॥ सांनय्यपात्राणि
प्रक्षाल्य द्वंद्वं प्रयुनक्ति ॥ १० ॥ उत्तरेण गार्हपत्यं कुम्भीदोहनं शाखापवित्रमुप-
वेशमभिधानीं निदाने येन चार्थो भवति ॥ ११ ॥ अग्निहोत्रहवण्यां तिरः पवित्र-
मप आनीयोदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पुनाति—देवो व सवितोत्पुनातु [1 1. 5a]
इति पच्छो गायत्र्या ॥ १२ ॥ अथैना अभिमन्त्रयते—आपो देवीरप्रेषुव [1 c. 6]
इति प्रतिपद्य प्रोक्षिता स्थ [1 c d] इत्यन्तेन ॥ १३ ॥ सांनय्यपात्राणि प्रोक्षत्यु-
त्तानानि पर्यावृत्य ॥ १४ ॥ ॥ ११ ॥

शुन्धध्व दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै [1 1. 3a] इति त्रिः ॥ १ ॥ अथैतानि
निष्टपति—निष्टपँ रक्षो निष्टमो ऽघशंस इति ॥ २ ॥ अथ गा आयतीः प्रतीक्षते—

1 D adds वा

5 DGac मि

2 DGc °के

6 Ga दक्षिण-

3 DbGo रे

7 Ga om उत्तानानि पर्यावृत्य

4 D लुप्यते

एता आचरन्ति मधुमद् दुहाना. प्रजावतीर्यशसो विश्वरूपाः ।

बह्वीर्भवन्तीरुपजायमाना इह व इन्द्रो रमयतु गावः ॥ [TB 3 7. 4. 14, 15]

इति ॥ ३ ॥ अदित्यै रक्षासि [1 1 2m] इत्यभिधानीमादाय पूषासि इति वत्स-
मभिदधाति ॥ ४ ॥ पूषा स्य [TB 3 7 4 15] इति वा सर्वान् तत आह ॥ ५ ॥
उपसृष्टामनुमन्त्रयते—अयत्तमा वः प्रजया संसृजामि रायस्त्रोषेण बहुला भवन्तीः [1. c.]
इति ॥ ६ ॥ उपसीदन्तमनुमन्त्रयते—ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप-
व सदेयम् [1 c.] इति ॥ ७ ॥ ततः संप्रेष्यति—विहारं गा चोपसृष्टामन्तरेण
मा सचारिष्ट इति ॥ ८ ॥ न दुह्यमानामन्तरेण संचरन्ति विहारं च ॥ ९ ॥ यदि
व्यवेयात् सानाथ्यं मा विलोपि इति ब्रूयात् ॥ १० ॥ वृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ [1 1. 7a]
इत्युपवेषमादाय गार्हपत्यादुदीचो ऽङ्गारान् निरूहति—निरूढं जन्मं भयम् इति
॥ ११ ॥ तेषु कुम्भीमधिश्रयति—मातरिश्चनो धर्मो ऽसि [1. 1. 3b] इति ॥ १२ ॥
अथैनान् प्रदक्षिणमङ्गारैः पर्यूहति—मृगश्रामङ्गिरसा तपसा तप्यस्व इति ॥ १३ ॥ अथा-
स्यां शाखापवित्रं प्रातःप्रं निदधाति—वसूना पवित्रमसि शतधारेण वसूना पवित्रमसि सहस्र-
धारम् इति ॥ १४ ॥ ॥ १२ ॥

सपवित्रां कुम्भीमन्वारभ्य वाचं यच्छति ॥ १ ॥ धारयन्नास्ते ॥ २ ॥
धाराघोषमभिमन्त्रयते—

उत्तं दुहन्ति कलशं चतुर्विलमिडां देवी मधुमतीं सुवर्दिदम् ।

तदिन्द्राग्नी जिन्वते सृष्टावत् तद्यजमानममृतत्वे दधातु ॥ [TB 3.7 4 16]

इति ॥ ३ ॥ दुह्यमाने विप्रुषो ऽनुमन्त्रयते—हुत स्तोको हुतो द्रप्सः [1. 1. 3g]
इति ॥ ४ ॥ दुग्ध्वा हरति ॥ ५ ॥ तं पृच्छति—कामधुक् प्र यो ब्रूहीन्द्राय हवि-
रिन्द्रियम् [TB 3.7 4. 16] इति ॥ ६ ॥ महेन्द्राय इति वा यदि महेन्द्रयाजी
भवति ॥ ७ ॥ अमूं यस्यां देवाना मनुष्याणा पयो हितम् [1 c.] इति नाम
गृह्णाति ॥ ८ ॥ सा विश्वायुः [1. 1 3h] इत्यनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥ कुम्भ्यां तिरः पवि-
त्रमानयति—देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुपुवा इति ॥ १० ॥ आनी-
यमानं विप्रुषो ऽनुमन्त्रयते—हुत स्तोको हुतो द्रप्सः [1 c. g] इति ॥ ११ ॥ एवमे-
वोत्तरे दोहयति ॥ १२ ॥ सा विश्वध्वचाः [1. c. h] इति द्वितीयामनुमन्त्रयते सा
विश्वकर्मा [1. c.] इति तृतीयाम् ॥ १३ ॥ तिसृषु दुग्धासु वाचं विसृजते—

बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाप्यायतां पुनः ।

1 Gbc उपसृष्टा मे प्रवृत्तादित्युषः

3 Gb om

2 Gbc add च

4 Gab ०ने •

वत्सेभ्यो मनुष्येभ्य पुनर्दोहाय कल्पताम् ॥ [TB 3. 7. 4 16,17]

इति त्रिरुद्धति ॥ १४ ॥ महेन्द्राय इति वा यदि^१ महेन्द्रयाजी भवति ॥ १५ ॥
॥ १३ ॥

विस्तृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयित्वा कुम्भ्याँ संक्षालनमानयति
—मंपृच्यध्वमृतावरी [1. 1 3/] इति ॥ १ ॥ कर्षन्निवोदगुद्रासयति—हँह गा हँह
गोपति मा वो यज्ञपती रिषतै इति ॥ २ ॥ प्रागित्येकेषां प्रागुदगित्येकेषाम् ॥ ३ ॥ शीतं
बुध्नं कृत्वा दध्नातनकि—तोभेन त्वातनच्चीन्द्राय देवि [1 c. m] इति ॥ ४ ॥ महेन्द्राय
इति वा यदि^२ महेन्द्रयाजी भवति ॥ ५ ॥ अग्निहोत्रोच्छेषणमानयति—यज्ञस्य
संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनु संतनोमि [TB 3 7 4. 17] इति ॥ ६ ॥ अग्निहोत्रो-
च्छेषणमानीय दध्यानयेदित्याश्मरथ्यः दध्यानीयाग्निहोत्रोच्छेषणमित्यालेखनः
॥ ७ ॥ यद्यग्निहोत्रोच्छेषणं न विन्देत् तण्डुलैरातञ्चयात् । यदि तण्डुलान् न
विन्देदोषधीभिरातञ्चयात् ॥ ८ ॥

आपो हविष्यु जागृत यथा देवेषु जाग्रथ ।

एवमस्मिन् यज्ञे यजमानाय जागृत ॥

इत्यपिधाने ऽप आनीयोदन्वतायस्पात्रेण दारुपात्रेण वापिदधाति—

अदस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायापिदधाम्यहम् ।

अद्विररिक्तेन पात्रेण या पूता परिशिरते ॥

इति ॥ ९ ॥ ॥ १४ ॥

न सृर्मयेनापिदध्यात् । यदि सृर्मयेनापिदध्यात् तृणं काष्ठं वान्तर्धाया-
पिदध्यात् ॥ १ ॥ अपिधायानधः सादयति—विष्णो हव्यं रक्षस्व [1 1 3n] इति
॥ २ ॥ तथैव रात्रौ प्रातर्दोहाय वत्सानपाकरोति ॥ ३ ॥ अपि वापराह्ण एवोभ-
योर्दोहयोर्वत्सानपाकुर्यात् ॥ ४ ॥ उपधाय कपालानि सायंदोहवत् प्रातर्दोहं
दोहयति ॥ ५ ॥ एतावन्नानोदगग्रं पवित्रं निदधाति ॥ ६ ॥ नातनकि ॥ ७ ॥
नासोमयाजी सनयेदिति विज्ञायते ॥ ८ ॥ सनयेदित्येकेषाम् ॥ ९ ॥ पेन्द्रमेके
सांनाययँ समामनन्ति माहेन्द्रमेके ॥ १० ॥ त एते^३ महेन्द्रयाजिनः—शुश्रुवान्
ग्रामणी राजन्य और्वो गौतमो भारद्वाजः ॥ ११ ॥ तँ आदित एवाग्नीनाधाय

1 Gb om

2 Gbc अपयित्वा क*

3 Gb रिषम्

4 Gab om.

5 D पि for अपि

6 Gab सूरम*

7 DGa om त एते

8 D तत्र

महेन्द्रं यजेरन् ॥ १२ ॥ अथेतर ईन्द्रयाजिनः ॥ १३ ॥ स य ईन्द्रयाजी महेन्द्रं
यियक्षेत संवत्सरमिन्द्रमिष्ट्वाग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टादशकपालं निर्वपेत्
॥ १४ ॥ ततो ऽधिकामं महेन्द्रं यजेतेति विज्ञायते ॥ १५ ॥ तस्माद् यः कश्चन
सोमेनेष्ट्वा महेन्द्रं यजेतेति विज्ञायते ॥ १६ ॥ ॥ १५ ॥

* श्वो भूते ऽग्नीन् परिस्तीर्य यथा पुरस्तात् कर्मणे वा देवेभ्य शक्यम् [1. 1.
4a] इति हस्ताववनिज्य पात्राणि प्रक्षाल्य द्वंद्वं प्रयुनक्ति दशापराणि दश
पूर्वाणि ॥ १ ॥ स्फ्यं च कपालानि चाग्निहोत्रहवर्णी^३ च शूर्पं च कृष्णाजिनं च
शर्म्यां चोलूखलं च मुसलं च दृषदं चोपलां चेत्युत्तरेण गार्हपत्यम् ॥ २ ॥ सुवं
च जुहुं चोपभृत् च ध्रुवां च प्राशिन्नहरणं चाज्यस्थालीं च वेदं पार्त्रीं च प्रणी-
ताप्रणयनं चेडापात्रं चेत्युत्तरेणाहवनीयम् ॥ ३ ॥ यथोपपातमवशिष्टान्यन्ततः
प्रातर्दोहपात्राणि ॥ ४ ॥ खादिरः सुवः स्फ्यः शम्या प्राशिन्नहरणं च । पर्यमयी
जुहुः । आश्वत्थ्युपभृत् । वैकङ्कती ध्रुवाग्निहोत्रहवर्णी च ॥ ५ ॥ प्रादेशमात्र्यो
ऽरक्षिमात्र्यो^५ वा सुवो भवन्ति त्वग्विला मूलदण्डा हस्योष्ठयो वायसपुच्छा
हंसमुखप्रसेचना वा ॥ ६ ॥ यान्यनादिष्टवृक्षाणि यः कश्च यज्ञियो वृक्षस्तस्य
स्युरित्याश्मरथ्यः ॥ ७ ॥ ॥ १६ ॥

वैकङ्कतानीत्यालेखनः ॥ १ ॥ वारणान्यहोमार्थानि स्युः ॥ २ ॥ विज्ञायते—
तस्माद् वारणो यज्ञापचारः । न त्वेतानि जुहुयादिति ॥ ३ ॥ गार्हपत्यात् प्रक्रम्य
संततां प्राचीमुत्पराजीं^४ स्तृणात्याहवनीयात्—यज्ञस्य सततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै
स्तृणाभि संतत्यै त्वा यज्ञस्य [TB 3 2 4 1] इति ॥ ४ ॥ अत्र ब्रह्मा प्रपद्यते ॥ ५ ॥
बर्हिषः समावप्रक्षिप्ताग्रौ दभौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे कुरुते—पवित्रे स्थो वैष्णवी
वायुर्वा मनसा पुनातु [TB 3. 7 4 11] इति ॥ ६ ॥ तृणं काष्ठं वान्तर्धीय छिनत्ति
न नखेन ॥ ७ ॥ अथैनै अद्भिरनुमार्ष्टि—विष्णोर्मनसा पूते स्थो वैष्णवी स्थो वायुपूते
स्थ^५ इति ॥ ८ ॥ अथैनै अभिमन्त्रयते—

इमौ प्राणापानौ यज्ञस्याङ्गानि सर्वश ।

आप्याययन्तौ सचरता पवित्रे हव्यशोधने ॥ [1 c.]

इति ॥ ६ ॥ वेषाय त्वा [1. 4b] इति प्रणीताप्रणयनम् ॥ १० ॥ चमसमादाय
प्रक्षालयति—वानस्पत्यो ऽसि देवेभ्य शुन्धस्व इति ॥ ११ ॥ कँसेन ब्रह्मवर्चसकामस्य

1-1 D इन्द्र

2 D स्फ्यश्च

3 DGa °णी

4 All mss शम्या

5 Da °पातम्, Ga °हतम्, Gb °पादम्

6 Ga adds बाहुमात्र्यो

7 Ga कश्चन, Gb कश्चिद्

8-8 D om

प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्य मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्येति विज्ञायते ॥ १२ ॥ ॥ १७ ॥

तस्मिन्नुत्तरेणै गार्हपत्यमुपविश्य पवित्रान्तर्हिते पात्रे उप. आनयति—
को वो गृह्णाति स वो गृह्णातु इति ॥ १ ॥ अपो गृह्णन्निमां मनसा ध्यायति ॥ २ ॥ उप-
बिलं चमसं पूरयित्वोदगप्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पूयाभिमन्त्रयते ॥ ३ ॥ यथा
पुरस्ताद् ब्रह्माणमौमन्त्रयते—ब्रह्मज्ञपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छ इति ॥ ४ ॥
प्रणीताः प्रणयन् वाचं यच्छत्या हविष्कृतः ॥ ५ ॥ प्रसूतो ब्रह्मणा समं प्राणैर्धा-
र्यमाणो ऽविषिञ्चन् स्प्येनोपसंगृह्य हरत्यनुपसंगृह्य वा—को व प्रणयति स व.
प्रणयतु ॥

अपो देवीः प्रणयामि यज्ञं संसादयन्तु न ।

इरं मदन्तीर्धृतपृष्ठा उदारुं सहस्रपोष यजमाने न्यञ्चतीः ॥

इति ॥ ६ ॥ मनसो मन्त्रं जपति ॥ ७ ॥ उत्तरेणाहवनीयं प्रणीताः सादयति—को
वो युनाक्ति सै वो युनक्तु इति ॥ ८ ॥ दर्भैरपिधाय पवित्रे आदाय पात्राणि संमृशति—
संसिदन्ता दैवीर्विश पात्राणि देवयज्यायै इति ॥ ९ ॥ देवस्य त्वा सवितु प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्या
पूष्णो हस्ताभ्यामाददे वानस्पत्यासि इत्यग्निहोत्रहवणीमादत्ते ॥ १० ॥ वेषाय त्वा [1. 1. 4b]
इति शूर्पम् ॥ ११ ॥ उर्वन्तरिक्षमन्विहि [1. 1. 2p] इत्यभिप्रवज्याहवनीये निष्ट-
पति—प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय [1. 1. 4c] इति ॥ १२ ॥ ॥ १८ ॥

यजमानमामन्त्रयते—यजमान हविर्निर्वप्यामि इति ॥ १ ॥ ओं निर्वप इति यज-
मानः प्रत्याह ॥ २ ॥ यदि यजमानः प्रवसेत् अमे हविर्निर्वप्यामि इति ब्रूयात् ॥ ३ ॥
अपरेण गार्हपत्यं प्रागीषं शकटमवस्थाप्य पुरोडाशीयानाधाय दक्षिणां युग-
धुरमभिमृशति—धूरसि धूर्व धूर्वन्तम् इति ॥ ४ ॥ एवंमुत्तराम् ॥ ५ ॥ त्वं देवानामसि
सन्नितमम् इत्युत्तरामीषामालभ्य जपति ॥ ६ ॥ विष्णुस्त्वाकँस्त इत्युत्तरे चक्रे
दक्षिणं पादमृत्यादधाति ॥ ७ ॥ अहुतमसि हविर्धानम् [1. c. g] इत्यारोहति ॥ ८ ॥
मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे [1. c. i] इति परिणाहं प्रेक्षते ॥ ९ ॥ उरु वाताय [1. c. j] इत्य-
पच्छाद्यान्तः शकट उपविश्य दशहोतारं व्याख्याय यच्छन्तु त्वा पञ्च इति व्रीहीन्
यवान् वाग्निहोत्रहवण्यां मुष्टीनोप्य तिरः पवित्रं शूर्पं निर्वपति—देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्यामग्रे जुष्टं निर्वपामि [1. c. m] इति ॥ १० ॥ व्रीन्

1 Ga मृणम्°

2 D °नुत्तरे

3 Gb ब्रह्माणमभि°

4 Gb °शुः

5 D इमा अजु

6-6 DGa om.

7 Gb adds तस्मिन्

8 DGa om.

मुष्टीन् यजुषा तूर्णानि चतुर्थम् ॥ ११ ॥ निरुमेध्वन्वावपति भक्षणांप्रेकाय ॥ १२ ॥
 एवमेवोत्तरं पुरोडाशं निर्वपति—अग्नीषोमाभ्याम् [1. 1. 4^m] इति पौर्णमास्याम्
 इन्द्राग्निभ्याम् इत्यमावास्यायामसंनयतः ॥ १३ ॥ अथ यदि पात्र्यां निर्वपेद् दक्षि-
 णतः स्फचमवधाय तस्यां सर्वान् शकटमन्त्रान् जपेत् ॥ १४ ॥ ॥ १६ ॥

* इदं देवानाम् [1. c. n] इति निरुक्तानभिमृशति । इदम् न सह [1. c.]
 इति यतो ऽधि निर्वपति ॥ १ ॥ स्फात्यै न्वा नारात्यै^३ [1. c. o] इति हविरादा-
 योपनिष्कामति—इदमहं निर्वरुणस्य माशात् इति ॥ २ ॥ विहारमभिधीते—सुव-
 रमिविष्टेय वैश्वानरं ज्योति [1. c. p] इति ॥ ३ ॥ ईहन्ता दुर्या यावापृथिव्यो.
 [1. c. q] इति प्रत्यवरोहति ॥ ४ ॥ आहरति—उर्वन्तरिक्षमन्विहि [1 c. r]
 इति ॥ ५ ॥ अपरेणाहवनीयमुपसादयति—अदिन्यास्त्वोपस्थे सादयामि [1 c. s]
 इति ॥ ६ ॥ परिददानी—अग्ने हव्यं रक्षस्व [1. c. f] ॥ अग्नीषोमां हव्यं रक्षेथाम् ॥
 इन्द्राग्नी हव्यं रक्षेथाम् इति यथादेवतम् ॥ ७ ॥ अग्ने हव्यं रक्षस्व [1 c.] इति वा
 ॥ ८ ॥ सशूकायामग्निहोत्रहवण्यां तिरः पवित्रमप आनीयोदगग्राभ्यां पवित्रा-
 भ्यां त्रिस्तूप्यामिमन्त्रयते ॥ ९ ॥ यथा पुरस्ताद् ब्रह्माणामामन्त्रयते—ब्रह्मन् प्रोक्षि-
 ष्यामि इति ॥ १० ॥ प्रस्तो ब्रह्मणा हविः प्रोक्षति—देवस्य त्वा मवितुः प्रमथे ऽश्विनो-
 र्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्यामग्रे जुष्टं प्रोक्षामि ॥ अग्नीषोमाभ्याम् [1. 1. 5^e] इति यथादेवत-
 मेकैकं त्रिभिः प्रोक्षति ॥ ११ ॥ हविः प्रोक्षन्नाग्निमभिप्रोक्षति ॥ १२ ॥ हविः
 प्रोक्ष्य पात्राणि प्रोक्षति ॥ १३ ॥ उत्तानानि पर्यावृत्त्यै शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवय
 ज्यायै [1. c. f] इति त्रिः कुर्यात् ॥ १४ ॥ प्रोक्षणीनां शेषमित्याश्रमरथ्यः
 सर्वाभिः प्रोक्षेदित्यालेखनः ॥ १५ ॥ ॥ २० ॥

सावित्रेण कृष्णाजिनमादायोत्करे त्रिरवधूनोत्यूर्ध्वग्रीवं बहिर्विशसनम्—
 अवधूतं रक्षो ऽवधूता अरातयः [1 c. g] इति ॥ १ ॥ उत्तरेण विहारं प्रतीचीनग्रीव-
 मुत्तरलोमास्तृणाति—अदित्यास्त्वगसि [1. c. h] इति ॥ २ ॥ प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु
 [1. c.] इति प्रतीचीं भसदं प्रतिसमस्यति ॥ ३ ॥ अनुत्सृजन् कृष्णाजिनमु-
 ल्लूखलमधिर्वर्तयति—अधिषवणमसि वानस्पत्यम् [1. c. i] इति ॥ ४ ॥ अनुत्सृज-
 न्मुल्लूखलं हविरावपति—अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देवर्षीत्ये त्वा गृह्णामि [1 c. k]
 इति त्रियजुषा तूर्णानि चतुर्थम् ॥ ५ ॥ अग्निरसि वानस्पत्यः [1 c. m] इति मुसलमा-

1 Ga भक्षानि, Gb भक्षणा

4 Thus all mss.

2 DGa om.

5 D अभिव०

3 D om.

दाय हविष्कृतं त्रिराह्वयति—हविष्कृदेहि इति ब्राह्मणस्य आद्रव इति राजन्यस्य आगहि इति वैश्यस्य ॥ ६ ॥ अवहन्ति—अव रजो दिव. सपन्नं वध्यासम् इति ॥ ७ ॥ प्रादुर्भूतेषु तरङ्गलेषु उच्चैः समाहन्तवै इत्याग्नीध्रं प्रेष्यति ॥ ८ ॥ कुट्टरसि मधुजिह्व इत्याग्नीध्रोऽश्मानमादाय शम्यां वा सावित्रेशोच्चैर्दृषदुपले समाहन्ति—इषुमाव-
दोर्जमावद [1 1 50] इति ॥ ९ ॥ द्विर्दृषदि सकृदुपलायां त्रिः संचारयन् नव-
कृत्वः संपादयति ॥ १० ॥ ॥ २१ ॥

उत्तरतः शूर्पमुपोहति वैणवमैपीकं नलमयं वा—वर्षवृद्धमसि [1 c. r] इति ॥ १ ॥ हविष्कृतपति—प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेतु [1 c s] इति ॥ २ ॥ उत्करे परा-
पुनाति—परापूर्तं रक्त परापूता अरातय [1 c t] इति ॥ ३ ॥ अपहर्तं रक्त इति तुषान् प्रतिहन्ति ॥ ४ ॥ मध्यमे पुरोडाशकमाले तुषानोप्याधस्तात् कृष्णाजिनस्योपव-
पति—रक्तसां भागो ऽसि [1 c u] इति ॥ ५ ॥ अप उपस्पृश्य विविनक्ति—वायुर्वो वि विनक्तु [1 c. v] इति ॥ ६ ॥ पात्र्यां तरङ्गलान् प्रस्कन्दयति—देवो व सविता हिरण्यपाणि प्रति गृह्णातु [1 c u] इति ॥ ७ ॥ प्रस्कन्नानभिमुशति—दैवैभ्यः शुन्ध-
चम् इति ॥ ८ ॥ हविष्कृतं प्रेष्यति—त्रिष्फलीकर्तवै इति ॥ ९ ॥ या यजमानस्य पत्नी साभ्युदेत्यावहन्त्यन्यो^१ वा ॥ १० ॥ त्रिः सुफलीकृतान् करोति^२ ॥ ११ ॥ प्रज्ञातान् फलीकरणान् निधायोत्करे तरङ्गलप्रक्षालनं निनयति—

त्रिष्फलीक्रियमाणानां यो न्यङ्गो अवशिष्यते ।

रक्तसा भागधेयमापस्तत् प्रवहतादितः ॥ [TB 3 7. 6 20]

इति ॥ १२ ॥ तथैव कृष्णाजिनमादायावधूनोति ॥ १३ ॥ ॥ २२ ॥

व्याख्यातमास्तरणम् ॥ १ ॥ कृष्णाजिने^३ हीवग्रीवाः^४ (१) पश्चादु-
दीचीनकुम्बां शम्यां निदधाति—दिव स्कम्मनिरसि [1 1 6c] इति ॥ २ ॥ शम्या-
यां दृषदं विषणासि पर्वत्या [1 c d] इति । दृषद्युपलां विषणासि पर्वतेथी [1 c e]
इति ॥ ३ ॥ दृषदि तरङ्गलानधिवपति—देवस्य त्वा सवितु प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो
हस्ताभ्यामग्रये लुष्ठमधिवपामि ॥ अग्नीषोमाभ्याम् इति यथादेवतं त्रिर्यजुषा तूर्ण्यं
चतुर्थम् ॥ ४ ॥ संततं पिनष्टि ॥ ५ ॥ प्राणाय त्वा [1. c h] इति प्राचीमुपलां
प्रोहति अपानाय त्वा [1. c] इति प्रतीची^५ व्यानाय^६ वा [1. c] इति मध्यदेशे
व्यवधारयति ॥ ६ ॥ दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धाम् [1 c i] इति प्राचीर्मन्ततो ऽनु-

1 Gb *मिषीक

Ge *न्या

3 D om

4 Thus DGa, Gb भवग्रीवाः, Ge अभिग्रीवाः

5 DGa प्रतीचीनं

6 DaGa प्रतीचीनम्, DbGe प्राचीनम्

प्राहति ॥ ७ ॥ कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयति—देवो व. मविता हिमग्यप ग्मि प्रति
गृह्णातु [1. 1. 6h] इति ॥ ८ ॥ प्रस्कन्नान्यवेक्षते—अदन्धेन वक्षन्नुपावपश्यामि इति
॥ ९ ॥ हविष्कृतं प्रेष्यति—अमं वपन्तो पिपायूनि कुरुताम् इति ॥ १० ॥ ॥ २३ ॥

• पत्नी पिनष्टि दासी वा ॥ १ ॥ शृष्टिमि ब्रह्म यच्छ [1. 1 7a] इत्युपवेष्टमा-
दाय गार्हपत्यात् प्रत्यञ्चावङ्कारौ निरूह्यान्तरमुत्तरापरमवान्तरदेशं प्रतिनिरस्य-
ति—अपामि ऽग्निमामादं जहि निष्कव्याद मेधं [1. c b] इति ॥ २ ॥ आ देवयजं वह
[1. c.] इत्यन्यतरमवस्थाप्य तस्मिन् कपालमुपदधाति—ध्रुवममि पृथिवीं दह
[1 c d] इति ॥ ३ ॥ तत् सव्यस्याङ्गुलमाधिनिधाय कपाले ऽङ्गारमधिवर्तयति—
निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरानय [1 c. c] इति ॥ ४ ॥ धर्मममि ॥ धरुणममि [1. c. e] इति
पूर्वपूर्वं कपालमुपदधाति । धर्ममि [1 c. g] इति दक्षिणम् चित् स्थ [1 c h]
इत्युत्तरम् । महतां शर्षो ऽग्निं इति पष्ठम् । चिदमि ॥ परिचिदमि इत्यवशिष्टे उप-
दधाति । तूर्ण्यं वाष्टौ संपादयति ॥ ५ ॥ एवमेवोत्तरं कपालयोगमुपदधाति
॥ ६ ॥ एकादश संपादयति द्वादश वैन्द्राग्नस्य ॥ ७ ॥ एवमनुपूर्वीत्येवैष्वत
ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते ॥ ८ ॥ अथैनान्यङ्कारैरर्ध्यूहति—स्रूणांमहिस्ता तपसा ताप-
ध्वम् [1 c i] इति ॥ ९ ॥ अत्र मदन्तीरधिध्रुयति ॥ १० ॥ निष्टप्तोपवातायां
पात्र्यां वाचंयमस्तिरः पवित्रं पिष्टानि संवपति—देवस्य त्वा मवितु प्रमवे ऽश्विनोर्बाहु-
भ्या पूष्णो हस्ताभ्याममये जुष्टं सवपामि ॥ अग्नीषोमाभ्याम् इति यथादेवतं त्रिर्यजुषा तूर्ण्यं
चतुर्थम् ॥ ११ ॥ ॥ २४ ॥

अथैनानि पवित्राभ्यामुत्पुनाति—देवो व सवितोत्पुनातु [1. 1. 5a] इति
पच्छो गायत्र्या ॥ १ ॥ प्रणीताभिर्हवीँषि संयौति ॥ २ ॥ अन्या वा यजुषोत्पूय
॥ ३ ॥ स्रुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयस्यौहरति ॥ ४ ॥ समापो अद्भिरग्नत
[1. 1. 8b] इति पिष्टेष्वानयति ॥ ५ ॥ अद्भय परि प्रजाता स्थ समद्भि पृच्यध्वम्
[1. c d] इति तप्ताभिः प्रदक्षिणं पर्याप्तावयति ॥ ६ ॥ जनयत्यै त्वा सं यौमि
[1 c e] इति संयुस्य विभजते—यथाभागं व्यावर्तेथाम् इति ॥ ७ ॥ यतः पुनर्न
संहरिष्यन् भवति ॥ ८ ॥ अथाभिमुशति—अमये त्वा [1. c. f] इति दक्षिणं
पिण्डं अग्नीषोमाभ्या त्वा इत्युत्तरं पौर्णमास्यां इन्द्राग्निभ्याम् इत्यमावास्यायामसंनयतः
॥ ९ ॥ इदमर्हं सेनाया अमीत्वैयं मुखमपोहामि [TB 3 7. 5 1,2] इति वेदेन कपालेभ्यो
ऽङ्गारानपोह्य मन्त्रस्य शिरो ऽसि [1. 1. 8g] इति दक्षिणं पिण्डमादाय दक्षिणे

कपालयोगे अधिश्रयति—घर्मो ऽसि विश्वायु [1. 1. 8h] इति ॥ १० ॥ एवमेवोत्तरं
पिण्डमादायोत्तरं कपालयोगे अधिश्रयति ॥ ११ ॥ एवमनुपूर्वाण्येवैष्वत ऊर्ध्वं
कर्माणि क्रियन्ते ॥ १२ ॥ अत्राज्यं निर्वपति । उपरितरं वा ॥ १३ ॥ ॥ २५ ॥

सर्वाणि कपालान्यभिप्रथयति—उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् [1. c. ६]
इति ॥ १ ॥ अतुङ्गमनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिकृतिमश्वशफमात्रं करोति ॥ २ ॥
पात्र्यामप आनीय प्रदक्षिणं लेपेनानुपरिमार्ष्टि—त्वचं गृहीष्व [1 c. ६] इत्येकै-
कम् । नातिक्षारयति ॥ ३ ॥ त्रिः पर्याग्निं करोति—अन्तरितं रक्षो ऽन्तरिता अरातयः
[1. c. ७] इति ॥ ४ ॥ परि वाजपतिः कवि. [4. 1 2t] इति वा ॥ ५ ॥ देवस्त्वा
सविता श्रपयतु [1. 1. 8m] इत्युल्लुमुकैः प्रतितपति ॥ ६ ॥ अमिस्ते तनुवं माति धाक
[1. c. n] इति दूर्भैरभिज्वलयति ॥ ७ ॥ अविदहन्तः श्रपयत [TB 3. 2. 8. 7]
इति वाचं विसृजते ॥ ८ ॥ यं ब्रह्मणा पृच्यस्व [1. 1 8p] इति वेदेन पुरोडाशे
साङ्गारं भस्माच्यूहति ॥ ९ ॥ अथाङ्गुलिप्रक्षालनं पात्रीनिर्योजनमित्युल्लुमेनाभि-
तप्य स्फ्येनान्तर्वेदि तिस्रः प्राचीरुदीचीर्वा लेखा लिखित्वासँस्यन्दयन् प्रत्यगप-
वर्गं त्रिनिनयति^१—एकताय स्वाहा [1 c g] इत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १० ॥ ॥ २६ ॥

इति दैर्शपूर्णमासे प्रथमः प्रश्नः ॥

1 Gb रे

2 Gab °रा

3 D °नयन्

4-4 D प्रथम., Ga प्रथमः खण्डः; Go gives
no colophon.

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे इति स्फ्यमादाय तृणेन संमृशति—शतमृष्टिरसि बान-
स्पत्यो द्विषतो वधः सहस्रमृष्टि शततेजा वायुरसि निग्मतेजाः इति ॥ १ ॥ अपरेणाहवनीयं
वेदिर्भवति यजमानमाश्रयपरिमिता वा प्राची ॥ २ ॥ यथा हवींष्यासन्नानि
संभवेदेवं तिरश्ची ॥ ३ ॥

वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीं सा पप्रथे पृथिवीं पार्थिवानि ।

गर्भं विभर्ति भुवनेष्वन्तस्ततो यज्ञो जायते विश्वदानि. ॥ [TB 3. 3 9. 10]

इति पुरस्तात् स्तम्बयजुषो वेदेन वेदिं त्रिः संमार्ष्टुपरिष्ठाद् वा ॥ ४ ॥ पूर्वाध्याद्
वितीत्यदेशाद् वेदेः स्तम्बयजुर्हरति ॥ ५ ॥ पृथिव्यै^१ वर्मासि इत्यन्तर्वेदि प्रागग्र-
मुदगग्रं वा दर्भं निधाय तस्मिन् स्फ्येन प्रहरति—पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा
हिंसिषम् [1 1. 9d] इति ॥ ६ ॥ अपहतो ऽरुः पृथिव्यै [1. c. e] इति स्फ्येन
सत्त्वान् पांसूनपादाय हरति—व्रजं गच्छ गोस्थानम् [1. c. f] इति ॥ ७ ॥ वर्षदु
ते यौ [1 c. g] इति वेदिं प्रत्यवेक्षते ॥ ८ ॥ उत्तरतो निवपति—बन्धान देव सवितः
परमस्या परावति शतेन पार्श्वेयौ ऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ अरुस्ते दिवं मा
स्कान् [1. c. q] इति ॥ ९ ॥ स उत्करो भवति ॥ १० ॥ तमाग्नीध्रो गृह्णाति—अरुो
दिवं मा पतः इति ॥ ११ ॥ एवमेव द्वितीयं हरत्येवं तृतीयम् ॥ १२ ॥ अपहतो ऽरुः
पृथिव्यै देवयजन्यै [1 c. e] इति द्वितीयमपादते ॥ १३ ॥ अपहतो ऽरुः पृथिव्या
अदेवयजन [1 c. n] इति तृतीयम् ॥ १४ ॥ ॥ १ ॥

तूर्ण्यं चतुर्थं हत्वा स्फ्येन वेदिं परिगृह्णाति ॥ १ ॥ वसवस्त्वा परि गृह्णन्तु
गायत्रेण छन्दसा [1 c. s] इति दक्षिणतः ॥ २ ॥ रुद्रास्त्वा [1. c.] इति पश्चात् ॥ ३ ॥
आदित्यास्त्वा [1 c.] इत्युत्तरतः ॥ ४ ॥ स्फ्येन वै सर्वं वेदिकर्म क्रियते ॥ ५ ॥ ततः
संप्रेष्यति—

इमा नराः कृणुत वेदिमेत्य वज्रमती^२ रुद्रवतीमादित्यवतीम् ।

वर्धन् दिवो नामा पृथिव्या यथाय यजमानो न रिष्येत् ॥ [TB 3 7 7.13,14]

एत देवेभ्यो जुष्टामदित्वा उपस्थे ।

इमा देवा अजुषन्त सर्वे ।

रायस्योषा यजमानं विशन्तु ॥

इति ॥ ६ ॥ अथास्या उत्तमां त्वच्च समुद्धृत्योत्करं गमयति ॥ ७ ॥ अथैनां खनति
द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं वा सीतामात्रीं रथवर्त्ममार्त्रीं यावत् पार्ष्ण्याः
श्वेतं तावती वा—देवस्य सवितु सवे कर्म कृष्यन्ति वेधस [1 1 9४] इति ॥ ८ ॥
मूलं छिनत्ति ॥ ९ ॥ आ प्रतिष्ठायै खनति ॥ १० ॥ प्राञ्चौ वेधंसावुन्नयत्यभित
आद्वनीयं प्रतीची श्रोणी अभितो गार्हपत्यम् ॥ ११ ॥ मध्ये संनतां प्राचीमुदीची
प्रवणां पुरस्तादँहीयसीं पश्चात् प्रथीयसी दक्षिणतो वर्षीयसीं पुरीषवतीं करोति
॥ १२ ॥ यत् पुरीषमतिशेत उत्करं तद् गमयति ॥ १३ ॥ यत् दृणं मूलं वाति
शेते स्फ्येन तच्छिन्नन्ति न नखेन ॥ १४ ॥ ॥ २ ॥

आहार्यपुरीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्यात् खननपुरीषां प्रजाकामस्येति
विज्ञायते ॥ १ ॥ उडुप्य नित्यमन्यदावपेदित्येकमखातायामेवान्यदावपेदित्यपरम्
॥ २ ॥ यत्र खनेत् तत्र खननमन्त्रं जपेत् ॥ ३ ॥ अधिश्रितेषु हविषु पौर्णमास्यां
वेदिं कुर्यात् ॥ ४ ॥ पूर्वेषु प्राग् वर्हिष आहरणादमावास्यायाम् ॥ ५ ॥ यत् प्रागु
त्तरस्मात् परिग्राहात् तत् कृत्वोपवसति ॥ ६ ॥ समानमितरत् ॥ ७ ॥ ब्रह्माण-
मामन्त्रयते—ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्राहं परिग्रहोभ्यामि इति ॥ ८ ॥ प्रसूतो ब्रह्मणा स्फ्येन
वेदिं परिगृह्णाति—ऋतमसि [1 c u] इति दक्षिणतः ऋतसदनमसि [1. c.]
इति पश्चात् ऋतश्रीरसि [1 c. v] इत्युत्तरतः ॥ ९ ॥ अथैनां स्फ्येन प्रतीचीं
योजुष्यते—आ असि स्वधा असि [1 c] इति ॥ १० ॥ अनुवाकशेषेण पश्चार्धे
वितृतीयदेशे वेदेः स्फ्यं तिर्यञ्च स्तब्ध्वा संप्रेष्यति—प्रोक्षणीरासादयेध्मावर्हिष-
सादय ॥ सुवं च सुचश्च संमृष्टि ॥ पत्नीं संनह्याज्येनोदेहि इति ॥ ११ ॥ आग्नीध्र एतानि
कर्माणि कुर्यादित्येकमध्वर्युरित्यपरम् ॥ १२ ॥ उपनिनीय प्रोक्षणीः स्फ्यस्य वर्धन्
दक्षिणेन स्फ्यमसंसृष्टा वर्हिषासादयति ॥ १३ ॥ यं द्विष्यात् तं ध्यायेत् ॥ १४ ॥
उत्करे पुरस्तात् प्रत्यञ्च स्फ्यमुदस्यति—शतमृष्टिरसि वादस्पस्यो द्विषतो वध [2. 6.
4 1] इति ॥ १५ ॥ यं द्वेष्टि तस्य नाम गृह्णाति ॥ १६ ॥ हस्ताववनिज्य स्फ्यं
प्रक्षालयति । नाग्रं प्रतिमुञ्चति ॥ १७ ॥ वेदिं कृत्वा नानवनिज्य हस्तौ पात्राणि

पराहण्यात् ॥ १८ ॥ उत्तरेण प्रणीताः पश्चात् प्रागग्रमिध्मावर्हिणी उपसादयन्ति ॥ १९ ॥ ॥ ३ ॥

दक्षिणमिध्ममुत्तरं वर्हिः ॥ १ ॥ सुवं च सुचश्चै प्राशिन्नहरणं चादाय गार्हपत्ये बाहवनीये वा निष्टपति—प्रयुष्टं रक्ष प्रयुष्टा अगतय [1 1.10a] इति ॥ २ ॥ वेदाग्नैः प्रतिविभज्य संमार्ष्टि । अप्रतिविभज्य वा ॥ ३ ॥ सुवमग्र उत्तानं धारयमाणो अग्रैरन्तरतो अभ्याकारं सर्वतो विलमभिसमाहारं तन्मूलैर्दण्डम्—गोष्ठं मा निर्मुक्तम् [1 c c] इति ॥ ४ ॥ जुह्वं संमार्ष्ट्युत्तानां धारयमाणो अग्रैरन्तरतो अभ्याकारं प्राची मध्यैर्वाह्यतः प्रतीची मूलैर्दण्डम्—वाच प्राण मा निर्मुक्तम् [1 c d] इति ॥ ५ ॥ उपभृतं संमार्ष्टि तिरश्चीं धारयमाणो अग्रैरन्तरतो अभ्याकारं प्रतीची मध्यैर्वाह्यतः प्राची मूलैर्दण्डम्—चक्षु श्रोत्रं मा निर्मुक्तम् [1 c] इति ॥ ६ ॥ यथा सुवं तथा ध्रुवाम्—प्रजा योनि मा निर्मुक्तम् [1 c] इति ॥ ७ ॥ रूपं वर्णं मा निर्मुक्तम् ॥ वाजिनं त्वा सपत्न्याह संमार्ज्मि [1 c c] इति प्राशिन्नहरणम् ॥ ८ ॥ न संमृष्टानि चासंमृष्टानि च संस्पर्शयेत् ॥ ९ ॥ यदि संस्पर्शयेत् पुनरेव निष्टप्य संमृज्यात् ॥ १० ॥ संमृष्टानि निष्टपति—अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि [1 c b] इति ॥ ११ ॥ ॥ ४ ॥

अथैतानि संमार्जनान्यग्निः संस्पृश्याग्नौ प्रहरति ॥ १ ॥ यतरस्मिन् निष्टपति—

दिव शिल्पमवतत पृथिव्याः ककुभि श्रितम् ।

तेन वर्षं सहस्रवत्शेन सपत्नं नाशयामसि स्वाहा ॥ [TB 3. 3. 2. 1]

इति ॥ २ ॥ उत्करे वोदस्यति ॥ ३ ॥ पत्नीमूर्ध्वङ्गुमासीनां संनह्यति तिष्ठन्तीं वा । स्वयं वा पत्न्यात्मानं मौञ्जेन योक्त्रेणान्यतरतः पाशेनाभ्यन्तरं वाससो बाह्यतो वा—आशासाना सौमनसम् [1 1 10e] इति ॥ ४ ॥ उत्तरेण नाभिं निष्टक्यं ग्रन्थिं कृत्वा दक्षिणतो नाभेः पर्यूहते ॥ ५ ॥ अग्रे गृहपते उप मा ह्यस्व इति गार्हपत्यमभिमन्त्रयते ॥ ६ ॥ देवाना पत्नीरप मा ह्यध्वम् इति देवपत्नीरपरेण गार्हपत्यम् ॥ ७ ॥ देवपत्न्या लोकमुपतिष्ठते—पत्नि पत्न्येष ते लोको नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी इति ॥ ८ ॥ देशम्द् दक्षिणत उदीच्युपविशति—

इन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरेव सुपुत्रा ।

1 G प्राग् for प्रागग्रम्

4 DGb वाजि

2 DaGac add स, Db add -मस-

5 Gb संमार्ष्टि

3-3 D जुह्वमुत्ताना समार्ष्टि प्राची

6 G लोक ८०

अस्थूरि त्वा गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वाय ॥ [TB 3 7 5 10,11]
 इति ॥ ६ ॥ गार्हपत्यमभिमेन्द्रयते—सुप्रजसस्त्वा वयम् [1 1. 10/] इत्येतया ॥ १० ॥
 मम पुत्रा शत्रुहणो अथो मे दुहिता विराट् ।
 उताहमस्मि संजया पत्युर्मे श्लोक उत्तम ॥
 इति च ॥ ११ ॥ पूषा ते बिल विष्यतु इति सर्पिर्धानस्य बिलं विष्यति ॥ १२ ॥
 अदितिरस्यच्छिद्रपत्रौ इत्याज्यस्थालीमाकाय ॥ १३ ॥ ॥ ५ ॥

तस्यां पवित्रान्तर्हितायां प्रभूतमाज्यं निर्वपति—महीना पयो ऽस्योषधीर्नो रस-
 त्स्य ते ऽस्त्रीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्यायै [TB 3 3. 3. 5] इति ॥ १ ॥ दक्षिणाग्ना-
 वधिभ्रयति—इदं विष्णुर्विं चक्रमे [1. 2 13e] इति ॥ २ ॥ विलाप्य वा निर्वपति
 ॥ ३ ॥ इषे त्वा [1 1 1a] इति दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्याधिभ्रयति ॥ ४ ॥ ऊर्जे त्वा
 [1 c] इत्यपादाय वेदेनोपयम्यं पत्न्या उपयच्छति ॥ ५ ॥ तन् सा निमील्या-
 नुच्छ्वसन्त्यवेक्षते—महीना पयो ऽस्योषधीर्नो रसो ऽदधेन त्वा चक्षुषावेक्षे सुप्रजास्त्वाय [1.1
 10k] इति ॥ ६ ॥ तेजो ऽसि इत्युत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिभ्रयति ॥ ७ ॥ तेजसे त्वा
 इत्यपादाय वेदेनोपहृत्योहरति—तेजो ऽसि तेजो ऽनुप्रेहि [1 c l] इति ॥ ८ ॥
 आहवनीये ऽधिभ्रयति—अग्निस्ते तेजो मा वि नैत् [1. c.] इति ॥ ९ ॥ उत्तरेण
 प्रोक्षणीः स्फ्यस्य वर्त्मन् सादयति—अग्नेर्जिह्वासि सुर्भूद्वाना धाम्नेषाम्ने देवेभ्यो यजुषे-
 यजुषे भव [1. c mn] इति ॥ १० ॥ अथैनर्दध्वर्युश्च यजमानश्च निमील्य वी-
 द्यानुच्छ्वसन्ताववेक्षते—आज्यमसि [1 6. 1b] इति प्रतिपद्य तस्य ते मर्क्षाय [1 c]
 इत्यन्तेन ॥ ११ ॥ अथैनर्दुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरुपुनाति—
 शुक्रमसि ॥ ज्योतिरसि ॥ तेजो ऽसि [1. 1. 10c] इत्येतैर्मन्त्रैः ॥ १२ ॥ आज्यवतीभ्यां
 पवित्राभ्यां प्रोक्षणीरुपुनाति—देवो वः सवितोरुपुनातु [1. c. p] इति पच्छो गायत्र्या
 ॥ १३ ॥ ॥ ६ ॥

अनिर्कासिना क्षुवेणान्तर्वेद्याज्यानि गृह्णाति ॥ १ ॥ वेदे क्षुचो ऽत्याधाय
 चतुर्गृहीतं जुह्वाम्—शुकं त्वा शुकाया धाम्नेषाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि [1 c. q]
 इत्येतैस्त्रिभिर्मन्त्रैः । पश्चाना त्वा वातानाम् [1. 6. 1c] इति चतुर्थम् ॥ २ ॥ एवमे-

1 Gc °मनुम°

6 Gc °म°

2 Ga °पात्रा, Gc °पवित्रा

7 Gc °सु°

3 Ga °त्य

8 DGa om

4 Ga वेदेनोपत्या°, Gb वेदेनोपयाम्या°

9 Gab ध्रु°

5 Gb जुह्व°

वोत्तरैर्मन्त्रैरुपभृति ध्रुवायामिति गृह्णाति ॥ ३ ॥ अष्टगृहीतमुपभृति चतुर्गृहीतं
 ध्रुवायां पञ्चगृहीतं पशुकामस्य ॥ ४ ॥ तैरेव मन्त्रैर्यजमानो ऽनुमन्त्रयते^१ ॥ ५ ॥
 अपि वाध्वर्यवैरेवाध्वर्युर्गृहीयात् ॥ ६ ॥ याजमानैर्यजमानो ऽनुमन्त्रयते ॥ ७ ॥
 भूयो जुह्वां गृह्णात्यल्पीय उपभृति भूयिष्ठं ध्रुवायाम् ॥ ८ ॥ समंबिलं धारयमाणो
 जुह्वां गृह्णाति मध्यदेश उपभृति भूमौ^२ प्रतिष्ठितायां ध्रुवायाम् ॥ ९ ॥ नान्तर्वेदि
 गृहीतस्य पश्चात् प्रतिहरन्ति^३ ॥ १० ॥ नोत्कर आज्यं किञ्चन सादयति ॥ ११ ॥
 आपो देवीरप्रेषुव [1. 1. 56] इति प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्रयते—ब्रह्म
 प्रोक्षिष्यामि इति ॥ १२ ॥ प्रसृतो ब्रह्मणा विषायेध्मं^४ प्रोक्षति—कृष्णो ऽम्याखरेष्टो ऽमये
 त्वा स्वाहा [1. 1. 11a] इति ॥ १३ ॥ वेदिरसि [1. c. 6] इति वेदिं बर्हिरसि
 [1. c. c] इति बर्हिः । एकैकं त्रिस्त्रिः प्रोक्षति ॥ १४ ॥ अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थिं
 बर्हिरासाद्य प्रोक्षति—दिवे त्वा [1 c. d] इत्यग्रं अन्तरिक्षाय त्वा [1. c] इति
 मध्यं पृथिव्यै त्वा [1 c] इति मूलम् ॥ १५ ॥ सूच्यग्रास्युपपाप्य मूलान्युप-
 पाययति ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥

सहस्रुचा पुरस्तात् प्रत्यञ्चं ग्रन्थिं प्रत्युक्षति—पोषाय त्वा इति ॥ १ ॥ यत्
 प्रोक्षणीनामुच्छिष्यति^५ तदन्तर्वेदि निनयति—स्वधा पितृभ्य [1 c e] इति
 ॥ २ ॥ दक्षिणायै श्रोणेरुपक्रम्योत्तरस्याः संततां धारौ स्नावयति^६ ॥ ३ ॥ पूषा ते
 ग्रन्थिं विष्यतु इति बर्हिर्विस्त्रसयति ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वं प्राञ्चमुदगूढं प्रत्यञ्चमायच्छति^७
 ॥ ५ ॥ पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति । नानुमार्ष्टि न प्रतिमार्ष्टि नावधूनोति । कर्षश्चि-
 वापादत्ते^८—विष्णो स्तूपो ऽसि [1 c g] इति ॥ ६ ॥ तस्मिन् पवित्रे अपि-
 सृजति—

अयं प्राणश्चापानश्च यजमानमपिगच्छताम् ।

यज्ञे ह्यभूता पोतारौ पवित्रे इव्यशोधने ॥ [TB 3. 7 4. 12]

इति ॥ ७ ॥ ततः संप्रेषयति—

स्तृणीत बर्हिं परिधत्त वेदिं जामि मा हिंसीरमुया शयाना ।

दर्भे स्तृणीत हरितै सुवर्णैर्निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्ने ॥

1 Gao 'येत

7 D सावित्र्या वपति

2 Gb भूमि-

8 D 'ञ्जेत्

3 Ga* ति, Gb प्रहरन्ति, Gc परिहरन्ति

9 Da 'धत्ते, Db 'धाते, Gb 'पाद्वे for

4 Ga विस्त्रस्येध्मं

'पाद्वे

5 Gb om

10 D अभिस्तृ

6 Gbc 'ध्येत

इति ॥ ८ ॥ ब्रह्मणे प्रस्तरं प्रयच्छति^१—प्राणापानाभ्या त्वा सतनुं करोमि इति ॥ ९ ॥
 ब्रह्मा यजमानाय—यजमाने प्राणापानौ दधामि इति ॥ १० ॥ मयि प्राणापानौ इति
 यजमानः प्रत्याह ॥ ११ ॥ शुल्वं स्तृणाति—ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामि [1. 1. 11h]
 इति ॥ १२ ॥ आ दक्षिणायै श्रोणेः^२ प्रपाद्योत्तरस्मादँसात् संततं सर्वस्यां ब्रेधां
 बर्हिः स्तृणाति बहुलमनतिदृशनम्—ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामि [1. c.]^३ इति
 त्रिधातु पञ्चधातु वा प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं वा ॥ १३ ॥ अत्रैर्मूलान्याछादयति
 ॥ १४ ॥ ॥ ८ ॥

धातौधातौ मन्त्रं जपति ॥ १ ॥ अत्रैकेऽनूयाजायै उल्मुके निरूहन्ति
 ॥ २ ॥ प्रस्तरं धारयमाणो उपरेणाहवनीयं संस्पृष्टान् परिधीन् परिदधात्युद-
 गग्रं मध्यमम्—गन्धर्वो ऽसि विश्वावसुः [1. c. i] इति इन्द्रस्य बाहुरसि [1 c. k]
 इति दक्षिणं मित्रावरुणौ त्वा [1. c. l] इत्युत्तरम् ॥ ३ ॥ अभ्यग्रमाहवनीयं
 दक्षिणमवागर्धमुत्तरम् ॥ ४ ॥ एवमनुपूर्वार्णयेवैष्वत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते ॥ ५ ॥
 सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु [1 c. m] इत्याहवनीयमभिमन्त्र्य मध्ये अग्रेरूध्वं आघा-
 रसमिधावादधाति ॥ ६ ॥ वीतिहोत्रं त्वा कवे [1 c. n] इति दक्षिणाम् ॥ ७ ॥
 तूष्णीमुत्तराम् ॥ ८ ॥ बर्हिषः समावनन्तर्गमौ^४ विधृती कृत्वा मध्ये वेदेरुदीची-
 नाग्रे निदधाति—विशो यन्त्रे स्थ [1 c. o] इति ॥ ९ ॥ विधृत्योः प्रस्तरं
 सादयति—वसूनां रुद्राणामादित्यानां सदसि सीद [1. c. p] इति ॥ १० ॥ प्रस्तरे
 जुह्वम्—जुह्वरसि घृताची [1. c. q] इति ॥ ११ ॥ समं मूलैर्दण्डं करोति ॥ १२ ॥
 उत्तरेण जुह्वमुपभृतं प्रतिकृष्टतरामधस्ताद् विधृत्योः उपमृदसि [1 c.] इति
 ॥ १३ ॥ उत्तरेणोपभृतं भ्रुवां प्रतिकृष्टतरामुपरिष्ठाद् विधृत्योः भ्रुवासि [1. c.]
 इति ॥ १४ ॥ असंस्पृष्टाः सादयति ॥ १५ ॥ दक्षिणेन जुह्वं सुर्वं सादयति ।
 उत्तरेण वा ध्रुवाम्—अपभो ऽसि शाकरो घृताचीनां सतु प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीद
 [TB 3. 7 6 10] इति ॥ १६ ॥ ॥ ९ ॥

अथैनौ अभिमन्त्रयते—एता असदन् [1 1. 11r] इत्यनुवाकशेषेण ॥ १ ॥
 विष्णुनि स्थ वैष्णवानि धामानि स्थ प्राजापत्यानि इत्याज्यान्यभिमन्त्रयते ॥ २ ॥ सखु-
 वामाज्यस्थालीं वेदं पार्त्री चादायापरेण गार्हपत्यमुपविश्य इदमहं सेनाया अभोत्वयै

1 Gb om.

5 Ga adds दमौ

2 D °रया

6 DGac अप्र°

3 Gb उपक्रम्योत्त°

7 D °नम, Gb °नाम्

4 G °मवाग्र°

मुखमपोहामि [TB 3 7 5 1,2] इति वेदेन पुरोडाशान् साङ्गारं भस्मापोह्याभि-
मन्त्रयते—सूर्यं ज्योतिर्विभाहि महन् इन्द्रियाय बनाय इति ॥ ३ ॥ पात्र्यामुपस्तृणाति—

स्योनं ते सदन् करोमि घृतस्य धारया मुखेव कल्पयामि ।

तस्मिन् सीदान्ते^१ प्रतिनिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान ॥ [1 c 2, 3]

इति* ॥ ४ ॥ आज्येनाभिधारयति—

आप्यायना घृतयोनिरमिहव्यानुमन्यताम् ।

खमडद्ध त्वचमहद्ध मुरुषं त्वा वसुविदं

पशूना तेजसामये जुष्टमभिधारयामि ॥ [1. c 2]

इति दक्षिणम् । तूष्णीमुत्तरम् ॥ ५ ॥ सांनाय्यमभिधारयति—

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विश्वामनु यो वितस्थे ।

आत्मन्वान् सोम घृतवान् हि भूर्वा देवान् गच्छ सुवर्दिन्दे यजमानाय मह्यम् ॥

[1. c. 3] इति ॥ ६ ॥ पात्र्यामुद्रासयति—

आर्द्रं प्रथस्तुर्भुवनस्य गोपा ।

श्रुत उत्सनाति जनिता मतीनाम् ॥ [1 c.]

इति ॥ ७ ॥ न पर्यावर्तयति न भिनत्ति ॥ ८ ॥ ॥ १० ॥

इरा भूति पृथिव्यै रसो मोक्षमीत् [1 c] इति कपालानि प्रत्यनक्ति ॥ १ ॥
अथैनावपरिवर्गमणिकाषमनक्ति—देवस्त्वा सविता मध्वानकु [1. 3 5d] इति ॥ २ ॥
उपरिष्ठादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति ॥ ३ ॥ स्वह्नमकूर्मपृष्ठन्तं^२ कृत्वा सांनाय्ये चालं-
कृत्यान्तर्वेदि चतुर्होत्रा पौर्णमास्यां हवींष्यासादयेत् । पञ्चहोत्रामावास्या-
याम् ॥ ४ ॥ भूर्भुवः सुवः इति प्रथमायां पौर्णमास्याम् ॥ ५ ॥ संवत्सरे पर्यागत
एताभिरेवासादयेत् ॥ ६ ॥ प्रथम एव संवत्सर इत्याश्मरथ्यः । संवत्सरेसंवत्सर
इत्यालेखनः ॥ ७ ॥ अपरेण श्रुचः पुरोडाशावासादयति ॥ ८ ॥ मध्ये वेदेः सां-
नाय्यकुम्भ्यौ संधाय दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां श्रुतमासादयत्युत्तरस्यां दधि ॥ ९ ॥
अपि वा पूर्व^३ श्रुतमपरं दधीत्येकेषाम् ॥ १० ॥ अग्रेण ध्रुवां वेदं सादयति—

अयं वेद पृथिवीमन्वविन्दद् गुहा सर्ता गहने गह्वरेषु ।

स विन्दतु यज्ञमानाय लोकमच्छिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा करोतु ॥ [TB 3 7. 6

13] इति ॥ ११ ॥ वेद्यन्तान् परिस्तीर्य होतृर्षदन् कल्पयति ॥ १२ ॥ जघनेन

1 D °त

2 TatBr सुवर्दिद

3 DGac 'निका°

4 DGb स्वह्नकूर्मपृष्ठन्तं, Gc स्वह्नं कूर्म-
पृष्ठदन्तं; Ga missing

5 D °स° °

वेदिमुदगग्रैर्दमैः सँस्तीर्णं भवति ॥ १३ ॥ ॥ ११ ॥

ततः संप्रेष्यति—अग्रये समिधमानायानुबृद्धि इति ॥ १ ॥ आसीन इध्मं प्रणवेप्रणवे समिधमादधाति ॥ २ ॥ यत्राभिजानाति समिधो अग्र आहुत [TB 3. 5. 2 3] इति तदेकामनूयाजसमिधमवशिष्य सर्वमिध्मेशेषमभ्याधाय वेदेनाहवनीयं त्रिरुपवाजयति ॥ ३ ॥ सुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय वेदेनोपयम्योत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य दक्षिणाप्राञ्चमासीन संततमृजुमाधारमाधारयति ॥ ४ ॥ प्रजापतिं मनसा ध्यायन् सुवेणाज्यस्थाल्या आज्यमादाय ध्रुवामाप्याययति—आप्यायता ध्रुवा घृतेन [165a] इत्येतया ॥ ५ ॥ तत्रैषोऽत्यन्तप्रदेशो यत्र कच ध्रुवाया आज्यमादत्त एवमेवैनमाप्याययति। ध्रुवाया एवानादिष्टाज्यार्थाः क्रियन्ते ॥ ६ ॥ ततः संप्रेष्यति—अग्नीं परिधींश्चाग्निं च त्रिभिः संयुद्धि इति ॥ ७ ॥ सस्फुरिध्मसंनह्नैराग्नीध्रः परिधींश्चाग्निं च त्रिभिः संमार्ष्टि ॥ ८ ॥ तूष्णीं परिधीन् ॥ ९ ॥ अग्रे वाजजिद् वाज न्वा सरिष्यन्तं वाजं जेष्यन्तं वाजिनं वाजजितं वाजजित्याग्रे संमाज्म्यमिमादमन्नाद्याय इत्यग्निं संमार्ष्टि ॥ १० ॥ अग्रेण जुह्वं ध्रुवां चोत्तानौ पाणी प्रतिष्ठाप्य ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

आहवनीयायाञ्जलिं करोति—भुवनमसि विप्रथस्व ॥ अग्रे यष्टरिदं नमः [1. 1. 12ab] इति ॥ १ ॥ जुह्वमादत्ते—जुह्वेहि [1 c. c] इति । उपभृतम् उपभृदेहि [1. c. d] इति ॥ २ ॥ उपभृति जुह्वमत्यादधाति—सुयमे मे अथ घृताची भूयास्तं स्वाहृतौ सुपाशृतौ इति ॥ ३ ॥ तत्रैषोऽत्यन्तप्रदेशो यत्र कचोपभृति जुह्वमत्यादधाति मुखत एवाध्युहति मुखत उपावहरति ॥ ४ ॥ न च सँशिञ्जयति नाभिदेशे च सुचौ धारयते ॥ ५ ॥ समं प्राणैरित्येकेषाम् ॥ ६ ॥ अग्रेण ध्रुवामनवक्लिञ्चन् प्रस्तरमत्याक्रामति—अग्राविष्णु मा वामव क्रमिषम् [1. c e] इति ॥ ७ ॥ दक्षिणतोऽवतिष्ठते—विष्णोः स्थानमसि [1 c. h] इति ॥ ८ ॥ अन्तर्वेदि दक्षिणः पादो भवति। अवग्र इव सव्यः ॥ ९ ॥ दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्योर्ध्वं स्तिष्ठन्नन्वारब्धे यजमाने प्राञ्चमुदञ्च संततमृजुमाधारमाधारयति—समारभ्योर्ध्वोऽध्वरः [1. c. h] इति ॥ १० ॥ न्यञ्चमाधारयेद् वृष्टिकामस्योर्ध्वं स्वर्गकामस्य ॥ ११ ॥ एतं भूयिष्ठमाहुतीनां जुहोति ॥ १२ ॥ हुत्वा हँ प्राणिति ॥ १३ ॥ हिं बृहद्वा [1. c. n] इति सुचमुदगृह्णाति ॥ १४ ॥ असँस्पर्शयन् सुचौ प्रत्याक्रामति—॥ १५ ॥ ॥ १३ ॥

1 DGo त्यत

4-4 Gbc हुत्वावु-, others as above

2 D सँसि-

5 Thus all the mss हिं not in TaitS.

3 D अवग्रः (omitting इव), Ga अविषुवस्

पाहि मामे दुश्चरितादा मा सुचरिते भज [1. 1. 120] इति ॥ १ ॥ एते एवा-
क्रमणप्रत्याक्रमणे मन्त्रवती भवतः ॥ २ ॥ तत्रैषोऽत्यन्तप्रदेशो या उचरतः सन्ना-
हुतीर्जुहोत्युत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य ता जुहोति । या दक्षिणतो दक्षिणं परिधि-
संधिमन्ववहृत्य ताः ॥ ३ ॥ दक्षिणेनैव दक्षिणाकामति सव्येनोदङ् । अपि वा
सव्येन दक्षिणा दक्षिणेनोदङ् ॥ ४ ॥ प्रत्याक्रम्य जुह्वा ध्रुवां समनक्ति—मस्य
शिरो ऽसि स ज्योतिषा ज्योतिरह्णाम् [1. c. p] इति ॥ ५ ॥ उच्चीतं रायः इति
सुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय सुवीराय स्वाहा इति जुह्वं प्रत्यभिधारयति ॥ ६ ॥
यज्ञेन यज्ञ- संततः इति जुह्वा ध्रुवाम् ॥ ७ ॥ निधाय सुचौ वेदेरव्यन्तं^१ तृणमादा-
योत्तरत उत्करे प्राञ्चौ प्रवरायावतिष्ठेते—

क इदमध्वर्युर्भविष्यति स इदमध्वर्युर्भविष्यति ।

यज्ञो यज्ञस्य विष्णो स्थाने तिष्ठामि ।

वागात्विज्यं करोतु मन आत्विज्यं करोतु ।

वाचं प्रपद्ये । भूर्भुवः सुव ॥

इति पूर्वोऽध्वर्युः ।

क इदमग्नीद् भविष्यति स इदमग्नीद् भविष्यति ।

यज्ञो यज्ञस्य विष्णो स्थाने तिष्ठामि ।

वागात्विज्यं करोतु मन आत्विज्यं करोतु ।

वाचं प्रपद्ये । भूर्भुवः सुव ॥

इति ॥ ८ ॥ ॥ १४ ॥

अपर आग्नीध्रः ॥ १ ॥ स्फ्यं चेध्मसंनहनानि चान्वारमेते ॥ २ ॥ ब्रह्मा-
णमामन्त्रयते—ब्रह्मन् प्रवरायाश्चावयिष्यामि इति ॥ ३ ॥ ततो ब्रह्मणा प्रसृतो^२ अध्व-
र्युराश्चावयति—आ आवय [1. 6. 11. 1] इति ओ आवय इति वा ॥ ४ ॥ अस्तु
औषद् [1. c.] इत्याग्नीध्रः प्रत्याश्चावयति ॥ ५ ॥ तत्रैषोऽत्यन्तप्रदेशो यत्र
कचाध्वर्युराश्चावयेन्नित्यमेवाग्नीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणामुखास्तिष्ठन् स्फ्यं^३ सेध्म-
संनहनमूर्ध्वं धारयमाणः प्रत्याश्चावयति ॥ ६ ॥ आग्नीध्रागारे तु सोमे ॥ ७ ॥
आश्चाव्य प्रवरं प्रवृणीतै—अभिर्देवो होता देवान् यज्ञद् विद्वान्श्रिकित्वान् मनुष्वद्भरतवद-

1 D दक्षिणं काः, Gbc दक्षिणात्याकाः

4-4 Ga प्रसृतो ब्रह्मणा, Gb प्रसृतो

2 Gbc add त्रिः

5 Ga om. अध्वर्युः; Gb ब्रह्म

3 D ०रभ्यंतं, Gac ०रभ्यन्तरं, Gb ०रप्यन्तः

देवददोवर्त इति यथार्थेयो यजमानः ॥ ८ ॥ त्रीनौर्षेयान् मन्त्रकृत इत ऊर्ध्वान्
वृणीते ॥ ९ ॥ अपि वा मनुवद् इत्येव प्रवृणीते ॥ १० ॥ पुरोहितस्यार्षेयान् राज्ञः
प्रवृणीते ॥ ११ ॥ ब्रह्मणवदा च वक्तुद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारः इत्युक्त्वा असौ
इति होतुरुपांशु नाम गृह्णाति ॥ १२ ॥ मातुष इत्युच्चैः ॥ १३ ॥ वेद्यां तृणमपि-
सृज्य ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

अनपव्याहरन्तः प्रचरन्तीति विज्ञायते ॥ १ ॥ यत्राभिजानाति घृतवैतीम-
ध्वर्यो सुचमास्यत्त्वं [2. 5. 9. 6] इति तज्जुहुपभृतावादायात्याक्रम्याश्चाव्याह—
समिधो यज इति ॥ २ ॥ वषट्कृते जुहोति ॥ ३ ॥ आश्चाव्याश्चाव्य यजयज इत्येवो-
त्तरेभ्यः संप्रेष्यति ॥ ४ ॥ अपरेणाधारसंभेदं प्राचः प्रयाजानभिक्रामन् जुहोति
॥ ५ ॥ समानत्र वा ॥ ६ ॥ अपि वा समिधः पुरस्ताद् यजति तनूनपातं दक्षि-
णत इडः पश्चाद् वर्धिरुत्तरतः स्वाहाकारं मध्ये ॥ ७ ॥ यत्र समिधस्तत्र सर्वा
आहुतीर्जुहुयात् ॥ ८ ॥ चतुर्थं होष्यन्नौपभृतादर्थं जुह्वामानयते ॥ ९ ॥ पञ्च
प्रयाजानिष्पदा प्रत्याक्रम्य यज्जुह्वामाज्यं परिशिष्टं तेन हवींष्यभिधारयति—
ध्रुवामग्रे उथाग्रेयं पुरोडाशमथोत्तरमथ शृतमथ दध्युपभृतमन्ततः ॥ १० ॥
अथायतने सुचौ सादयित्वा पुनरादत्ते ॥ ११ ॥ एवमादत्ते भवत आ स्विष्टकृतः
॥ १२ ॥ आंज्यमागाभ्यां प्रचरति ॥ १३ ॥ अग्रेये ऽनुब्रूहि इति संप्रेष्यति ॥ १४ ॥
जुह्वां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चगृहीतं वात्याक्रम्याश्चाव्याह—अग्निं यज इति
॥ १५ ॥ वषट्कृत उत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोति ॥ १६ ॥ नैतामुत्तरेणान्यामाहुतिं
जुहोति प्रत्याक्रम्य ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

सोमायाजुब्रूहि इति संप्रेष्यति ॥ १ ॥ यथागृहीतमाज्यं गृहीत्वात्याक्रम्या-
श्चाव्याह—सोमं यज इति ॥ २ ॥ वषट्कृते दक्षिणार्धपूर्वार्धे प्रवाहुक् पूर्वया
जुहोति ॥ ३ ॥ नैतां दक्षिणेनान्यामाहुतिं जुहोति प्रत्याक्रम्य ॥ ४ ॥ तत्रैषो
ऽत्यन्तप्रदेशः सुवेणैवाज्यदोहयोरित्यवद्यति हस्तेन पुरोडाशस्य ॥ ५ ॥ जमद-
ग्नीनामेव पञ्चावत्तं चतुरवत्तमितरेषाम् ॥ ६ ॥ अप्यजामदग्न्यो जामदग्न्यमाम-
न्य पञ्चावत्तं कुर्वीत ॥ ७ ॥ ततः संप्रेष्यति—अग्रेये ऽनुब्रूहि इति ॥ ८ ॥ जुह्वामु-

1 D °भरतवददावत्, G_a °भरतवद्देवादेवत्, 6 G_b जुह्वा समा°

G_b °भरतवदोवर्तवत्

7 G_bc तत आ°

2 D G_a om त्रीन्

8-8 D उत्तरार्धे

3 G_b मधुम°

9 D G_a om,

4 G_b प्रयाजाननभि च का°

10 G_b om इति

5 G_b सामद्वतमस्तत्र

पस्तीर्याग्नेयस्य पुरोडाशस्याङ्गुष्ठेन मांससंहिताभ्यामङ्गुलीभ्यां मध्यादवदाय
पूर्वार्धादवद्यति पश्चार्धात् तृतीयं यदि पञ्चावदानः—मा भर्मा मावक्वा मा त्वा
हि^१सिष मा ते तेजोऽपक्रमात् । भरतमुद्धरेमनुषिन् । अवदानानि ते प्रत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु
मा^२मा हि^३मी [TB 3. 7. 5. 5] इति ॥ ६ ॥ अङ्गुष्ठपूर्वमात्रास्यवदानान्यसंभि-
न्दन्नवद्यति ॥ १० ॥ अवदानान्यभिधार्य हविः प्रत्यभिधारयति—

यदवदानानि तेऽवश्यं विलोमाकार्षमात्मन ।

आज्येन प्रत्यनज्म्येनत् तत्त आप्यायता पुन ॥ [1 c. 5, 6]

इति ॥ ११ ॥ आक्रम्याश्राव्याह—अग्निं यज इति ॥ १२ ॥ वषदकृते मध्ये जुहोति
॥ १३ ॥ अपिदधदिवाप्रक्षिणन्नाज्यं हुत्वा पुरोडाशं जुहोति तत आज्यम् ॥ १४ ॥
॥ १७ ॥

पूर्वापूर्वा संहितामाहुतिं जुहोत्या स्विष्टकृतः ॥ १ ॥ अपि वा स्रुच्य
माधारमभिजुहुयात् ॥ २ ॥ तत उपौशुयाजाय संप्रेष्यति—विष्णवे इत्युपांशु
अनुबृहि इत्युच्चैः ॥ ३ ॥ यथागृहीतमाज्यं गृहीत्वात्याक्रम्याश्राव्याह—विष्णुम्
इत्युपांशु यज इत्युच्चैः ॥ ४ ॥ वषदकृते जुहोति ॥ ५ ॥ अग्नीषोमीयमेक उपौ-
शुयाजं समामनन्ति प्राजापत्यमेके ॥ ६ ॥ स एष पौर्णमास्यामेव भवति ॥ ७ ॥
यथाग्नेयेनैवमुत्तमेन पुरोडाशेन प्रचरति—अग्नीषोमाभ्याम् इति पौर्णमास्यां इन्द्रामि-
न्याम् इत्यमावास्यायाम् ॥ ८ ॥ इत्यसंनयतः ॥ ९ ॥ अथ यदि संनयेत् इन्द्राया-
नुबृहि इति संप्रेष्यति^३ ॥ १० ॥ महेन्द्राय इति वा यदि^३ महेन्द्रयाजी भवति ॥ ११ ॥
जुहामुपस्तीर्य द्विः शृतस्यावद्यति द्विर्दध्नश्चतुरवदानस्य त्रिः^४ पञ्चावदानस्य
॥ १२ ॥ अभिचार्यात्याक्रम्याश्राव्याह—इन्द्र यज इति ॥ १३ ॥ महेन्द्रम् इति वा
॥ १४ ॥ वषदकृते जुहोति ॥ १५ ॥ प्रत्याक्रम्य स्रुवेण पार्वणौ होमौ जुहोति—

ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे ।

स नो दोहतां सुवीर्यं^५ रायस्पोषं सहस्रिणम् ।

प्राणाय सुराघसे पूर्णमासाय स्वाहा ॥ [1. c. 13]

इति पौर्णमास्याम् ।

अमावास्या न्युभगा सुरेशा धेनुर्वि भूय आप्यायमाना ।

सा नो दोहतां सुवीर्यं^५ रायस्पोषं सहस्रिणम् ।

अपानाय सुराघसेऽमावास्यायै स्वाहा ॥ [1. c.]

1 Da ऊर्ववलोमा^०, Gab कारिषमा^०

3 Gb om

2 Ga गृहीत्वाक्^०

4 Gb त्रिस्त्रिं

इत्यमावास्यायाम् ॥ १६ ॥ ॥ १८ ॥

अत्र नारिष्ठान् होमान् जुहोति—

दश ते तनुवो यज्ञं यज्ञियास्ता प्रीणानु यजमानो घृतेन ।

नारिष्ठयोः प्रशिषमीडमानो देवानां दैव्येऽपि यजमानोऽमृतोऽभूत् ॥ स्वाहा ॥

य वा देवा अकल्पयन्मूर्जो भार्मे शतक्रतू ।

एतद्वा तेन प्रीणानि तेन तृप्यतमँहहौ ॥ स्वाहा ॥

अहं देवानां सुकृतामस्मि लोके मर्मेदमिष्टं न मिशुर्भवाति ।

अहं नारिष्ठान्वनुयजामि विद्वान् यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद् भागधेयम् ॥ स्वाहा ॥

अदारसद् भवत देव सोमास्मिन् यज्ञे मरुतो मृडता न ।

मा नो विददमिभा मो अशस्तिर्मा नो विदद् वृजना द्वेष्या या ॥ स्वाहा ॥

[TB 3.7 5 11-13] इति ॥ १ ॥ ततः संप्रेष्यति—अग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहि इति ॥ २ ॥

जुह्वामुपस्तीर्य सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात् सकृत्सकृच्चतुरवदानस्य द्विः पञ्चाव-

दानस्य ॥ ३ ॥ स्थवीर्यास्येतानि दैवतेभ्यो भवन्ति ॥ ४ ॥ द्विरभिधाय न हविः

प्रत्यभिधारयति ॥ ५ ॥ अत्याक्रम्याश्राव्याह—अग्निं स्विष्टकृतं यज इति ॥ ६ ॥ वष-

दकृत उत्तरार्धपूर्वार्धेऽतिहाय पूर्वां आहुतीजुहोति ॥ ७ ॥ प्रत्याक्रम्यायतने

सुचौ सादयति ॥ ८ ॥ अत्रैके प्राशिर्वा समामनन्ति । उपरिष्टादेके^१ ॥ ९ ॥ ॥ १६ ॥

इति दर्शपूर्णमासे द्वितीयः प्रश्नः ॥

1 Gb adds अवधति

१ Gc repeats उपरिष्टादेके

३-३ D इति द्वितीयः, Gb ॥२॥, Gc द्वितीयः

प्रश्नः समाप्तः

इडापात्रमुपस्तीर्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य दक्षिणार्धात् पूर्वमिडावदानमव-
द्यति—

मनुना दद्या घृतपदी मित्रावरुणसमीक्षिताम् ।

दक्षिणार्धादसंभिन्दन्नवथाम्येकतोमुखात् ॥ [TB 3 7. 5. 6]

इति ॥ १ ॥ पृष्ठं संभिद्य पूर्वार्धाद् यजमानभागमवद्यत्यग्नौ दीर्घम् ॥ २ ॥
संभेदाद् द्वितीयमिडावदानमवद्यति ॥ ३ ॥ एवँ सर्वेषाँ हविषामिडाँ समवद्यति
॥ ४ ॥ स्थवीर्याँस्येतानि सौविष्टकृतेभ्यो भवन्ति ॥ ५ ॥ अभिघार्यान्तरा हवीँषि
सुचश्च हत्वा होत्र इडामादधाति ॥ ६ ॥ स्वयं वा होतेडामादत्ते ॥ ७ ॥ अग्रेण
होतारमध्वर्युर्दक्षिणातिक्रामति ॥ ८ ॥ अनुत्सृजन्निव होतेड्यौध्वर्युं परिगृह्णाति
॥ ९ ॥ पश्चात् प्राङ्मुपविश्य सुवेण होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्ति ॥ १० ॥ पूर्वमक्त्वा-
परमनक्ति ॥ ११ ॥ यथेतं प्रतिपरेत्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखासीन इडाया इडामादधा-
ति ॥ १२ ॥ हस्त्याँ होत्रे सकृदुपस्तृणाति द्विरादधाति सकृदभिघारयति ॥ १३ ॥
स्वयं वा होतोत्तरमिडावदानमादत्ते ॥ १४ ॥ लेपादुपस्तृणाति ॥ १५ ॥ लेपाद-
भिघारयति ॥ १६ ॥ उपहूयमानामिडामन्वारभेते अध्वर्युर्यजमानश्च ॥ १७ ॥
यत्राभिजानाति दैव्या अध्वर्युर्व उपहूता उपहूता मनुष्या [2. 6. 7 4] इति ॥ १८ ॥ ॥ १ ॥

तदध्वर्युरतं मन्त्रं जपति—उपहूतः पशुमानसानि [TB 3 3. 8 4] इति
॥ १ ॥ यत्राभिजानाति उपहूतो ऽयं यजमान [2. 6. 7. 5] इति तद् यजमान
एतमेव मन्त्रं जपति ॥ २ ॥ उपहूतायामिडायामवान्तरेडाँ होता प्राश्नाति—
वाचस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामि सदसस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामि [2. 6 8 1] इति ॥ ३ ॥ उप-
हूतामिडां यजमानपञ्चमा ऋत्विजः प्राश्नन्ति—

* 1 Gbc °पात्र उ°

2 D °दक्षिणाक्र°

3 Da °डाया अ°, Db °डाया अ°, Ga °डाया°

4 D परिमृ°, Ga परिप्रृ°, Gb परिप्रतिप्रृ°

5 D °मु°

6 D °र्युव°

इडे भार्गं जुषस्व नो जिन्व गा जिन्वावर्त ।

तस्यास्ते भक्षिवाण स्याम सर्वात्मान सर्वगणा ॥ [TB 3 7.5 7]

इति ॥ ४ ॥ प्राश्य तूष्णीमासीता मार्जनात् ॥ ५ ॥ अन्तर्वेदि पवित्रवति मार्ज-
यन्ते—मनो ज्योतिर्जुषताम् [1 5. 3g] इति ॥ ६ ॥ आग्नेयं पुरोडाशं प्राञ्चं
विरुज्य प्राश्निवद्वरणमादाय प्राश्नित्रमवद्यति—

अज्यायो यवमात्रादाव्याधात् कृत्यतामिदम् ।

मा रुरूपाम यज्ञस्य शुद्धं स्विष्टमिदं हवि ॥ [TB 3. 7 5. 6]

इति ॥ ७ ॥ पवमुत्तरेषाम् ॥ ८ ॥ अविरुज्याद्गुष्ठेनोपमध्यमया चाद्गुल्या यव-
मात्रं पिप्पलमात्रं वादाय ॥ ९ ॥ ॥ २ ॥

आग्नेयं पुरोडाशं बर्हिषदं कृत्वा यजमानो ऽभिमुशति । तद् याजमाने
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ अथैनं चतुर्धा कृत्वा व्यादिशेत्—इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदम-
ध्वर्योरिदमग्नीध्र [TB 3. 3 8 8] इति ॥ २ ॥ इदं यजमानस्य इत्यध्वर्युर्यजमान-
भागम् ॥ ३ ॥ स्थवीर्यास्येतानीडावदानेभ्यो भवन्ति ॥ ४ ॥ व्यादिश्याग्नीध्रे
ऽग्ने^१ षडवत्तमादधाति ॥ ५ ॥ उपस्तीर्यावदौयाभिधार्य पुनरेवोपस्तीर्यावदौया-
भिधारयति । षडवत्तं संपादयति ॥ ६ ॥ प्रौञ्चात्याग्नीध्रः—

उपहूतो यौ पितोप मां यौ पिता ह्वयताम् ।

अभिराग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वे पुरयाय ॥ [TB 3. 7 6. 15]

इति ॥ ७ ॥ वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ परिहरति ॥ ८ ॥ अन्येन होत्रे ऽन्येनाध्व-
र्यवे ॥ ९ ॥ प्रथिव्यै भागो ऽसि इति होता प्राश्नाति अन्तरिक्षस्य भागो ऽसि इत्यध्वर्युः
दिवो भागो ऽसि इति सँस्थिते ब्रह्मा ॥ १० ॥ अन्वाहार्यपंचने महान्तमोदनं पक्त्वा-
भिधार्यानभिधार्य बोद्धास्यान्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नं यजमानो ऽभिमुशति । तद्
याजमाने व्याख्यास्यामः ॥ ११ ॥ ॥ ३ ॥

दक्षिणसञ्च उपहर्तवै इति संप्रेष्यति ॥ १ ॥ य ऋत्विजामुत्तरतः स्युस्तान्
ब्रूयात्—दक्षिणत एत इति ॥ २ ॥ तेभ्यो दक्षिणत आसीनेभ्यो ऽन्वाहार्यं ददाति—
ब्राह्मणा अयं व ओदनः इति ॥ ३ ॥ उत्तरतः परीत इति पुनराह ॥ ४ ॥ हविःशेषानु-
द्वास्योल्मुके अपिसृज्य संप्रेष्यति—ब्रह्मन् प्रस्थास्याम ॥ समिधमाधायामीत् परिधीं^५ श्वामि

1 Gbe °दिशति

om. अवदायाभि

2 D om ऽग्ने

5 D न ब्रह्मयजमानभागौ परिप्रा-

3 G आधा° for अवदा°

6 Gb adds दक्षिणा

4 Gb °स्तीर्याभिधा°, Gc °स्तीर्याधा°, Ga

च सकृत्सकृत् संमृदि इति ॥ ५ ॥ प्रसूनो ब्रह्मणाग्नीध्रोऽनूयाजसमिधमादधाति—

. एषा ते अग्ने समिन् तया वर्धस्व चाग्रायस्व ।

वर्धता च ते यज्ञपतिरा च ग्रायता^१ स्वाहा ॥

इति ॥ ६ ॥ अस्पृष्यैरिध्मसंनह्नैराग्नीध्रः परिधी^२श्चाग्निं च सकृत्सकृत्^३ संमार्ष्टि ।
तूष्णीं परिधीन् ॥ ७ ॥ अग्ने वाजजिद वाजं त्वा मसृवां वाजं जिगिवांस वाजिनं वाजजितं
वाजजित्याग्ने संमाज्म्यंश्चिमादमन्नाद्याय [TB 3 7 6. 17, 18] इत्यग्निं^४ संमार्ष्टि
॥ ८ ॥ अथैतानि संमार्जनान्यद्भिः संस्पृश्याद्वनीये प्रहरति—

यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा^५ ।

पशून्स्माकं मा हिंसेरितदस्तु हुतं तव ॥ स्वाहा ॥ [TB 3 3 2 5]

इति ॥ ९ ॥ उत्कर उदस्यतीत्येकेषाम् ॥ १० ॥ ॥ ४ ॥

जुह्वपभृतावादायौपभृतं जुह्वं समानीयात्याक्रम्याश्चाव्याह—देवान् यज
इति ॥ १ ॥ वषदकृते जुहोति ॥ २ ॥ आश्चाव्याश्चाव्य यजयज् इत्येवोत्तराभ्यां
संप्रेष्यति ॥ ३ ॥ अग्नेणाधारसंभेदं प्रतीचोऽनूयाजान् यजति ॥ ४ ॥ प्राञ्च-
मुत्तममनुसंस्थापयति ॥ ५ ॥ उत्तमेनेतरावनुसंभिनान्ति ॥ ६ ॥ प्रत्याक्रम्याय-
तने सुचौ सादयित्वा वाजवतीभ्यां व्यूहति ॥ ७ ॥ वाजस्य मा प्रसवेन [1 1
13a] इति दक्षिणेनोत्तानेन सप्रस्तरां जुह्वमुदगृह्णाति । अथा सपर्णा इन्द्रो मे निग्रामे-
णाधरो अक इति सव्येन नीचोपभृतं नियच्छति ॥ ८ ॥ उद्ग्राभ च [1 c b] इति
जुह्वमुदगृह्णाति । निग्रामं च [1 c] इत्युपभृतं नियच्छति ॥ ९ ॥ ब्रह्म देवा अवीद्वधन
[1 c] इति प्राचीं जुह्वं प्रोहति ॥ १० ॥

अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषुचीनान् व्यस्यताम् [1 c.]

इति प्रतीचीमुपभृतं वह्निर्वेदि निरस्यति ॥ ११ ॥ अद्भिरभ्युक्ष्योपभृतमभ्यु-
दाहृत्य जुह्वा संस्त्रावेण परिधीननक्ति—वसुभ्यस्त्वा [1 c c] इति मध्यमं रुद्रे-
भ्यस्त्वा [1 c.] इति दक्षिणं आदित्येभ्यस्त्वा [1 c] इत्युत्तरम् ॥ १२ ॥ न प्रस्तरे
जुह्वं सादयति ॥ १३ ॥ विधृतीभ्यां प्रस्तरं समुज्जिप्य वह्निषि विधृती अपिसृज्य
सुनु प्रस्तरमनक्ति—अहं रिहाणा [1 c d] इति जुह्वामग्रं विन्यन्तु वय [1 c]
इत्युपभृति मध्यं^६ प्रजा योनिं मा निर्युक्ष्मं [1 c e] इति ध्रुवायां मूलम् ॥ १४ ॥
एवमेव द्वितीयमनक्ति । एवं तृतीयम् ॥ १५ ॥ आयुषे त्वा इत्यङ्गस्य तृणमपयत्य

1 Gb adds वर्धिषीमहिष च वयसा मा च

4 Gb मध्यय

प्यासिषीमहि

5 Gb adds आप्यायन्तामोषधय.

2 D सकृत् only once.

6 Gb *यम्य

3 D नृपा

जुह्वां प्रस्तरं प्रतिष्ठाप्याश्राव्यासीनः संप्रेष्यति—इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुष सूक्तावाकाय सूक्ता ब्रूहि [TB 3 3 8 11] इति ॥ १६ ॥ अनूच्यमाने सूक्तावाके ॥ १७ ॥ ॥ ५ ॥

सह शास्त्रया प्रस्तरमुपरीव प्राञ्चमाहवनीये प्रहरति—रोहितेन त्वामिदं देवता गमयतु [1. 6 4p] इत्येतैर्मन्त्रैः । मरुता पृषतय स्थ दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमेरयं [1. 1. 13gh] इति च ॥ १ ॥ न प्रतिशृणाति नात्यग्रं प्रहरेत् ॥ २ ॥ न पुरस्तात् प्रत्यस्येत् ॥ ३ ॥ जिह्वामिव हस्तं कृत्वा न्यञ्चमन्ततो नियच्छति ॥ ४ ॥ यत्राभिजानाति आशास्ते ऽय यजमानो ऽसौ [2. 6. 9. 7] इति तत् प्रस्तरमपिसृज्याह अग्नीद् गमय इति ॥ ५ ॥ त्रिरञ्जलिनाग्नीध्रः प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति ॥ ६ ॥ न विश्वञ्च विंशुयात् ॥ ७ ॥ ततो ऽध्वर्युमाह—अनुप्रह्य सवदस्व इति ॥ ८ ॥ पुरस्तादपात्तं तृणमध्वर्युंनुप्रहरति—स्वगा तनुभ्य इति ॥ ९ ॥ एतदेतत् इति त्रिरङ्गुल्यान्ववदिशति ॥ १० ॥ अर्हान् प्राण इति प्राणायतनानि संमृशति ॥ ११ ॥ आयुष्णा अग्ने ऽस्यायुर्मे पाहि [1 1 13i] इति मुखं विमृष्टे ॥ १२ ॥ धवासि [1 c l] इतीमामभिमृश्य अगानग्रीत् [2 6 5 6] इति [अध्वर्युर्] ओह । अगन् [1. c.] इत्याग्नीध्रः । आवय इत्यध्वर्युः । औषद् इत्याग्नीध्रः ॥ १३ ॥ मध्यमं परिधिमन्वारभ्य संप्रेष्यति—स्वगा दैव्या होतृभ्य स्वस्तिर्मानुषेभ्य. शंयोब्रूहि [TB 3. 3. 8. 11] इति ॥ १४ ॥ अनूच्यमाने शंयुवाके परिधीन् प्रहरति—यं परिधिं पर्यधत्वाः [1. 1. 13m] इति मध्यमं यज्ञस्य पाथ उप समितम् [1. c. n] इतीतरौ ॥ १५ ॥ अवाञ्जमुत्तरार्धमङ्गारेषूपोहति ॥ १६ ॥ जुह्वामुपभृतो मुखमवधाय सँस्त्रावेण परिधीनभिजुहोति—सँस्त्रावभागा स्त्रेषा बृहन्तः [1. c o] इति ॥ १७ ॥ अवर्त्विजो हविःशेषान् भक्षयन्ति ॥ १८ ॥ ॥ ६ ॥

सञ्चवे जुह्वपभृतावध्वर्युरादत्ते वेदं होता स्फ्यं चाज्यस्थालीमुदकम-
एहलुं चाग्नीध्रः ॥ १ ॥ पत्नीः सं[या]जयिष्यन्तः प्रत्यञ्चः प्रतिपरियन्ति ॥ २ ॥
दक्षिणेन गार्हपत्यमध्वर्युः प्रतिपद्यत उत्तरेणेतरौ ॥ ३ ॥ कस्तम्भ्यां सुबौ
सादयति—अग्नेर्नामपक्षगृहस्य सदसि सादयामि [1 c. p] इति ॥ ४ ॥ धुरोः
प्रोहति—धुरि धुर्यौ पातम् [1. c r] इति ॥ ५ ॥ यदि पत्न्या निर्वपेत् स्फ्ये विमु-
ञ्चेत् ॥ ६ ॥ अपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वञ्चव आसीना ध्वानेनोपांशु वा पत्नीः
संयाजयन्ति ॥ ७ ॥ वेदमुपभृतं कृत्वा सोमायाजुब्रूहि इति संप्रेष्यति ॥ ८ ॥ यथा-

1 Ga वृष्टिमावह

3 Ga *मृशयाथा Go *मृशयाथा

2 Gab विधुः

4 DGb om.

गृहीतमाज्यं गृहीत्वाश्राव्याह—सोमं यज इति ॥ ६ ॥ वषदकृते दक्षिणार्धे जुहोति ॥ १० ॥ यथागृहीतेनैव पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ११ ॥ त्वष्ट्रे ऽनुबूहि इति संप्रेष्यति ॥ १२ ॥ आश्राव्याह—त्वष्टरं यज इति ॥ १३ ॥ वषदकृत उत्तरार्धे जुहोति ॥ १४ ॥ उत्तरतः सोमं यजति दक्षिणतस्त्वष्टारमित्येकेषाम् ॥ १५ ॥ अत्र राकां पुत्रकामो यजेत् सिनीवालीं पशुकामः कुहं पुष्टिकामः ॥ १६ ॥ राकाया अनुबूहि इति संप्रेष्यति ॥ १७ ॥ आश्राव्याह—राका यज इति ॥ १८ ॥ वषदकृते जुहोति ॥ १९ ॥ सिनीवाल्या अनुबूहि इति संप्रेष्यति ॥ २० ॥ आश्राव्याह—सिनीवालीं यज इति ॥ २१ ॥ वषदकृते जुहोति ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥

कुहा अनुबूहि इति संप्रेष्यति ॥ १ ॥ आश्राव्याह—कुह यज इति ॥ २ ॥ वषदकृते जुहोति ॥ ३ ॥ परिश्रिते देवानां पत्नीर्यजति । अपरिश्रिते वा ॥ ४ ॥ देवाना पत्नीभ्यो ऽनुबूहि इति संप्रेष्यति ॥ ५ ॥ आश्राव्याह—देवाना पत्नीर्यज इति ॥ ६ ॥ वषदकृते जुहोति ॥ ७ ॥ अग्नये गृहपतये ऽनुबूहि इति संप्रेष्यति ॥ ८ ॥ आश्राव्याह—अग्निं गृहपतिं यज इति ॥ ९ ॥ वषदकृते जुहोति ॥ १० ॥ पत्नीमन्वारम्भयित्वा सुवेण गार्हपत्ये जुहोति—

सं पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूताम् ।

संजानानौ विजहतामरार्तादिं विज्योतिरजरमारभेताम् ॥ स्वाहा ॥ [TB3.7.5.11]

इति ॥ ११ ॥ सुवेण होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्ति ॥ १२ ॥ अपरमङ्गत्वा पूर्वमनक्ति ॥ १३ ॥ चतुर आज्याविन्दून् होत्र इडामवद्यति^१ षडग्राधे ॥ १४ ॥ उपहूयमाना-मिडामन्वारभेते अध्वर्युः पत्नी च ॥ १५ ॥ उपहूतामिडां प्राश्नाति होता प्राश्ना-त्याग्नीध्रः—

उपहूता पृथिवी मातोप मां माता पृथिवी ह्वयताम् ॥

अग्निराग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवालै पुण्याय ॥ [TB 3. 7. 6. 15]

इति ॥ १६ ॥ प्राश्य मार्जयेते ॥ १७ ॥ इडान्तं भवति ॥ १८ ॥ ॥ ८ ॥

शंयुवन्तं वा ॥ १ ॥ यदि शंयुवन्तं कुर्याद् वेदात् तृणमपादाय जुह्वाम-ग्रमञ्ज्यात् सुवे मध्यमाज्यस्थाल्यां मूलम् ॥ २ ॥ तस्य स एव कल्पो यः प्रस्तरस्य ॥ ३ ॥ इधमप्रवञ्चनान्यन्वाहार्यपवने ऽभ्याधाय पिष्टलेपफलीकरणहोमौ जुहोति ॥ ४ ॥ चतुर्गृहीत आज्ये फलीकरणानोप्य जुहोति—अग्ने ऽदन्वायो ऽशी-ततनो [1. 1. 13 a] इति प्रतिपद्य स्वाहाकारान्तेन ॥ ५ ॥ आज्येनैव पिष्टलेपं जुहोति—

1 Ga इडामादायाति, Gbc इडामादधाति

उलूखले मुसले यच्च शूर्पं आशिश्लेष दृषदि यत् कपाले ।

अवप्रुषो विप्रुष संयजामि विश्वे देवा हविरिद जुषन्ताम् ।

यज्ञे या विप्रुष सन्ति बर्हारमौ ता सर्वां स्विष्टाः सुहुता जुहोमि ॥ स्वाहा ॥

[TB 3 7 6 21] इति ॥ ६ ॥ वेदं होता पत्न्या उपस्थे विरस्यति—
वेदो ऽसि ॥ वित्तिरासि ॥ विदेय [1. 6. 4 y] इत्येतैर्मन्त्रैः ॥ ७ ॥ अस्तमस्तं पत्नी प्रीतिनि-
रस्यति—निर्दिषन्त निरराति नुद इति ॥ ८ ॥ स्वयं वा पत्न्यास्यते ॥ ९ ॥ पुमाँसं ह
जानुका भवतीति विज्ञायते ॥ १० ॥ अत्रैके पत्न्या विमोचनं समामनन्ति ॥ ११ ॥
वेदं होताहवनीयात् स्तृणुतेति—घृतवन्ते कुलायिनम् [1 c. y] इत्यनुवाकशेषेण
॥ १२ ॥ अत्रैके पार्वर्यौ होमौ समामनन्ति ॥ १३ ॥ खुवेण सर्वप्रायश्चित्तानि
जुहोतीति विज्ञायते ॥ १४ ॥ ॥ ६ ॥

प्रत्याहुती^१ गृहीत्वा च^२ ॥ १ ॥

ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञानां हविषामाज्यस्य ।

अतिरिक्त कर्मणो यच्च हीन यज्ञ पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् ।

स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ॥ स्वाहा ॥

आश्रावितमत्याश्रावितं वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे ।

अतिरिक्त कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् ।

स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ॥ स्वाहा ॥

यद् वो देवा अतिपादयानि वाचाचिद् प्रयत देवहेडनम् ।

अरायो अस्मो अभिदुच्छुनायते ऽन्यत्रास्मन्बर्तस्तन्निधेतन ॥ स्वाहा ॥

तत म आऽपस्तदु तायते पुन स्वादिष्ठा धीतिरुचयाय शस्यते ।

अयं समुद्र उत विश्वभेषज स्वाहाकृतस्य सप्त तृप्णुतसुव ॥ स्वाहा ॥

उद् वयं तमसंस्परि ॥ उदु त्यम् ॥ चित्रम् ॥ इमं मे वरुण ॥ तत् त्वा यामि ॥ त्व नो अग्ने ॥
स त्वं नो अग्ने ॥ त्वमग्ने अयासि ॥ प्रजापते ॥

इम जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषा नु गादपरो अर्धमेतम् ।

शत जीवन्तु शरद पुरुचीस्तिरो मृत्यु दधता पर्वतेन ॥ स्वाहा ॥

इष्टेभ्यः स्वाहा वषडनिष्टेभ्यः स्वाहा । भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा निष्कृत्यै स्वाहा । दौराध्यै स्वाहा
दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा ॥ ऋद्धयै स्वाहा समृद्धयै स्वाहा [TB 3 7 11. 1-4] ॥ २ ॥
॥ १० ॥

१ Ga °ति, Gb °तिर्

२ Gac om, वा

या सरस्वती विशोभगीना तस्यै ते^१ स्वाहा ॥ या सरस्वती वेशभगीना तस्यै त स्वाहा ॥
 इन्द्रोपानस्य वेशान् सुमनसं^२ सुजातान् कुरु स्वाहा ॥
 यदकर्म यज्ञाकर्म यदत्यगाम यक्षात्यगाम यदत्यरीरिचाम यक्षात्यरीरिचामै तत् त्वं विष्णो यज्ञे^३
 यज्ञं प्रतिष्ठापय स्वाहा ॥
 यत इन्द्रं भयामहे ततो नो अभयं कृधि । मधवञ्छगिध तव तन्न ऊतये । विद्विषो विमृषो
 बहि ॥ स्वाहा ॥

स्वस्तिदा विशस्पतिर्दृत्रहा विमृषो वशी ।
 वृषेन्द्रः पुर एतु न स्वस्तिदा अभयंकरः ॥ स्वाहा ॥
 आभिर्गाभिर्यदतो न ऊनमाप्यायय हरिवो वर्धमान ।
 यदा स्तोत्रभ्यो महि गोत्रा रुजासि भूयिष्ठभाजो अर्धं ते स्याम ॥ स्वाहा ॥
 अनाज्ञात यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु ।
 अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥ स्वाहा ॥
 पुरुषसमितो यज्ञो यज्ञं पुरुषसंमित ।
 अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥ स्वाहा ॥
 यत् पाकत्रा मनसा दानदत्ता न यज्ञस्य मन्वते मर्तास ।
 अग्निष्टद्धोता ऋतुविद् विजानन् यजिष्ठो देवां ऋतुरा यजाति ॥ स्वाहा ॥ [TB

3. 7 11 4,5]

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद् वा न्यूनमिहाकर्म ।
 अग्निष्टत् स्विष्टकृद् विद्वान् सर्वं^४ स्विष्टं सुहुतं कपोतु मे ॥
 अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुत आहुतीनां कामानो समर्धयित्रे स्वाहा इति प्राजापत्यामित्युच्यमानं^५
 हुत्वा ॥ १ ॥ ॥ ११ ॥

अन्तर्वेदूर्ध्वस्तिष्ठन् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति—देवा गात्रविद [1. 1 13u]
 इति प्रथमामाहुतिं^६ हुत्वा बर्हिरनुप्रहरति ॥ १ ॥ वाचि स्वाहा [1. c ७] इति
 द्वितीयां वाते धा [1 c.] स्वाहा इति तृतीयाम् ॥ २ ॥ होतृषदनाद् वेदिमभिस्तृणाति
 अग्निस्तृणीहि परिषेहि वेदिं जाभि मा हिँसीरमुया शयाना ।
 होतृषदना हरिताः सुवर्णा निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्ने ॥ [TB 3 7. 5. 13]
 इति ॥ ३ ॥ अन्तर्वेदिं प्रणीता आसादयति—को वो ऽयोक्षीत् स वो विमुञ्चतु

* 1 Gc om, त

2 Gc स°

3 DGac om.

4 DGac यज्ञं

5 Gab अथ

6 Gb प्रजापते for प्राजापत्याम्

इति ॥ ४ ॥ ततः पत्नी विमुञ्चति—इमं वि ध्यामि वरुणस्य पाशम् [1. 1. 10 g]
 इत्यादाय योक्त्रं पत्नी सहाप उपगृह्णीति ॥ ५ ॥ अञ्जलावस्थै पूर्णपात्रमानयति
 ॥ ६ ॥ आनीयमाने जपति—समायुषा मं प्रजया [1. c. h] इत्येताम् ॥ ७ ॥ मुखं
 विमृज्योत्तिष्ठति—पुष्टिमती पशुमती प्रजावती गृहमेधिनी भूयासम् इति ॥ ८ ॥ ततं उप-
 वेषमुत्करे पुरस्तात् प्रत्यञ्चं स्थविमत उपगृह्णीति—

यं देवा मनुष्येषूपवेषमधारयन् ।

ये अस्मदपचेतसस्तानस्मभ्यमिहा कुरु ॥

उपवेषोपविद्धि न प्रजा पुष्टिमयो धनम् ।

दिपदो नश्चतुष्पदो ध्रुवाननपगान् कुरु ॥ [TB 3. 3 11. 1, 2]

इति ॥ ९ ॥ योपवेषे शुक् सामुच्छ्रुतु यं द्विष्म [1. c. 2] इति यं द्वेष्टि तस्य नाम
 गृह्णाति ॥ १० ॥ ॥ १२ ॥

अथास्मै नामगृह्य प्रहरति—

निरसु नुद ओकस सप्तो य पृतन्यति ।

निर्बाध्येन हविषेन्द्र एण पराशरीत् ॥

इहि तिष्ठ. परावत इहि पञ्चजनों अति ।

इहि तिष्ठो ऽति रोचना यावत् सूर्यो असद् दिवि ॥

परमा त्वा परावतमिन्द्रो नयतु वज्रहा ।

यतो न पुनरायसि शश्वतीभ्य समाभ्य ॥ [1 c 3, 4]

इति ॥ १ ॥ हतो ऽसाववधिष्मासुम् [1. c. 4] इति ब्रूयाद् यं द्विष्यात् ॥ २ ॥
 संस्थिते कपालानि विमुञ्चति—यानि घर्मे कपालस्ते [1. 1. 7 k] इति ॥ ३ ॥
 एतयैव यजमानो ऽभिमेन्त्रयेत् ॥ ४ ॥ संस्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्राय वैमृधाय
 पुरोडाशमेकादशकपालमनुनिर्वपति ॥ ५ ॥ तत्र यौथाकामी प्रक्रमे । प्रक्रमात् तु
 नियम्यते ॥ ६ ॥ सप्तदश सामिघेनीको यथाश्रद्धदक्षिणः ॥ ७ ॥ शर्धवत्यौ संयाज्ये
 ॥ ८ ॥ अपि वैनं समानतन्त्रं पौर्णमास्यां निर्वपेत् ॥ ९ ॥ तमेतन्नित्यवदेके समा-
 मनन्ति काम्यवदेके ॥ १० ॥ तं यदा निर्वपेन्न तत ऊर्ध्वं विरमेत् ॥ ११ ॥ एवं
 विहिताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यावज्जीवं यजते । त्रिंशतं वा वर्षाणि त्रिंशतं
 वा वर्षाणि ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥

1 DGe "मवधा" for "मधा"

4 D adds the colophon तृतीय ॥ प्रथम

2 D नुम°

प्रश्न. समाप्त : ॥

3 Gac य°

श्वो भूते यजमानो ब्रह्माणं वृणीति—भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा वृणीमहे [TB 3. 7. 6. 1] इति ॥ १ ॥ वृनो जपति—अहं भूपतिरहं भुवनपति-रहं महतो भूतस्य पतिर्देवेन सवित्रा प्रमृत आर्विज्य करिष्यामि ॥ देव सवितरेन त्वा वृणते बृह-स्पतिर्दैव्यं ब्रह्माणम् ॥ तदहं मनमे प्रब्रवीमि मनो गायत्रियं गायत्रीं त्रिष्टुभे त्रिष्टुब जगदयै जगत्यनुष्टुभे ऽनुष्टुप् पङ्क्त्यै पङ्क्तिं प्रजापतये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वे देवा बृहस्पतये बृहस्पतिर्ब्रह्माणे ॥ ब्रह्म भूर्भुवः सुव. ॥ बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणां बृहस्पते यज्ञं गोपाय [1. c. 1-3] इत्युक्त्वापरेणाहवनीयमातिक्रम्य दक्षिणतो ब्रह्मसदनात् तृणं निर-स्यति—निरस्तः परावसुः इति ॥ २ ॥ अपं उपस्पृश्य ब्रह्मसदनं आहवनीयमभिमुख उपविशति—इदमहमर्वाग्वसो सदने सीदामि ॥ प्रमृतो देवेन सवित्रा बृहस्पतेः सदने सीदामि ॥ तदमये प्रब्रवीमि तद् वायवे तत् सूर्याय तत् पृथिव्यै इति ॥ ३ ॥ ॥ १४ ॥

तत्रैषो ऽत्यन्तप्रदेशो वाग्यत एव मन्त्रवन्सु कर्मसु भवति याथाकामि तृष्णीकेषु ॥ १ ॥ प्रणीतासु प्रणीयमानासु वाचं यच्छति ॥ २ ॥ आ हविष्कृतः परषिपरषि वाचं यच्छतीति विज्ञायते ॥ ३ ॥ अथैकेषां प्रातरनुवाक उपाकृते सामिधेनीषु प्रयाजानूयाजेषु स्तुतशस्त्रेष्विति वाचमेव यच्छेदिति ॥ ४ ॥ अथै-केषां यद्युच्चा यदि यजुषा यदि साम्ना क्रियते वाचमेव यच्छेदिति ॥ ५ ॥ अथै-केषामन्यो ऽन्यस्मै वा ऋत्विजो यज्ञसंप्रदायं चरन्ति । यावद् वा ऋचात्विज्यं क्रियते होतृष्वेव तावद्यज्ञो भवति । यावद्यजुषाध्वर्युष्वेव तावद् यावत् साम्नो-द्वातृष्वेव तावत् । अथ यत्र कच यज्ञस्य विहितं ब्रह्मण्येव तावद् यज्ञो भवति । तस्मादेतास्मिन्नन्तर्धौ ब्रह्मा वाचंयमः स्यात् ॥ ६ ॥ स यदि प्रमत्तो व्यावहरेदेता एव व्याहृतीरभिव्याहरेत्—भूर्भुवः सुव इति वैष्णवीं वार्वम् ॥ ७ ॥ यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं संतनोतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥ ॥ १५ ॥

यत्रैनमामन्त्रयते ब्रह्मण्यपि प्रणेष्यामि इति तत् प्रसौति—हिं प्रणय यज्ञम् ॥

देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।

सप्तर्षीणां सुकृता यत्र लोकस्तत्रेम यज्ञं यजमानं च धेहि ॥

ओ प्रणय इति ॥ १ ॥ यत्रैनमामन्त्रयते ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामि इति तत् प्रसौति—हिं प्राक्ष यज्ञम् ॥

देवता वर्धय त्वं [नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।

सप्तर्षीणां सुकृता यत्र लोकस्तत्रेम यज्ञं यजमानं च धेहि ॥

ओं प्रोक्ष इति ॥ २ ॥ यत्रैनमामन्त्रयते ब्रह्मन्तुतरं परिग्राहं परिग्रहीष्यामि इति तत् प्रसौति—

हि बृहस्पते परिग्रहाय वेदिं^१ स्वगा वो देवा सदनानि सन्तु ।

तस्यां बर्हिं प्रथतो साध्वन्तरहि^२न्ना न. पृथिवी देव्यस्तु ॥

देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।

सप्तर्षीणो सुकृता यत्र लोकस्तत्रेभं यज्ञं यजमानं च धेहि ॥

ओं परिग्रहाय इति ॥ ३ ॥ यत्रैनमामन्त्रयते ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामि^३ इति तत् प्रसौति—
हि प्रोक्षं यज्ञम् इत्येतया ॥ ४ ॥ ॥ १६ ॥^३

यत्रैनमामन्त्रयते ब्रह्मन् सामिधेनीरनुवक्ष्यामि इति तत् प्रसौति—हि प्रजापते
ऽनुब्रूहि यज्ञम् ॥

देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।

सप्तर्षीणो सुकृता यत्र लोकस्तत्रेभं यज्ञं यजमानं च धेहि ॥

ओमनुब्रूहि इति ॥ १ ॥ यत्रैनमामन्त्रयते ब्रह्मन् प्रवरायाश्रावयिष्यामि इति तत्
प्रसौति—हि वाचस्पते वाचमाश्रावयैतामाश्रावय यज्ञं देवेर्षु मा मनुष्येषु ॥

देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।

सप्तर्षीणो सुकृता यत्र लोकस्तत्रेभं यज्ञं यजमानं च धेहि ॥

ओमाश्रावय इति ॥ २ ॥ यत्रास्मै प्राशिञ्जं परिहरति तत् प्रतीक्षते—सूर्यस्य त्वा
चक्षुषा प्रति पर्यामि [2. 6. 8 5] इति ॥ ३ ॥ ऋतस्य पथा पर्येहि इत्याह्वयमाण-
मभिमन्त्रयते ॥ ४ ॥ अप उपस्पृश्य प्रतिगृह्णाति—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बा-
हुभ्या पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति गृह्णामि [1. c. 6] इति ॥ ५ ॥ व्यूह्य तृणानि पुरस्ताद्
दण्डं भूमौ प्रतिष्ठापयति—पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामि इति ॥ ६ ॥ अवेक्षते—
सुपर्णस्य त्वा गङ्गमतश्चक्षुषावपश्यामि इति ॥ ७ ॥ अथैनदङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गु-
ल्यादायासंस्लेत्यावगिरति—अग्नेस्त्वात्येन प्राश्नामि ब्राह्मणस्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मणा [2.
6. 8. 6, 7] ॥ इन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामि इति ॥ ८ ॥ अप आचम्य पुनरेवाप आचा-
मति—या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु ॥ स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छ स्वाहा इति
॥ ९ ॥ ॥ १७ ॥^४

नाभिदेशमभिमृशति—धसीना मे मा संप्रकथा ॥ ऊर्ध्वं मे नाभे सीद ॥ इन्द्रस्य त्वा

1 ? D प्रोक्ष्यामि

4 Gac add आश्रावय

2 ? Thus all the mss.

5 D ॥ ४ ॥

3 D ॥ ३ ॥

जठरे सादयामि इति ॥ १ ॥ प्राणायतनानि संमृशति—वाङ् म आसन् नसो. प्राण
[5. 5 9g] इत्येतैर्मन्त्रैर्यथारूपम् ॥ २ ॥ अद्भिः पात्रं प्रक्षाल्य पूरयित्वा प्राङ्
निनयति ॥ ३ ॥ दिशो जिन्व इत्यपरं पूरयित्वाभ्यात्मं निनयति—मा जिन्व इति
॥ ४ ॥ यत्रास्मै ब्रह्मभागं परिहरति तन्न पुरा सँस्थायाः प्राञ्चीयात् ॥ ५ ॥ यत्
किञ्च यज्ञे मृन्मयं भिद्येत तदभिमृशेत्—

भूमिर्भूमिमगन्माता मातरमप्यगात् ।

भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यताम् ॥

इति ॥ ६ ॥ अन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमभिमृशति—ब्रह्मन् ब्रह्मासि ब्रह्मणे त्वाहुताय मा
मा हिंसीरहुतो मह्यं शिवो भव इति ॥ ७ ॥ यत्रैनमामन्त्रयते ब्रह्मन् प्रस्थास्याम इति
तत् प्रसौति—हिं देव सवितरेतत्ते प्राह तत् प्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा [3. 2. 7 ab] ॥
स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मा पाहि [2. 6. 9. 3] ॥ ओं प्रतिष्ठ इति ॥ ८ ॥ सो ऽत्रै-
वास्त आ यज्ञस्य सँस्थानात् ॥ ९ ॥ सँस्थिते यज्ञे यथान्ववेतमुपनिष्कम्याहव-
नीये समिधमादधाति—नमः कृताय कर्मणे ऽकृतस्य कर्मणे नमः स्वाहा इति ॥ १० ॥
आधायोपतिष्ठते—

अथाहं यज्ञं जातवेदा अदब्धो अन्तर. पूर्वो अस्मिन् निषय ।

सन्वन् सनिँ सुविमुचा विमुञ्च वेद्यास्मासु द्रविणं जातवेदो यच्च भद्रम् ॥

प्र शो' १३ भिवस्यो अस्मान् सं न सृज सुमत्या वाजवत्या इति ॥ ११ ॥ एवं विहितमे-
वास्येष्टिपशुबन्धेषु ब्रह्मत्वं भवति ब्रह्मत्वं भवति ॥ १२ ॥ ॥ १८ ॥^x

^x इति दर्शपूर्णमासे तृतीयः प्रश्नः ॥^x

1 Gab मृगम^१

2 The mss. यास्य

3 D यर्च्चास्य°, Ga यर्च्चाक्ष्य°, Gb यक्ष्म-

स्य°, Ge र्च्चास्य°

4 D ॥ ५ ॥

5-5 D द्वितीय° प्रश्न. ॥, Ga ॥ ३ ॥

DIAGRAMS OF VÉDIC FIRE ALTARS

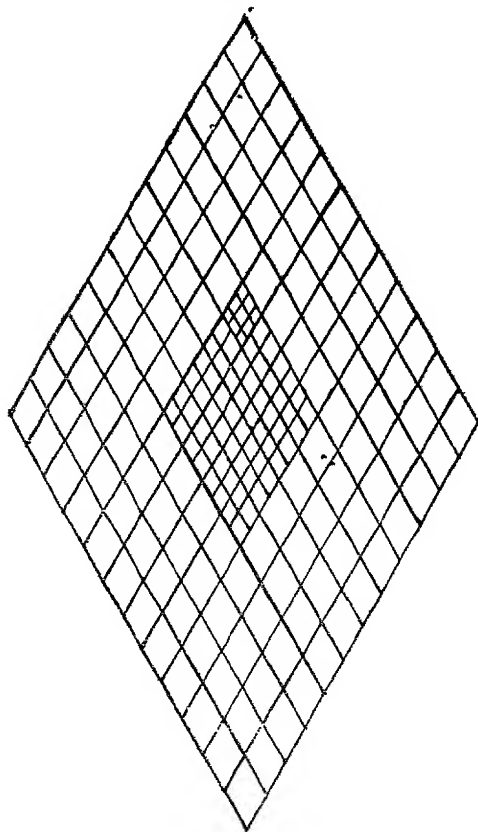
Ubhayataḥ-Prauga and Prauga-Citis

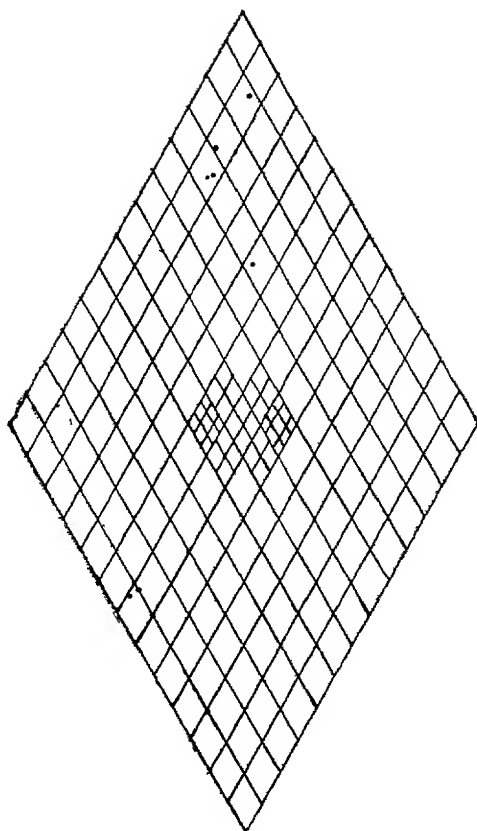
by

RAGHU VIRA

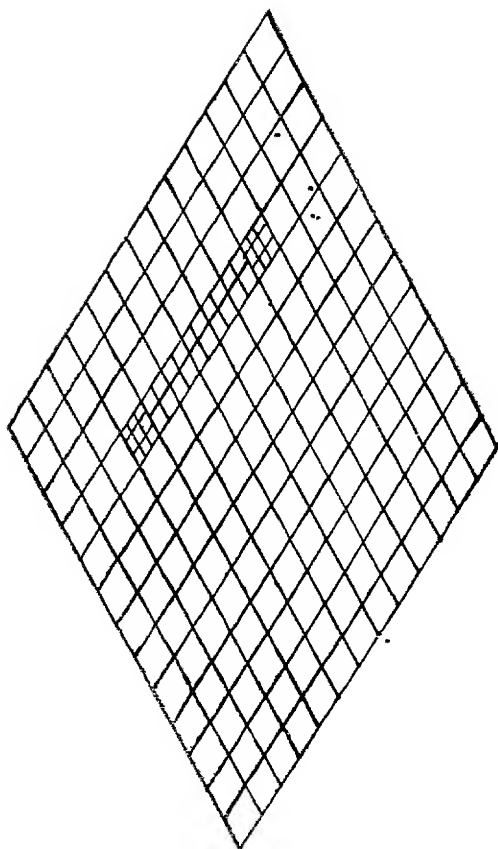
The diagrams are based on three manuscripts, viz., Panjab University Library, Lahore, Nos. 2051, 4453, 5846. Explanations of the diagrams will follow in the next number of the Journal.

(a) *Ubhayataḥ-Prauga-Citis*

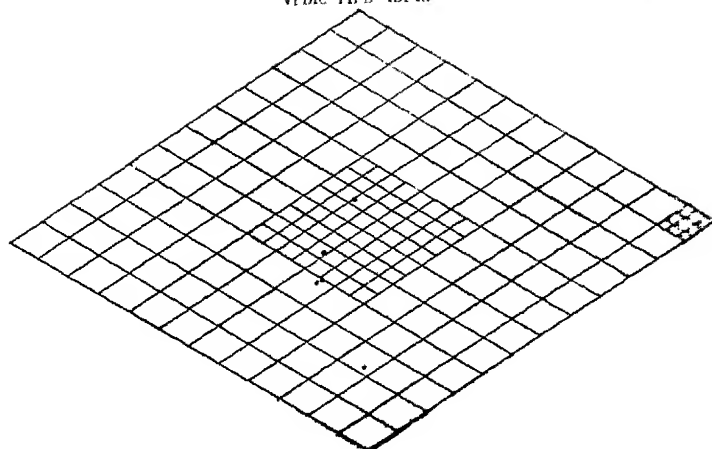

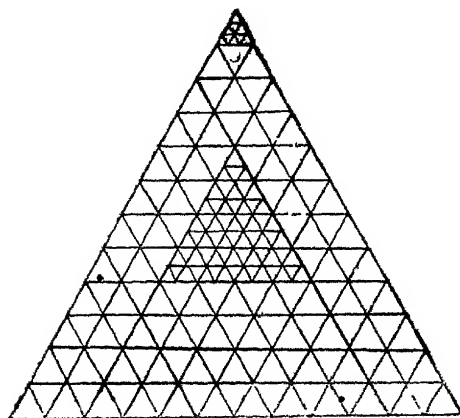
DIAG. 2

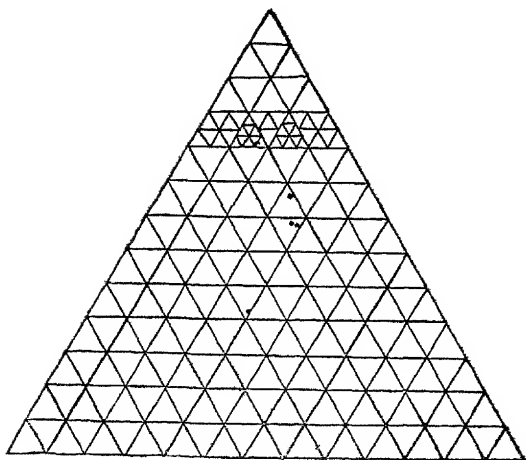
DIAG. 3

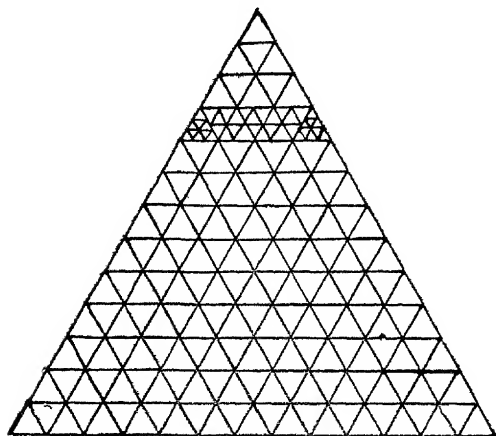
DIAG. 4

(b) *Prauga-Citis*

DIAG. 5

DIAG. 6

DIAG. 7

